

مرکز تحقیقات اسلامی

اصفهان

گامی

عمران
علیهما السلام

www. **Ghaemiyeh** .com
www. **Ghaemiyeh** .org
www. **Ghaemiyeh** .net
www. **Ghaemiyeh** .ir

کتابخانه

سیر تکاملی و تحلیلی

علوم قرآنی

محمد علی مهدوی راد

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

سیر نگارش های علوم قرآنی

نویسنده:

محمد علی مهدوی راد

ناشر چاپی:

هستی نما

ناشر دیجیتال:

مرکز تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان

فهرست

۵	فهرست
۸	سیر نگارشهای علوم قرآنی
۸	مشخصات کتاب
۸	فهرست
۱۰	درآمد
۱۲	قرن اول و دوم
۱۲	اشاره
۱۴	پیشینه نگاشته‌های علوم قرآنی
۱۴	اشاره
۱۵	۱. غریب القرآن
۱۵	۲. مسائل نافع بن الأزرق
۱۶	۳. اللغات فی القرآن
۲۱	قرن سوم
۲۵	قرن چهارم
۳۱	قرن پنجم
۳۹	قرن ششم
۴۷	قرن هفتم
۵۶	قرن هشتم
۶۸	قرن نهم
۷۷	قرن دهم
۷۷	اشاره
۷۷	۱. التحبیر فی علم التفسیر:
۷۸	۲. الأتقان فی علوم القرآن:

۳. معترك الأقران في اعجاز القرآن: ۸۰
۴. لباب النقول في اسباب النزول: ۸۱
۵. مفحمت الأقران في مبهمات القرآن: ۸۱
۶. المهذب فيما وقع في القرآن من المعرب: ۸۲
۷. المتوكلي: ۸۲
۸. قطف الأزهار في كشف الأسرار: ۸۲
۹. تناسق الدرر في تناسب السور: ۸۳
۱۰. الأكليل في استنباط التنزيل: ۸۳
۱۱. مراد المطالع في تناسب المقاطع و المطالع: ۸۴
۱۲. فتح الجليل للعبد الذليل في الأنواع البديعية المستخرجه من قوله تعالى «اللَّهُ وَلِيُّ الَّذِينَ آمَنُوا: (بقره / ۲ / ۲۵۷) ۸۴
۱۳. شرح الشاطبيه: ۸۴
۱۴. خمائل الزهر في فضائل السور: ۸۴
- قرن يازدهم ۸۹
- قرن دوازدهم ۹۹
- قرن سیزدهم ۱۰۶
- قرن چهاردهم ۱۱۲
- اشاره ۱۱۲
- تاریخ قرآن: ۱۱۳
- مستشرقان و تاریخ قرآن: ۱۱۴
- اشاره ۱۱۴
۱. تاریخ القرآن و المصاحف، موسی جار الله ترکستانی ۱۱۶
۲. تاریخ القرآن، ابو عبد الله زنجانی ۱۱۶
۳. تاریخ قرآن، محمود رامیار ۱۱۷
۴. تاریخ القرآن و غرائب رسمه و حکمه ۱۱۸

۵. تاریخ القرآن، ابراهیم الایاری ۱۱۹
۶. تاریخ القرآن، عبد الصبور شاهین ۱۲۰
۷. تاریخ القرآن، محمد حسین علی صغیر ۱۲۰
۸. بحوث فی تاریخ القرآن و علومه، سید ابو الفضل میر محمّدی ۱۲۲
۹. پژوهشی در تاریخ قرآن کریم، سید محمد باقر حجتی ۱۲۳
۱۰. تاریخ قرآن، محمد هادی معرفت ۱۲۴
- یک نکته (نگاهی به آغاز وحی در کتاب‌های تاریخ قرآن) ۱۲۴
- فهرست‌ها: ۱۲۷
- اشاره ۱۲۷
- اعلام ۱۲۷
- کتاب‌ها ۱۴۲
- درباره مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان ۱۶۲

سیر نگارهای علوم قرآنی

مشخصات کتاب

- سرشناسه : مهدوی راد، محمدعلی
 عنوان و نام پدیدآور : سیر نگارش‌های علوم قرآنی/محمدعلی مهدوی راد.
 مشخصات نشر : تهران: هستی نما، ۱۳۸۴.
 مشخصات ظاهری : ز، ۳۰۰ ص.
 فروست : مجموعه پژوهش‌های قرآنی؛ ۱۳
 شابک : ۲۲۰۰۰ ریال: ۰-۱۹-۸۲۱۴-۹۶۴؛ ۳۷۰۰۰ ریال: چاپ دوم: ۲-۱۹-۸۲۱۴-۹۶۴-۹۷۸
 یادداشت : پشت جلد لاتینی شده: Mohammad Ali Mahdavi-rad. Sir-a- Negareshhai-a elum-a-Gurani.
 یادداشت : چاپ دوم: تابستان ۱۳۸۹.
 یادداشت : کتابنامه به صورت زیرنویس.
 یادداشت : نمایه.
 موضوع : قرآن — علوم قرآنی
 موضوع : قرآن — علوم قرآنی
 رده بندی کنگره : BP۶۹/۵/م۸۵/س۹ ۱۳۸۴
 رده بندی دیویی : ۲۹۷/۱۹
 شماره کتابشناسی ملی : م۸۵-۱۸۱۵۸

فهرست

- درآمد ۱
 قرن اول و دوم ۷
 پیشینه نگاشته‌های علوم قرآنی ۱۲
 ۱. غریب القرآن ۱۳
 ۲. مسائل نافع به الأزرق ۱۴
 ۳. اللغات فی القرآن ۱۵
 قرن سوم ۲۷
 قرن چهارم ۳۷
 قرن پنجم ۴۹
 قرن ششم ۶۷
 قرن هفتم ۸۵
 قرن هشتم ۱۰۵
 قرن نهم ۱۳۱

قرن دهم ۱۵۱

۱. التحییر فی علم التفسیر ۱۵۱
۲. الاتقان فی علوم القرآن ۱۵۳
۳. معرک الأقران فی اعجاز القرآن ۱۵۷
۴. لباب النقول فی اسباب النزول ۱۵۹
۵. مفحّمات الأقران فی مبهمات القرآن ۱۶۰
۶. المهذّب فیما وقع فی القرآن من المعرّب ۱۶۱
۷. المتوکلی ۱۶۱
۸. قطف الأزهار فی کشف الاسرار ۱۶۲
۹. تناسق الدرر فی تناسب السور ۱۶۳
۱۰. الأکلیل فی استنباط التنزیل ۱۶۴
۱۱. مراصد المطالع فی تناسب المقاطع و المطالع ۱۶۵
۱۲. فتح الجیل ... ۱۶۵
۱۳. شرح الشاطیبه ۱۶۶
۱۴. خمائل الزهر فی فضائل السور ۱۶۶

قرن یازدهم ۱۷۷

قرن دوازدهم ۱۹۹

قرن سیزدهم ۲۱۳

قرن چهاردهم ۲۲۷

مستشرقان و تاریخ قرآن ۲۳۱

۱. تاریخ القرآن و المصاحف، موسی جارالله ترکستانی ۲۳۴
۲. تاریخ القرآن، ابو عبد الله زنجانی ۲۳۴
۳. تاریخ قرآن، محمود رامیار ۲۳۷
۴. تاریخ القرآن و غرائب رسمه و حکمه، محمد طاهر بن عبد القادر الکردی ۲۴۰
۵. تاریخ القرآن، ابراهیم الایاری ۲۴۲
۶. تاریخ القرآن، عبد الصبور شاهین ۲۴۳
۷. تاریخ القرآن، محمد حسین علی صغیر ۲۴۵
۸. بحوث فی تاریخ القرآن و علومه، سید ابو الفضل میرمحمدی ۲۴۸
۹. پژوهشی در تاریخ قرآن کریم، سید محمد باقر حجتی ۲۵۰
۱۰. تاریخ قرآن، محمد هادی معرفت ۲۵۲

نگاهی به آغاز وحی در کتاب‌های تاریخ قرآن ۲۵۴

فهرست اعلام ۲۶۳

فهرست کتاب‌ها ۲۸۱

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲

درآمد

قرآن در صفحه ذهن و صحنه زندگی مسلمانان بیش از هر کتاب دیگری حضور داشته و دارد. بی‌گمان هیچ اثر مکتوبی در حد قرآن کریم، کشش‌ها و کوشش‌های عالمان، محققان و پژوهشیان را به خود معطوف نداشته است. انبوه نگاه‌ها، با گرایش‌های مختلف، رویکردهای متفاوت و زاویه دیدهای گونه‌گون در آستانه قرآن، نشانی است از این حضور شگرف. کتابت در آستانه قرآن پیشینه‌ای بس کهن دارد؛ بواقع به خامه آوردن آنچه مرتبط با قرآن است، از زاویه‌های مختلف، از همان آغازین روزگاران تاریخ اسلام آغاز شده و این نگارش و تدوین و کشش و کوشش در محضر قرآن و درباره مسائل مرتبط با قرآن- گو این که در تنگ و فراخ سده‌ها فراز و فرود داشته است- هرگز ایستایی نداشته و هیچگاه یکسر این شعله‌های ارجمند خاموش نگشته است. بخش عظیمی از آثار مکتوب سامان یافته در آثار قرآن را، مجموعه‌ها، کتاب‌ها و نگاه‌هایی شکل می‌دهد که در بیان و بنان عالمان به «علوم قرآن» شهره‌اند. پیشینه این گونه آثار نیز چنان که در متن کتاب آورده‌ایم، به قرن نخست تاریخ اسلام می‌رسد. شناخت، شناساندن و گزارش این مجموعه‌ها و نگاه‌ها از یکسو ارج گذاری به تلاش بزرگان و عالمانی است که روزگاری از حیات علمی خود را مصروف حقایق قرآنی کرده‌اند، و از سوی دیگر آشنا ساختن جستجوگران معارف قرآنی و پژوهشیان است با انبوهی از منابع و مآخذ علوم قرآنی و آبخور پژوهش در مباحث مختلف علوم قرآنی.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۳

و این کتاب سال‌ها است که این بنده افزون بر مطالعه و بررسی در مباحثی از علوم قرآنی و گاه نگاشتن مقالاتی در موضوع یا موضوعاتی از آن، افتخار تدریس در دوره‌های کارشناسی ارشد و دکتری دارم. در تدریس عناوین دروس غالباً کوشیده‌ام متن‌هایی را تهیه کنم و با پژوهش در منابع و مصادر بسیار، متنی در حد امکان منقح در اختیار دانشجویان قرار دهم. در میان دروس دوره کارشناسی ارشد و با عنوان «علوم قرآنی - ۱» موضوعی طراحی شده است که محتوای آن شناخت و شناساندن منابع علوم قرآنی و معرفی اهم مآخذ علوم قرآنی و بررسی سیر تطور نگارش‌های علوم قرآنی است. روشن است که موضوعی است دراز دامن که تحقیق و تنقیح آن فرصت گیر است و شاید توان سوز. نخست با نگاهی به کتابشناسی‌ها، شرح حال نگاری‌ها و آثار مرتبط با علوم قرآنی، به گونه مستقیم متنی کوتاه بر اساس سده‌ها تهیه کردم و آن را با توضیح و تفسیر و تحلیل محتوای اهم کتاب‌ها تدریس کردم. به واقع آنچه به خامه آمده بود کتاب شناسی محض بود که به هنگام تدریس، آگاهی‌های مرتبط با متن بدان افزوده می‌شد. کاری بدین سان سامان نیافته بود و ما کتاب شناسی «علوم قرآنی» نداشتیم. سال‌ها پیش قرآن پژوه ارجمند جناب دکتر سید عبد الوهاب طالقانی فهرستی از نگاه‌های برخی از عناوین علوم قرآنی را به دست داده بود با عنوان «علوم قرآن و فهرست منابع آن (قم، دار القرآن الکریم، ۱۳۶۱). من به هنگام نگاشتن متن درسی یاد شده این اثر را نمی‌شناختم. به هر حال، کسانی از فاضلان بر آن نگاه‌ها خرد اطلاع یافتند و بدان به دیده عنایت نگریستند، از جمله بانیان مجله گرانقدر «بینات» که آن روزگاران این بنده مدیر مسئول آن بودم. آن بزرگواران سزایم چنان دانستند که آن نگاه‌ها ناچیز در صفحات بینات نشر یابد، اما من نشر آن را بدان صورت روا نمی‌دانستم و به بازنگری و بازنگاری گسترده و جدی آن در صورت شکل مقاله گرفتن باور داشتم. تن زدن در برابر اصرار عزیزان را روا ندانستم پس به جستجوی منابع پرداختم و به کتابی دست یافتم با عنوان «اعلام الدراسات القرآنیة فی خمسة عشر قرنا» نگاه‌ها مصطفی جوینی و پس از آن چاپ تحقیقی، سودمند و کارآمد «البرهان فی علوم القرآن»، بدرالدین محمد بن عبد الله زرکشی به کوشش یوسف عبد الرحمن مرعشلی، شیخ جمال حمدی الذهبی و شیخ ابراهیم عبد الله الکریدی را دیدم.

محققان کتاب افزون بر مقدمه‌ای کوتاه درباره کتاب، مؤلف، علوم قرآنی و تطور آن و جایگاه «البرهان» در میان کتاب‌های علوم

قرآنی- که ضمن آن نیز از مشهورترین آثار مکتوب در علوم قرآنی سخن گفته‌اند- در پانویست‌های همه انواع علوم قرآنی به دو کار سودمند همت ورزیده‌اند: ۱. نشانی آن نوع (- به مثل جمع قرآن) در کتاب‌های علوم قرآنی و تفاسیر و کتاب‌های مستقل نگاشته شده در آن زمینه؛ ۲. گزارش پژوهش‌های مستقل و ضمنی درباره آن موضوع بر اساس تسلسل تاریخی اما بدون هیچ گونه گزارش محتوایی و صرفاً یادکرد کتاب. سامان‌دهی این پژوهش ارجمند و سودمند را دکتر یوسف عبد الرحمن مرعشلی به عهده داشته است که در گردآوری اطلاعات و تدوین آنها از تنی چند از افاضل نیز بهره برده و از آنها یاد کرده است (ج ۱، ص ۷ مقدمه).

افزون بر آنچه یاد شد گاه مقدمه‌های کتاب‌های مرتبط، به ویژه آثار کهن چاپ شده با تحقیق و تصحیح نیز آگاهی‌ها و فهرست‌هایی داشته است که از تمام اینها و نیز کتاب‌شناسی‌ها عمومی و فهرست‌های نسخه‌های خطی کتابخانه‌ها بهره بردم و به بازنگری و بازنگاری آن یادداشت‌ها همت ورزیدم. با نشر مقاله آغازین، فاضلان و استادان و مدرسان ارجمند علوم قرآنی و جستجوگران آگاهی‌هایی از این دست از شیوه کار استقبال کردند و این بنده را به تداوم نگارش سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۴

مقالات تشویق فرمودند. ابتدا اصل را بر اختصار گذاشته بودم و در معرفی کتاب‌ها و نیز شناساندن مؤلفان و پدیدآورندگان به ایجاز سخن می‌گفتم و بر آن بودم که در سه یا چهار مقاله سخن را به پایان ببرم، اما دامنه بحث اندک اندک گشوده شد و با پیشنهادها و اظهارنظرهای خوانندگان سخن اندکی به تفصیل گرایید؛ در معرفی کتاب‌ها و نیز در شناساندن مؤلف‌ها. بدین سان بحث سامان یافت و اگر منبعی و مأخذی درباره کتابی سخن داشت دیده شد و معرفی گردید و علاوه بر معرفی اجمالی و اشاره‌ای به مهمترین وجوه شخصیت مؤلفان، مهمترین منابع شرح حال آنان نیز شناسایی و شناسانده شد.

اکنون باید یادآوری کنم که این بنده هرگز شیوه استقصا را پیشه نکردم، اما می‌کوشیدم در حد توان مهمترین آثار قرن‌ها معرفی شود و دو دیگر آن که تا آن جا که ممکن بود منابع و کتاب‌های موجود چاپ شده در اولویت قرار گیرد و آن گاه آثار مخطوط و ... سه دیگر این که کتاب‌های مرتبط با آنچه را که عالمان «علوم قرآنی» تلقی کرده‌اند در این گزارش آورده‌ام گو این که اکنون در نبود و بود آن عنوان‌ها و عناوین جزء علوم قرآنی سخنی باشد، روشن است که پژوهش‌هایی از این دست به گونه‌ای تاریخ علم است و تاریخ علوم، تاریخ اتفاق افتاده‌های در آن علم است در درازنای تاریخ و نه حتماً درست‌ها و استواری‌های آن علم، به واقع آنچه در «اتقان» علوم قرآنی تلقی شد، منابع و کتاب‌هایش گزارش شده است.

در آغاز بحث درباره قرن چهاردهم، گفته‌ایم که در این قرن پژوهش‌های در آستانه دین و معارف دینی یکسر دگرگون گشته است؛ هم از حیث محتوا و چه به لحاظ حد و حدود شمارگان آثار و شیوه نگارش و نگرش. از این روی شایسته چنان دیدم که بحث را در این قرن بگستریم، و اهم موضوعات علوم قرآنی را در این قرن به بحث بگذارم و مهم‌ترین پژوهش‌های سامان یافته در آن موضوع را وصف کنم.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۵

بدین ترتیب مقاله اول به خامه آمد و برای مدتی نگارش آن مجموعه تعطیل شد.

اکنون که این مجموعه شکل کتاب می‌یابد یادآوری کنم که مقالات به لحاظ محتوا و چگونگی گزارش کتاب‌ها و تحلیل آثار چنان که یاد شد یکدست نیست، گاه سخن به اختصار آمده است و دیگر گاه به تفصیل. دیگر آن که چون مقالات به همان صورت به نشر سپرده شده است، شاید اغلاط در نام‌ها پیش آمده و نارسایی‌ها از چشم فرو افتاده باشد که در چاپ‌ها و یا ویرایش‌های بعدی به سامان خواهد شد. البته در حد ممکن برخی اغلاط و نارسایی‌ها را سترده‌ام.

این بنده در اندیشه آن است که در اولین فرصت به دست آمده به بازنگری گسترده آن همت ورزم، از آغازین روزهای نشر چنین

آهنگی را داشتم از این روی انبوهی از اطلاعات را گرد آوردم که به هنگام بازنویسی به کار گیرم و چنین خواهم کرد و توفیق از خداوند است؛ از این رو یادآوری‌ها و راهنمایی‌های استادان، فاضلان و قرآن پژوهان را به دیده می‌نهم و از آنها اگر به دستم رسد بهره خواهم گرفت.

خداوند را بر این توفیق سپاس می‌گویم و برای ادامه خدمت در آستانه قرآن توفیق می‌طلبم.

و الله من وراء القصد ۲ جمادی الاولی ۱۴۲۶ قم، محمد علی مهدوی راد

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۷

قرن اول و دوم

اشاره

بخش عظیمی از نگاشته‌ها و آثاری که در آستانه قرآن سامان یافته است، در فرهنگ اسلامی به علوم قرآنی شهره‌اند. اکنون بنگریم عالمان و قرآن پژوهان از علوم قرآنی چه دانشها و چگونه آگاهی‌هایی را مراد می‌کنند؛ و نگارش این آثار چگونه آغاز شد و سیر و تحوّل آن چه سان بوده است.

برخی از محققان در تعریف علوم قرآنی آورده‌اند:

این علوم در نگاه آنان (قرآن پژوهان) مجموعه‌ای از مسائل را شامل می‌شود که درباره قرآن کریم بحث می‌کنند مانند: نزول قرآن، کتابت آن، ترتیب آیات در مصاحف، ویژگیها و اهداف قرآن، ناسخ و منسوخ قرآن و «۱»
عبد العظیم زرقانی در اثر سودمندش: مناهل العرفان، علوم قرآنی را بدین گونه تعریف کرده است:
علوم قرآنی مباحثی است متعلق به قرآن کریم، مانند نزول

(۱). مباحث فی علوم القرآن، صبحی صالح / ۱۰.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۸

قرآن، جمع و کتابت آن، قرائت و تفسیر آن، اعجاز و ناسخ و منسوخ و «۱»

نویسنده‌ای دیگر در تعریف آن نوشته است:

بحثهای مهم و کلی متعلق به قرآن کریم را علوم قرآنی توان نامید، که هر کدام از عناوین آن ممکن است دانش مستقلی را شکل دهد. «۲»

قرآن پژوه سختکوش و پرکار مصری دکتر محمد سالم محیسن نوشته‌اند:

مباحث متعلق به قرآن از قبیل؛ نزول قرآن، مبدء، کیفیت، مکان و مدت آن، جمع قرآن و کتابت آن در عصر پیامبر و پس از آن، اعجاز قرآن و مانند ناپذیری آن، ناسخ و منسوخ، محکم و متشابه، سوگندها، امثال، ترتیب و تناسب سوره‌ها، ترتیل و اداء آیات و ... از جمله علوم قرآنی است. «۳»

با توجه به آنچه آوردیم روشن است که، علوم قرآنی بر روی هم دانشهایی را شامل خواهد بود که مباحث کلی شناخت قرآن را تبیین کند و پرسشهای گونه‌گون متعلق به قرآن و چگونگی آن را پاسخ گوید؛ که به گونه‌ای می‌توان از آنها به پیشیناز تفسیر و شناخت قرآن یاد کرد. از این

(۱). مناهل العرفان فی علوم القرآن، ج ۱ / ۲۰.

(۲). فنون الأفنان فی عیون علوم القرآن / ۷۱.

(۳). فی رحاب القرآن، ج ۲ / ۸.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۹

روی هرگز نمی‌توان عناوین این مباحث را محدود تلقی کرد؛ و بر این باور بود که آگاهیهای محدود و معین و ثابتی داخل در حوزه علوم قرآنی است و نه جز آن. به مثل یکی، دو دهه پیش پرسشی جدی درباره قصه‌ها، نقلها و گزارشهای قرآنی مطرح شد؛ که این همه نقل، عینی، دقیق و تابع رخدادها در گذرگاه زمان است و یا نه؟ در مصر عالمانی بر این باور بودند که بسیاری از این گزارشها و نقلها و قصه‌ها سمبلیک است و پرداخته شده است، برای آن که از آن بهره اخلاقی، تربیتی و ... گرفته شود. مانند بسیاری از داستانها و قصه‌ها در فرهنگ بشری. «۱»

استاد شهید مرتضی مطهری؛ به هنگام بحث از سیره نبوی در ضمن خطابه‌ای، به گونه‌ای گذرا از این دیدگاه یاد کرده و فرموده‌اند: بعضی‌ها راجع به بعضی از قصص قرآن گفته‌اند: که قرآن هدفش مقدس است، قصص را نقل می‌کند برای پند عبرت گرفتن؛ قرآن که کتاب تاریخ نیست که بخواهد وقایع نگاری بکند، وقایع را قرآن برای پندها ذکر می‌کند و استاد این کلام را توضیح می‌دهند؛ و آن گاه می‌گویند:

ولی این حرف، بسیار حرف مفتی است، محال است که انبیاء، در منطق نبوت، برای یک حقیقت (العیاذ باللّه) یک امر

(۱). محمد احمد خلف الله از دانشمندان مصری، بر این باور بود. وی کتابی نگاشت با عنوان «الفن القصصی فی القرآن الکریم» در تبیین و توضیح این دیدگاه، که عالمان مصری در نقد دیدگاههای وی آثاری نگاشته‌اند.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۰

واقع نشده و یک دروغ را ولو به صورت تمثیل بیان کند. «۱»

به هر حال این چگونگی، افزون بر مطالب بسیاری دیگر در باب قصه و قصه‌های قرآنی از جمله بحثهای سودمند و جدی علوم قرآنی است.

اکنون یکی از بحثهای مهم و جدی در ساحت مسائل کلامی (کلام جدید) زبان دین است؛ و مآلاً زبان قرآن؛ که این زبان چگونه زبانی است، زبان عرفی است و یا زبان علمی و فنی؟. پیوند علم و قرآن؛ و چگونگی تفسیرهای علمی، روایی و ناروایی نگرش علمی به قرآن و ... مسائل دیگری از این دست، می‌تواند در حوزه مسائل علوم قرآنی قرار گیرد.

یادآوری کنم که گاهی پیشینیان از عنوان «علوم قرآن» دانشهای قرآنی را مراد می‌کردند، یعنی علمی که در آیات الهی است و دانشهایی که از قرآن می‌توان بهره گرفت. از ابی بکر محمد بن عبد الله عربی نقل کرده‌اند که:

۷۷۴۵۰ دانش در قرآن است، و این عدد را باید ضرب در چهار کرد، تا ابعاد علوم قرآنی به دست آید، چون هر کلمه‌ای ظاهری دارد و باطنی، حدی و مطلعی و «۲»

این گشاده دستی در تعیین مصداق علوم قرآن (بدین معنی) را سیوطی هم دارد و برخی دیگر از عالمان. «۳»

(۱). سیری در سیره نبوی / ۱۲۴-۱۲۳.

(۲). مناهل العرفان، ج ۱ / ۱۶.

(۳). بنگرید به: الاتقان، ج ۴ / ۲۸، جواهر القرآن / ۳۰-۲۱، ترجمه آن / ۳۸ به بعد؛ و نیز بنگرید به: التفسیر العلمی للقرآن فی المیزان /

۱۴۶ به بعد؛ الامام الحکیم فخر الدین الرازی من خلال تفسیره / ۱۳۳ به بعد.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۱

اکنون باید یادآوری کنم که جای این بحث (چنان که اشاره رفت) در بحث اندیشه برانگیز رابطه علم و قرآن است که باید گفته آید در مقامی دیگری.

این را نیز بیفزایم که تعریفهای یاد شده از علوم قرآنی تا حدودی نشانگر آن چیزی است که پیشینیان در تعریف علم می گفتند و تأکید می ورزیدند که «موضوعات و مسائل» علم نباید از تعریف آن بیرون باشد و موضوع علم را بحث از عوارض ذاتی و اصلی آن تلقی می کردند، بنابراین علوم قرآنی دانشهایی را خواهد گرفت که به گونه‌ای مستقیم درباره قرآن و چگونگی‌های آن بحث کند. روانشاد دکتر محمد رضا صالحی کرمانی با توجه به این نکته در تعریف علوم قرآنی نوشته‌اند:

علوم قرآنی، علمی هستند که درباره حالات و عوارض ذاتی و اختصاصی «قرآن کریم» بحث کرده و موضوع در تمامی آنها قرآن است. (درآمدی بر علوم قرآنی، ص ۱۸)

در پایان این نگاه گذرا به علوم قرآنی و چگونگی محدوده آن باید بگوئیم که برخی از عالمان دریافتن تعریفی جامع و مانع از علوم و عناوین تردید روا داشته‌اند. و به دیگر سخن، تعریف مانع و جامع را از دانشها و عناوین ممکن ندانسته‌اند و از این رو برخی از آن بزرگواران تنبّه داده‌اند که این تعریفها غالباً «شرح الأسم» است.

فقیه و اصولی دقیق النظر، آخوند خراسانی، رضوان الله علیه، پس از آنکه تعاریف اصولیان درباره «مفهوم» را گزارش می کند، می نویسد:

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۲

درباره این تعریف عالمان سخن بسیار گفته و فراوان درباره آن نقض و ابرام روا داشته‌اند، با این که اینگونه بحثها را مجالی نیست و چنانکه ما بارها اشاره کرده‌ایم این تعریف مانند شرح نامها و تفسیر واژه‌هاست و نه فراتر از آن. «۱»

بنابراین نباید انتظار داشت که تعاریف یاد شده دقیقاً جامع و مانع باشند، بلکه توان گفت اینها تا حدودی ابعاد علوم قرآنی و محدوده آنرا روشن‌گرند.

پیشینه نگاههای علوم قرآنی

اشاره

اندیشیدن مسلمانان در ابعاد مختلف قرآن زمینه نگارشهای گونه گونی را پدید آورد. اگر بحث و گفت گو در واژه‌ها و کلمات دشوار باب قرآن را از علوم قرآنی بدانیم و مجموعه‌هایی با عنوان «غریب القرآن»، «لغات القرآن» را در این رده وارد کنیم، پیشینه آثار علوم قرآنی بسی کهن خواهد بود.

سیوطی عنوان یاد شده را یکی از عناوین علوم قرآنی دانسته. «۲» و نیز بدر الدین محمد بن عبد الله زرکشی «۳». از سوی دیگر اگر برخی از آنچه را در این زمینه به ابن عباس نسبت می دهند، آثاری مدون تلقی کنیم، باید پیشینه این گونه آثار را در دوره صحابه جستجو کنیم. ابن ندیم کتابی در نزول قرآن

(۱). کفایة الأصول / ۱۹۳، چاپ مؤسسه آل البیت لأحیاء التراث.

(۲). الأتقان فی علوم القرآن، ج ۴ / ۲۳۱.

(۳). البرهان فی علوم القرآن، ج ۱ / ۳۶۵.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۳

به ابن عباس نسبت می‌دهد که آنرا عکرمه روایت کرده است. «۱»

فؤاد سزگین در علوم قرآنی کتابهای ذیل را به ابن عباس نسبت داده است:

۱. غریب القرآن ۲. مسائل نافع بن الأزرق ۳. اللغات فی القرآن. «۲»

۱. غریب القرآن

به تهذیب و روایت عطاء بن ابی رباح (م ۱۱۴ ه) و نیز روایت علی بن ابن طلحه (م ۱۴۳ ه) در اختیار است. سیوطی این مجموعه را در «الأتقان» نقل کرده؛ و یادآوری کرده است، که طریق علی بن ابی طلحه استوارترین طریق نقل از ابن عباس است. «۳» از کلام سیوطی چنین برمی‌آید که محمد بن اسماعیل بخاری نیز تمام این مجموعه را در کتابش آورده است. اما ظاهراً آنچه را بخاری نقل کرده است گزینشی است از روایت ابی طلحه. «۴»

آقای دکتر احمد بولوط اثری با عنوان «کتاب غریب القرآن» «۵»، از ابن عباس با تحقیق و تعلیق منتشر کرده است که همان «اللغات فی القرآن» است و پس از این، از آن سخن خواهیم گفت.

(۱). الفهرست / ۴۰، چاپ رضا تجدد.

(۲). تاریخ التراث العربی، ج ۱ / ۶۸-۶۷.

(۳). الأتقان، ج ۲ / ۶-۶۶.

(۴). معجم غریب القرآن، مستخرجا من صحیح البخاری (مقدمه).

(۵). کتاب غریب القرآن، عبد الله بن عباس، حقه و قدّم له، احمد بولوط قاهره، مکتبه الزهراء، ۱۴۱۳.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۴

۲. مسائل نافع بن الأزرق

نافع بن ازرق «۱» درباره واژه‌هایی از آیات الهی از ابن عباس سؤال می‌کند و از او می‌خواهد که معنایی را که برای واژه بیان می‌کند به شعر شاعران مستند کند؛ و ابن عباس سئوالهای وی را بدان گونه که می‌خواسته پاسخ می‌گوید. این مجموعه با طرق مختلف و با اختلافها، کاستیها و فزونیهایی در منابع حدیثی و ادبی نقل شده است. «۲» اما به روشنی نمی‌توان داوری کرد که چه مقدار از این مسائل مورد گفت و گو قرار گرفته و در چند جلسه بحث شده و چگونه گزارش و نقل گردیده است. به هر حال این مجموعه به لحاظ تاریخی، واژه شناسی و پیشینه بحثهایی از این دست، قابل تأمل است. محقق و محدث عالیقدر مصری محمد فؤاد عبد الباقی، این مجموعه را بر اساس حروف الفبا تنظیم کرده و در پایان کتاب معجم غریب القرآن چاپ کرده است. خانم دکتر عایشه بنت الشاطی نیز این مجموعه را بر اساس «الأتقان» سیوطی، در پایان اثر ارجمندش «الأعجاز الیانی للقرآن» «۳» آورده است. خانم بنت الشاطی در

(۱). ابو راشد نافع بن ازرق، خارجی، حروری (م ۶۵ ه) پیشوای گروهی از خوارج که به «ازارقه» مشهورند. ر. ک: شرح ابن ابی

الحدید، ج ۲ / ۱۳۶، فرهنگ فرق اسلام / ۴۴، بحوث فی الملل و النحل، ج ۵ / ۱۷۷.

(۲). ر. ک: المعجم الكبير، الطبرانی، ج ۱۰/۳۰۴، مجمع الزوائد، ج ۶/۳۰۳، ایضاح الوقف و الأبتداء، ج ۱/۷۸، الكامل، للمبرّد/ ۱۱۴۵، الأتقان، ج ۲/۶۷.

(۳). الأعجاز البياني للقرآن و مسائل ابن الأزرقي، الدكتور عائشه عبد الرحمن بنت الشاطي، دار المعارف، مصر. سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۵

ضمن مقدمه‌ای عالمانه از اهمیت این مجموعه سخن گفته و آن گاه متن منقح مسائل را عرضه کرده است. وی پس از گزارش متن مسأله با توضیحاتی عالمانه و سودمند چگونگی تبیین لغوی ابن عباس را باز گفته و موارد کاربرد واژه در قرآن را گزارش کرده است. و بالأخره باید از تحقیق جدید و سودمند و کارآمدی از این مجموعه یاد کنیم، با عنوان «مسائل نافع بن الأزرقي عن عبد الله بن العباس». «۱»

در این چاپ، محقق کتاب مجموعه روایات این مسائل را یک جا گرد آورده است که بر روی هم به ۲۸۶ مسأله رسیده است. محقق کتاب با تلاشی ستودنی و دقتی شایان تقدیر، متن سؤال و جواب ابن عباس را نقل می‌کند و آن گاه نقلهای برگزیده از نسخه‌ها را با متون کهن تفسیری و حدیثی مقارنه می‌کند و اشعار مستشهد را منبع‌یابی کرده، چگونگی آنها را بیان می‌کند. مقدمه عالمانه وی درباره این مسائل، نسخه‌ها و پیشینه نقلهای آن نیز خواندنی و سودمند است.

۳. اللغات فی القرآن

از این مجموعه در منابع کتابشناسی و شرح حال نگاری با عناوین «لغة

(۱). مسائل نافع بن الأزرقي عن عبد الله بن عباس، من طریقین: روایة أبي بكر أحمد بن جعفر بن محمد بن سلم الختلي (م ۳۶۵هـ)، روایة أبي طاهر محمد بن علي بن محمد بن يوسف بن العلاف (م ۴۴۲هـ) حَقَّقَهَا و علق عليها و وضع فهرسها و ذيلها ب «ذيل مسائل نافع» التي لم ترد في هذه الرواية الدكتور، محمد احمد الداللي، الجفان و الجابي للطباعة و النشر، ۱۴۱۳.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۶

القرآن»، «لغات القبائل الواردة في القرآن الكريم» یاد شده است. محقق نامور عرب، صلاح الدين المنجد، این مجموعه را بر اساس روایت عبد الله بن الحسين السامر بن حسنون (م ۳۸۶هـ) تحقیق کرده و به سال ۱۳۶۶ نشر داده است.

آقای دکتر عبد الحمید سید طلب استاد دانشگاه کویت بر این باور است که چاپ آقای منجد دارای کاستیهایی است که کتاب را یکسر از کارآمدی انداخته است، و از سوی دیگر روایت ابی عبید قاسم بن سلام را از آن کامل تر و شامل تر دانسته است، از این روی به تحقیق، تصحیح و تعلیق این مجموعه بر اساس روایت ابن سلام پرداخته و جای جای متن را با روایت ابن حسنون سنجیده و موارد اختلاف را باز گفته است. «۱» وی افزون بر آنچه یاد شد، به تفصیل، معنا و چگونگی واژه یاد شده را در کتابهای لغت و نیز آراء مفسران پی گیری کرده و پیشینه نقل واژه و تأثیر و تأثر مفسران از این مجموعه را نمایانده است و با فهرس بسیار سودمند و کارآمدی که بر کتاب تنظیم کرده است، دستیابی به مطالب آن را بسیار سهل کرده است. این مجموعه نیز اثری است فخیم و در پژوهشهای قرآنی بویژه در شناخت واژه‌های دخیل، بسی سودمند و کارآمد.

باری، اگر آنچه را یاد کردیم آثار مدوّن تلقی کنیم، پیشینه نگارهای

(۱). لغات القبائل الواردة في القرآن الكريم، لأبي عبید القاسم بن سلام (م ۲۲۴) روایه عن الصحابي الجليل ابن عباس، شرح و تعلیق و تحقیق: الدكتور، عبد الحمید السید طلب، مطبوعات جامعة الكويت/ ۱۴۰۴.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۷

علوم قرآنی را دوره صحابه باید بدانیم و اگر چنان که برخی از محققان گفته‌اند «۱»، این مجموعه‌ها را گفتارهایی پراکنده بدانیم که راویان از سخن وی گردآورده‌اند. باید به منابع و مصادر مراجعه کنیم و آغازین اثر، در این باره را بیابیم. اگر از آنچه یاد شد بگذریم، به کهن‌ترین اثری که برمی‌خوریم کتابی است با عنوان «کتاب فی القرائه» از یحیی بن یعمر (م ۸۹ یا ۹۰). وی این کتاب را در «واسط» نوشته و در آن اختلافات مصاحف مشهور را ضبط کرده است، کتاب یحیی بن یعمر تا قرن چهارم، بنیادی‌ترین سرچشمه شناخت قرائتها بوده است. «۳»

در قرن دوم هجری محدث و مفسر معروف، حسن بصری (م ۱۱۰) نیز درباره نزول قرآن و شمارش آیات قرآن، کتابهای «نزول القرآن» و «عدد آی القرآن» را نگاشت «۴». پس از وی از عبد الله بن عامر

(۱). ر. ک: المعجم العربی نشأته و تطوره / ۳۳.

(۲). یحیی بن یعمر عدوانی از قاریان معروف بصره از شاگردان برجسته ابو الأسود دؤلی است. او را آگاه به فقه، حدیث و لغت دانسته‌اند، و برخی بر این باورند که وی اولین کسی است که قرآن را نقطه گذاری کرده است. ر. ک: وفیات الأعیان، ج ۶ / ۱۷۳؛ غایة النهایه، ج ۲ / ۳۸۰؛ نزهة الألباء / ۱۹؛ بغیة الوعاء، ج ۲ / ۳۴۵؛ الأعلام، ج ۸ / ۱۷۷.

(۳). مقدمتان فی علوم القرآن / ۲۷۵؛ تاریخ التراث العربی، ج ۱ / ۲۲۲؛ القراءات القرآنیة / ۲۷.

(۴). الفهرست / ۴۰؛ تاریخ التراث العربی، ج ۱ / ۷۲؛ تفسیر حسن البصری، (مقدمه) ج ۱ / ۴۳.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۸

یحصبی (م ۱۱۸) «۱» باید نام برد که کتاب «اختلاف مصاحف الشام و الحجاز و العراق» و «المقطوع و الموصول» را نگاشت. و در کتاب اول از اختلافها و چگونگی مصحف‌های شام و حجاز و عراق سخن گفت و در کتاب دوم از وقف و وصل در آیات. «۲»

به زید بن علی چهره خونین و منور تشیع که به سال ۱۲۲ هجری شهادت نوشیده است، کتابی نسبت داده‌اند با عنوان «القرائه». می‌دانیم که زید بن علی مفسری بزرگ، فقیهی نامدار و محدثی جلیل القدر بود. آگاهیهای او از تفسیر و دانشهای قرآنی و قرائت بس عظیم بود. در برخی از منابع آمده است که:

او در بسیاری از علوم قرآنی متضلع بود، از جمله وجوه قرائت، که در این باب قرائتی ویژه دارد. «۳»

قرائت زید را نخست «عمر بن موسی و جیهی» از معاصران زید مدون کرد و نشر داد. این کتاب قرن‌ها در اختیار محققان و قرآن پژوهان بوده است. «۴»

(۱). ابو نعیم، عبد الله بن عامر یحصبی دمشقی (م ۱۱۸) از قراء سبعة و سالها قاضی و پیشوای دینی دمشق بوده است. او را معمرترین قراء سبعة شمرده و جایگاه وی را در قرائت ستوده‌اند. ر. ک: الفهرست / ۳۱؛ التاریخ الصغیر، ج ۱ / ۱۰۰؛ الجرج و التعدیل، ج ۵ / ۱۲۲؛ مختصر تاریخ دمشق، ج ۱۲ / ۲۹۱؛ سیر اعلام النبلاء، ج ۵ / ۱۳۸؛ پژوهش در تاریخ قرآن کریم / ۳۴۷.

(۲). الفهرست / ۳۹، تاریخ التراث العربی، ج ۱ / ۲۵.

(۳). الحور العین / ۱۸۶.

(۴). الفهرست، للطوسی / ۱۴۰.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۹

اقوال زید بن علی در قرائت، در تفاسیر قرآن بویژه تفسیرهایی که به قرائت توجه ویژه‌ای داشته‌اند، مانند «بحر المحیط» پراکنده

است. (۱)

افزون بر این باید از اثر جلیل وی با عنوان «تفسیر غریب القرآن» یاد کرد. آقای دکتر حسن حکیم پس از آنکه مدوّن بودن آنچه به ابن عباس نسبت داده‌اند را مورد تردید قرار می‌دهد، بر این نکته تأکید می‌ورزد که اولین اثری که در «غریب القرآن» نگاشته شده است، کتاب زید است؛ و آنچه در برخی از مصادر آمده است که اولین اثر را در این باره اَبان بن تغلب سامان داده است استوار نیست، چرا که اَبان به سال ۱۴۱ زندگی را بدرود گفته است و زید به سال ۱۲۰ شهید شده است. (۲) غریب القرآن را دو تن از محققان تحقیق و تصحیح کرده‌اند و در ایران و لبنان

(۱). بنگرید به: تفسیر الشهید زید بن علی، (مقدمه) / ۳۶، تحقیق، حسن محمد تقی حکیم.

(۲). تفسیر الشهید زید بن علی، المسمی «تفسیر غریب القرآن»، تحقیق، حسن محمد تقی حکیم (مقدمه) ۱۴-۱۳ ممکن است استدلال جناب حکیم پذیرفتنی نباشد. درست است که اَبان به سال ۱۴۱ زندگی را بدرود گفته است، اما او از اصحاب حضرت باقر (ع) (م ۱۱۴) بوده است و در آن روزگار در مرتبتی از دانش بود که امام (ع) می‌فرمود: اجلس فی المدینه و أفت الناس فانی أحبّ أن یری فی شیعتی مثلک (الفهرست / ۱۷، رجال النجاشی / ۱۰) بنابراین کسی که قبل از سال ۱۱۴ در جایگاهی از دانش است که می‌تواند فتوای دهد، بعید نیست که کتابی در «غریب القرآن» تدوین کرده باشد. بویژه اگر به این نکته توجه کنیم که آنان ابتداء قرآن و لغت می‌آموختند و سپس فقه را. (یاد آوری دوست دانشورم حضرت استاد سید محمد رضا جلالی حسینی) ضبط تاریخ شهادت به سال ۱۲۰ نیز گویا دقیق نیست.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۰

نشر یافته است. (۱)

محمد بن مسلم ... ابن شهاب زهري از محدثان و فقیهان قرن دوم هجری نیز رساله‌ای نگاشته است کوتاه با عنوان «تنزیل القرآن بمکه و المدینه». این رساله را نخست بار صلاح الدین منجد تحقیق کرد که به سال ۱۳۸۳ نشر یافت. آن گاه دکتر حاتم صالح ضامن به تحقیق آن همت گماشت و در شماره‌های ۲ و ۳ جلد هشتم «مجله علمی العراقی» منتشر کرد. (۲)

به محمد بن شهاب رساله‌ای با عنوان «الناسخ و المنسوخ فی القرآن» نیز نسبت داده‌اند. این رساله را نیز، دکتر حاتم صالح تحقیق کرده و در شماره ۲ و ۳ مجلد ۳۸ مجله یاد شده چاپ کرده است. (۳)

أبو محمد اسماعیل بن عبد الرحمن سدی (م ۱۲۸) (سدی کبیر) از مفسران و محدثان قرن دوم هجری که اقوال و آرائش در تفسیر جایگاه شایسته‌ای دارد، کتابی پرداخته است با عنوان «الناسخ و المنسوخ». ابن

(۱). الف: تفسیر الشهید زید بن علی، المسمی «تفسیر غریب القرآن»، دراسة و تحقیق، الدكتور محمد تقی حکیم، بیروت، الدار العالمیه، ۱۴۱۲.

ب: تفسیر غریب القرآن، المنسوب الی الامام الشهید زید بن علی، تحقیق محمد جواد الحسینی الجلالی، قم، مکتبه الاعلام الاسلامی، ۱۴۱۴.

(۲). البرهان فی علوم القرآن، ج ۱ / ۲۷۳، دار المعرفه، (پانوشت).

(۳). البرهان فی علوم القرآن، ج ۲ / ۱۵۳ (پانوشت) برای آگاهی از جایگاه ابن شهاب در علوم قرآن ر. ک: الأمام الزهري و أثره فی السنه / ۱۶۵، حارث سلیمان الضاری.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۱

جوزی از این کتاب یاد کرده و از شیوه نگارش آن انتقاد کرده است. «۱»

عطاء بن اُبی مسلم میسرهُ الخراسانی (م ۱۳۵) از مفسّران، محدثان و واعظان، نیز افزون بر تفسیر، رساله‌ای در ناسخ و منسوخ داشته است. «۲»

سزگین بر این باور است که نقلهایی از این مجموعه در تفسیرها و آثار قرآنی متأخران بر جای مانده است. «۳» اکنون باید از مفسّر، عالم، محدث بزرگ و جلیل القدر شیعه اُبان بن تغلب (م ۱۴۱) یاد کرد، با دو اثر قرآنی «غریب القرآن» و کتابی در قراآت.

شیخ طوسی رضوان الله علیه از غریب القرآن وی یاد کرده می‌نویسد:

کتابی در تبیین واژه‌های دشواریاب در قرآن نگاشت و شواهد آن را از شعر آورد. «۴»

نجاشی رضوان الله علیه نوشته است:

اُبان (که بیکران رحمت الهی بر او باد) در تمام فنون از دانش: در قرآن، فقه، حدیث، ادب، لغت و نحو پیشتاز بود،

(۱). ناسخ القرآن و منسوخه / ۱۰۲، ابن جوزی، تحقیق: حسین سلیم أسد الدارانی / ۱۰۲ و نیز ر. ک: البرهان فی علوم القرآن، ج ۲ / ۱۵۴ (پانوشت).

(۲). طبقات المفسرین، ج ۱ / ۳۸۵، تاریخ التراث العربی، ج ۱ / ۷۹، مسئله ناسخ و منسوخ از دیرباز دلمشغولی بسیاری از قرآن پژوهان بوده است؛ از این روی در این باره فراوان کتاب نگاشته‌اند، برای آگاهی از کتابشناسی ناسخ و منسوخ ر. ک: البرهان فی علوم القرآن / ۱۵۸ - ۱۵۱ (پانوشت).

(۳). تاریخ التراث العربی، ج ۱ / ۷۹.

(۴). الفهرست / ۱۷، چاپ نجف؛ ص ۶ چاپ مشهد.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۲

کتابهایی نگاشت از جمله «تفسیر غریب القرآن» و «کتاب الفضائل». «۱»

او را در قرائت قرآن نیز به جایگاه بلند و آگاهیهای گسترده ستوده‌اند «۲»، ابن ندیم می‌نویسد:

اُبان بن تغلب کتابهایی دارد ... از جمله آنهاست ... کتاب القراآت. «۳»

در برخی از منابع از جمله، الفهرست ابن ندیم به اُبان بن تغلب «معانی القرآن» نسبت داده‌اند که با توجه به چگونگی‌های «معانی القرآن» ها باید همان «تفسیر غریب القرآن» باشد. پس از این، بدین نکته اشاره خواهیم کرد.

محمد بن سائب کلبی (م ۱۴۶)، از مفسّران، تبارشناسان و مورخان که او را آغازگر تدوین در «احکام القرآن» دانسته‌اند، کتابی پرداخته است در «ناسخ و منسوخ در قرآن» که ابن ندیم از آن یاد کرده است. «۴»

مقاتل بن سلیمان (م ۱۵۰) از مفسّران، محدثان و فقیهانی است که در آستانه قرآن آثاری سامان داده است و در علوم قرآنی، برخی از

(۱). رجال النجاشی / ۱۰ و نیز بنگرید: معجم الأدباء، ج ۱ / ۱۰۸.

(۲). معجم الأدباء، ج ۱ / ۱۰۸؛ غایة النهایه، ج ۱ / ۴؛ بغیة الوعاء، ج ۱ / ۴۰۴، تهذیب المقال فی تنقیح کتاب الرجال، ج ۱ / ۲۱۲ به بعد؛ معجم الأوائل فی تاریخ العرب و المسلمین / ۱۴۲.

(۳). الفهرست / ۲۷۶، چاپ رضا تجدّد.

(۴). الفهرست / ۴۰۱، الوافی بالوفیات، ج ۳ / ۸۳، البرهان فی علوم القرآن، ج ۲ / ۱۲۸ (پانویس).

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۳

نگاشته‌هایش بلند آوازه است. در علوم قرآنی کتابهای «اللغات فی القرآن»، «الجوابات فی القرآن»، «الناسخ و المنسوخ فی القرآن»، «الوجوه و النظائر فی القرآن الکریم» و «الآیات المتشابهات» را به وی نسبت داده‌اند. «۱» دکتر عبد الله محمود شحاته؛ که کتاب الوجوه و النظائر وی را تحقیق کرده و با عنوان «الأشبه و النظائر» نشر داده است، احتمال می‌دهد که «الآیات المتشابهات» عنوان دیگر همان «الوجوه و النظائر» باشد. «۲»

الأشبه و النظائر از کهن‌ترین آثار است که در این زمینه نگاشته شده است. چنان‌که یاد کردیم این اثر را آقای شحاته تحقیق کرده‌اند. وی افزون بر تحقیق عالمانه متن؛ مقدمه دراز دامن و سودمندی درباره مقاتل و آثار وی نگاشته است. «۳»
ابو عمر بن علاء زبّان بن عمار تیمیمی (م ۱۵۴) «۴» که از قراء سبعة است، و در میان آنان به کثرت استادان و مشایخ قرائت مشهور است، او نیز در این زمینه آثار دارد. کتابی با عنوان «الوقف و الأبتداء» و کتابی دیگر با

(۱). تاریخ التراث العربی، ج ۱ / ۸۶، الأشباه و النظائر فی القرآن الکریم / ۸۰، مقدمه.

(۲). الأشباه و النظائر فی القرآن الکریم / ۸۱، مقدمه.

(۳). الأشباه و النظائر فی القرآن الکریم، لمقاتل بن سلیمان البلخی، دراسة و تحقیق، عبد الله محمود شحاته، الهيئة العامة للکتب المصریه، ۱۳۹۵.

(۴). در نام، تاریخ تولد و وفات وی اختلاف است، ذهبی می‌گوید، مشهورترین نام وی «زبّان» است که صحیح‌ترین نیز هست. سیر اعلام النبلاء، ج ۶ / ۴۰۷، معرفة قراء الکبار، ج ۱ / ۱۰۰.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۴

عنوان «کتاب القرائت» بدو نسبت داده‌اند. «۱»

به حمزة بن حبيب (م ۱۵۶) یکی دیگران از قاریان هفتگانه، نیز کتابهایی در علوم قرآنی نسبت داده‌اند مانند: «القراءة»، «متشابه القرآن» و «المقطوع و الموصول فی القرآن» کتاب «اسباع القرآن» و «کتاب حدود آی القرآن». «۲» حمزة بن حبيب از اصحاب امام صادق (ع) و از قاریان شیعه است، او قرآن را بر امام صادق (ع) و گروهی از قاریان، سلیمان بن مهران اعمش، حران بن اعین و ... قرائت کرده است. «۳»

موسی بن هارون (م حدود ۱۷۰) از شاگردان أبان تغلب، کتابی نگاشته است با عنوان «الوجوه و النظائر فی القرآن الکریم» که اکنون در اختیار است و آقای دکتر حاتم صالح الضامن آن را تحقیق و تصحیح کرده است، تحقیق آقای ضامن عالمانه است. وی کتاب را بر پایه دو نسخه مقابله و تصحیح کرده و در پانویسها متن را با نقلهایی که کتابهای دیگر از وی گرفته‌اند سنجیده و فهارس سودمند و کارآمدی بدان افزوده است. «۴»

در سالهای پایانی قرن دوم باید از علی بن حمزه کسائی یاد کنیم، عالم، ادیب، قاری و نحوی بلند آوازه و یکی از قراء سبعة با کتابهای

(۱). الفهرست / ۳۸؛ البرهان فی علوم القرآن، ج ۱ / ۴۹۴، پانویس.

(۲). الفهرست / ۳۲ و ۳۹؛ تاریخ التراث العربی، ج ۱ / ۳۲؛ تأسیس الشیع / ۳۴۷.

(۳). رجال الطوسی / ۱۷۷؛ تأسیس الشیعه / ۳۴۷؛ سفینه البحار / ۴۳۷.

(۴). الوجوه و النظائر فی القرآن الکریم، هارون بن موسی القارئ، تحقیق: حاتم صالح الضامن، وزارة الثقافة و الأعلام، دائرة الآثار و التراث، بغداد، ۱۴۰۹.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۵

«معانی القرآن»، «القراءات» و «ما اشتبه من لفظ القرآن و تناظر من کلمات الفرقان»، «کتاب مقطوع القرآن و موصوله»، «کتاب الهات المکنی بها فی القرآن» (۱) آنچه تا بدین جا آوردیم، آثار نگاشته شده در علوم قرآنی بود در سالهای پایانی قرن اول و قرن دوم، با تأکید بر اینکه این نگرش و نگارش گذرا است و ادعای استقصاء را ندارد.

(۱). الفهرست / ۷۲؛ بغیة الوعاة؛ ج ۲ / ۱۶۴؛ البرهان فی علوم القرآن، ج ۱ / ۱۹۱ (پانوشت)؛ کتاب «ما اشتبه ...» کسائی، درباره وجوه و نظائر است، در توضیح وجوه و نظائر و برای آگاهی از آثار فراوانی که در این باره نگاشته شده است. ر. ک: البرهان فی علوم القرآن، ج ۱ / ۱۹۰ به بعد، متن و پانوشت.
سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۷

قرن سوم

در این قرن یحیی بن زیاد فزّاء (م ۲۰۷) یادکردنی است. او از ادیبان و عالمان بنام این قرن است. فزّاء آثار و نگاشته‌های فراوانی از خود بر جای گذاشت، «۱» و در این میان نگاشته‌های وی درباره مباحث و مسائل قرآنی از جایگاه بلندی برخوردار است. از میان آثار فزّاء «اختلاف أهل الكوفة و البصرة و الشام فی المصاحف» «الجمع و الثنیه فی القرآن»، «لغات القرآن»، «المصادر فی القرآن» در علوم قرآنی است. «۲» «معانی القرآن» که گاه از آن با عنوان «مشکل اعراب القرآن و معانیه» نیز یاد شده است، با توجه به حدّ و حدود نگارهای قرآنی و تفسیری در آن روزگار کتابی تفسیری است تا علوم قرآنی. در آثار نگاشته شده با عنوان «معانی

(۱). در تعداد نگاشته‌های فزّاء و عناوین آنها، شرح حال نگاران یک داستان نیستند، بنگرید به «دراسة فی النحو الكوفی من خلال معانی القرآن» المختار أحمد دیره صص ۷۹-۱۰۱، که با تبعی دقیق به گزارش و شرح آثار وی پرداخته است.

(۲). الفهرست / ۷۳، بقیة الوعاة، ج ۲ / ۲۳.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۸

القرآن». گو اینکه جنبه‌های لغوی و اعرابی گسترده است امّا در نگاه کلی این آثار آهنگ تفسیر دارند و می‌توان آنها را تفاسیر ادبی دانست که بیشترین توجه را به شیوه بیانی قرآن داشته‌اند و واژه‌های دشواریاب را تبیین می‌کرده‌اند. «۱»

در این قرن به محمد بن عمر واقدی، موزّخ بلندآوازه و صاحب کتاب ارجمند «المغازی» کتابی نسبت داده‌اند با عنوان «الترغیب فی علم القرآن»؛ که از آن گاه به «الترغیب فی علم القرآن و غلط الرجال» نیز یاد شده است. امّا ابن ندیم از آن با عنوان «الترغیب فی علم المغازی و غلط الرجال» یاد کرده است «۲». در منابع شرح حال نگاری کهن در کتابهای «الفهرست»، «معجم الأدباء»، «الوافی بالوفیات» که گزارش تفصیلی آثار واقدی آمده است در اولی و سوم «الترغیب فی علم المغازی» است و در دوم «الترغیب فی علم القرآن» «۳». با توجه به ثبت و ضبط آن در کهنترین مرجع کتابشناسی و نیز تخصیص و حوزه پژوهشها و نگارهای واقدی باید گفت عنوان «الترغیب فی علم القرآن» که در منابع متأخر دیده می‌شود تصحیف «الترغیب فی علم المغازی و غلط الرجال» است و واقدی کتابی در مباحث قرآنی نداشته است.

- (۱). برای آگاهی از چگونگی «معانی القرآن» ها و شیوه نگارش آنها ر. ک: النحو و کتب التفسیر، ابراهیم رفیده، ج ۱ / ۴۶۸-۱۷۷، دراسة فی النحو الکوفی / ۱۰۹.
- (۲). الفهرست / ۱۱۱ چاپ رضا تجدّد.
- (۳). الفهرست، پیشگفته، معجم الأدباء، ج ۱۸ / ۲۸۲، الوافی بالوفیات، ج ۴ / ۲۳۸.
- سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۹
- ابو عبیده معمر بن المثنی (م ۲۰۹) از عالمان و ادیبان این روزگار است که به وی کتابهای «غریب القرآن»، «معانی القرآن» و «مجاز القرآن» (۱) را نسبت داده‌اند. اکنون اثری قرآنی در دو جلد با عنوان «مجاز القرآن» را در اختیار داریم. (۲) برای پژوهشگران تاریخ علوم قرآنی این سؤال مطرح است که آیا ابو عبیده چنانکه از عناوین یاد شده برمی آید سه کتاب درباره مسائل قرآنی داشته است و یا همه این عناوین از آن یک کتاب است، و او جز یک اثر درباره قرآن کریم سامان نداده است.
- آقای سزگین بر این باور است که ابو عبیده افزون بر «مجاز القرآن» کتابی ندارد، و عناوین سه گانه- و با توجه به اینکه و گاه در برخی منابع از «اعراب القرآن» در میان آثار وی یاد شده است- و یا چهار گانه عناوین گونه گون یک کتاب است. دلایل آقای سزگین استوار است و مستند به منابع شرح حال نگاری و کتابشناسی کهن و نسخ شناسی که اکنون مجال تفصیل آن نیست. (۳)
- قرآن پژوه ارجمند حضرت آیت الله معرفت به ابو عبیده کتابی با عنوان «اعجاز القرآن» نسبت داده‌اند (۴)؛ که ظاهراً درست نیست، در منابع شرح

- (۱). الفهرست / ۵۹؛ و فیات الأعیان، ج ۵ / ۲۳۸.
- (۲). مجاز القرآن، صنعہ، ابی عبیده معمر بن المثنی التیمی المتوفی ۲۱۰ ه، عارضه باصوله و علّق علیه محمد فؤاد سزگین، الطبعة الثانية، مؤسسه الرساله، بیروت، ۱۴۰۱ ه
- (۳). مجاز القرآن، ج ۱ / ۱۸، مقدمه.
- (۴). التمهید، ج ۱ / ۸.
- سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۳۰
- حال نگاری هرگز این عنوان را در میان آثار وی نتوان یافت؛ افزون بر این عنوان «اعجاز القرآن» را ظاهراً برای اولین محمد بن عمر بن سعید باهلی از متکلمان معتزلی (م ۳۰۰) حدود یک قرن پس از ابو عبیده بکار گرفته‌اند (۱) و پیشتر از آن سابقه ندارد. (۲)
- در این قرن نویسندہ پرکار و خوش نویس، ابو عبیده قاسم بن سلام (م ۲۲۴) نیز یادکردنی است با کتابهای: «المقصود و الممدود»، «القرآت»، «الناسخ و المنسوخ»، «فضائل القرآن»، «عدد آی القرآن». (۳)
- «فضائل القرآن» ابو عبید را اینک در اختیار داریم. (۴) این کتاب را باید از آغازین کوششهای جدی برای جمع و تدوین بخشی از عناوین علوم قرآنی تلقی کرد. در ضمن ۶۷ باب این کتاب ۱۵ بحث از مباحث علوم قرآنی گزارش شده است.
- ابو عبید آثاری با عناوین «غریب القرآن» و «معانی القرآن» نیز داشته است. اما اینکه در برخی از پژوهشهای نو کتابی با عنوان «اعجاز القرآن» (۵) به او نسبت داده شده و چنین پنداشته شده است که آن از آغازین آثار در

(۱). الفهرست (چاپ رضا تجدّد) / ۲۱۹، الأعلام، ج ۶ / ۳۱۱.

(۲). فکرة اعجاز القرآن، نعیم الحمصی / ۸.

(۳). الفهرست / ۷۸، أبناہ الرواء، ج ۳ / ۲۲، معجم الأدبا، ج ۱۶ / ۲۶۰.

(۴). فضائل القرآن، الأمام أبی عبید القاسم بن سلّام (م ۲۲۴) تحقیق و تعلیق، وهبی سلیمان غاوجی، دار الکتب العلمیّه، لبنان ۱۴۱۱. این کتاب چاپهای دیگری نیز دارد بنگرید به: الأموال (مقدمه) / ۱۵، البرهان فی علوم القرآن، ج ۲ / ۵۷ پانوش.

(۵). التمهید فی علوم القرآن، ج ۱ / ۸.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۳۱

موضوع اعجاز است، درست نیست. در هیچ منبعی از منابع شرح حال نگاری و کتابشناسی اثری با این عنوان به وی نسبت داده نشده است.

حسن بن علی بن فضال (م ۲۲۴) از صحابیان امام هشتم (ع) که وی را به زهد، ورع و وثاقت در حدیث ستوده‌اند اثری نگاشته است درباره ناسخ و منسوخ در قرآن با عنوان «الناسخ و المنسوخ». «۱» به ابن فضال کتابی با عنوان «الشواهد من القرآن [من کتاب الله]» نیز نسبت داده شده است. «۲»

پیش از وی در میان آثار اصحاب امامان (ع) به ابو محمد عبد الله بن عبد الرحمن أصم مسمعی نیز رساله‌ای با عنوان «الناسخ و المنسوخ» نسبت داده‌اند «۳». متأسفانه این نگاشته‌ها اکنون در اختیار نیست تا چگونگی ارزیابی موضوع در آنها گزارش شود. علی بن عبد الله بن جعفر مدینی (م ۲۳۴) کتاب «اسباب النزول» را نگاشت. «۴» او از عالمان، محدثان و رجالیانی است که به کثرت دانش و آگاهیهای گسترده در دانش رجال ستوده شده است، و شرح حال نگاران آثار بسیاری برای وی شمرده‌اند. از این کتاب وی، ابن ندیم با عنوان «التزیل» یاد کرده و گفته است کتابی است «لطیف». «۵» حاج خلیفه از آن

(۱). رجال الطوسی / ۳۷۱.

(۲). رجال النجاشی / ۳۶.

(۳). همان / ۲۱۷.

(۴). سیر اعلام النبلاء، ج ۱۱ / ۴۱، الأعلام، ج ۴ / ۳۰۳.

(۵). الفهرست / ۲۸۶.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۳۲

با عنوان «اسباب النزول» یاد کرده و نوشته است که این کتاب اولین اثر نگاشته شده در این زمینه است. «۱»

حارث بن اسد محاسبی (م ۲۳۴) در این قرن اثر مهم «العقل و فهم القرآن» را نگاشت. محاسبی از عالمان، متکلمان و صوفیان بلند آوازه این عصر است. او آثار فراوانی از خود بر جای نهاده است. «۲» کتاب «فهم القرآن و حقیقه معناه» را گو اینکه مهمترین کتاب در تاریخ تصوّف دانسته‌اند که در جهت تبیین و تشیید تصوّف نگاشته شده است «۳»، ولی باید توجه داشت که در علوم قرآنی نیز اثری است فخیم؛ و با توجه به پیشینه زمان و شیوه نگارش، محاسبی و جایگاه فکری او، در شناخت جریانهای فکری آنروزگار بسی سودمند. او در این کتاب از جایگاه و فضائل قرآن، قاریان، فقه قرآن، اعجاز قرآن، نسخ در قرآن، خلق قرآن و ... سخن گفته است. «۴» ابو الفضل جعفر بن حرب (۲۳۶) از پیشوایان معتزله و از متکلمان و زاهدان نامدار که در موضوعاتی مختلف قلم زده است کتابی نگاشته است با عنوان «متشابه القرآن» «۵».

احمد بن محمد بن عیسی اشعری چهره منور و برجسته محدثان و فقیهان

(۱). کشف الظنون، ج / ۷۶.

(۲). طبقات الصوفیه / ۵۶ و فیات الأعیان، ج ۲ / ۵۷، سیر اعلام النبلاء، ج ۱۲ / ۱۰، و نیز ر. ک: مقدمه بسیار عالمانه دکتر حسین قوّتلی

به کتاب مورد گفتگو.

(۳). العقل و فهم القرآن / ۲۴۰.

(۴). همان، صص ۲۶۰-۲۴۵ (مقدمه).

(۵). الفهرست / ۲۱۳، سیر اعلام النبلاء، ج ۱۰ / ۵۴۹.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۳۳

قم (م حدود ۲۵۰) نیز در میان آثار متعددی که نگاشته است کتابی دارد با عنوان «الناسخ و المنسوخ» (۱).

اکنون باید از ادیب و متکلم بلند آوازه ابو عثمان عمرو بن بحر بن محبوب مشهور به جاحظ (۲۵۵) یاد کنیم. او در نقد دیدگاه استادش ابو اسحاق ابراهیم النّظام (م ۲۲۰) کتابی پرداخت با عنوان «نظم القرآن» که اکنون در اختیار نیست. جاحظ خود از کتابش یاد کرده است «۲» و ابن ندیم نیز از آن سخن گفته است «۳». آراء و اندیشه‌های جاحظ درباره نظم قرآن و اعجاز بیانی آن در سیر تکاملی این بحث نقش شایان توجهی داشته است. افزون بر کتاب یاد شده وی در جای جای آثارش به اعجاز قرآن پرداخته و از نظم مانند ناپذیر و شیوه بیانی معجز آسایش سخن گفته است. «۴»

در این روزگار تحولات سیاسی گسترده زمینه‌های دیگرگونی فرهنگی مهمی را در جامعه اسلامی بوجود آورده است، ورود و حضور فرهنگها مختلف از یکسوی دامنه نگرش به دین و نگارش در فرهنگ اسلامی را گسترانده است و از دیگر سوی برخی از جنبه‌های فرهنگی اسلامی

(۱). رجال النجاشی / ۸۲، تهذیب المقال، ج ۳ / ۳۰۷.

(۲). حیاة الحیوان، ج ۳ / ۷۶ چاپ عبد السلام هارون.

(۳). الفهرست / ۴۱.

(۴). گزارش و تحلیل دیدگاههای جاحظ را در این باره بنگرید در: بلاغة القرآن فی آثار قاضی عبد الجبار عبد الفتاح لاشین / ۴۲۹، اثر القرآن فی تطوّر النقد العربی محمّد زغلول سلام / ۷۲، قضیة الأعجاز القرآنی، عبد العزیز عبد المعطی عرفه / ۱۵۱، الأعجاز فی دراسات السابقین عبد الکریم خطیب / ۱۵۷.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۳۴

و مهمترین و استوارترین مستند آن یعنی قرآن کریم را مورد گفتگو قرار داده است؛ و اینهمه زمینه ظهور و بروز آثار بسیاری در حوزه فرهنگ اسلامی شده است که گزارش چگونگی آنها فرصتی فراختر می‌طلبد.

ابو محمّد عبد الله بن مسلم بن قتیبه (م ۲۷۶) در مقدمه کتاب ارجمندش «تأویل مشکل القرآن» می‌نویسد:

برخی از ملحدان در کتاب خداوند طعن زده و فتنه جویانه به تأویل متشابهات قرآن پرداخته‌اند اینان کلام الهی را تحریف کرده و با روی برتافتن از شیوه‌های استوار فهم بیان الهی درباره آن داوری کرده‌اند که از به: تناقض، کژگویی، دیگرسانی در حینش و اختلاف پیراسته نیست ... «۱»

بیان ابن قتیبه می‌تواند نمایشگر گوشه‌ای از وضع فرهنگی آنروزگار باشد و چگونگی رویایی فرهنگها را نشان دهد ابن قتیبه در این میدان حضور جدی دارد و با نگاشتن آثار ارجمندی چون «تأویل مشکل القرآن»، «تفسیر غریب القرآن»، «اعراب القرآن»، «القرآآت»، «المسائل و الأجوبه فی الحدیث و التفسیر» در جهت تبیین معارف قرآن و دفاع از ساحت قدس کتاب الهی کوشیده است. «۲»

ابو حاتم سهل بن محمد بن عثمان سجستانی بصری (م ۲۵۵) از

(۱). تأویل شکل القرآن / ۷.

(۲). برای آگاهی از آثار ابن قتیبه بنگرید به مقدمه محققانه ثروت عکاشه در کتاب ارجمند «المعارف» / ۴۰ به بعد.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۳۵

قاریان، ادیبان و نحویان بزرگی است که حدود سی و سه کتاب در موضوعات مختلف به او نسبت داده‌اند. وی در آستانه قرآن کتابهای «اعراب القرآن»، «القرآت» و «اختلاف المصاحف» را نگاشت. «۱»

ابو العباس محمد بن یزید بصری مشهور به «مبّرّد» (م ۲۸۶) از ادیبان و عالمان بزرگ این روزگار یادکردنی است که وی را به پیشوایی در نحو، فصاحت در سخن، و بسیاریادانی در فرهنگ اسلامی، وثاقت و استواری در نگارش ستوده‌اند. او در مباحث قرآنی «ما اتفقت ألفاظه و اختلف معانیه فی القرآن»، «اعراب القرآن»، «احتجاج القرآت»، «کتاب الحروف فی معانی القرآن» را نگاشت. «۲»

اکنون باید از ابو القاسم سعد بن عبد الله اشعری قمی (م ۲۹۹) یاد کنیم. فقیه، متکلم و چهره برجسته شیعه در آن روزگار که او را به گستردگی دانش و تألیف، و وثاقت در نقل، منزلت والا- و مرتبت عظیم ستوده‌اند. «۳» وی کتاب «ناسخ القرآن و منسوخه و محکمه و متشابه» را نگاشت. «۴» ابو عمرو محمد بن عمر بن سعید باهلی (م ۳۰۰) از عالمان

(۱). الفهرست / ۶۴، ابناہ الرواء، ج / ۶۲، طبقات المفسرین، ج ۱ / ۲۱۰، نزهة الألیاء / ۱۸۹.

(۲). الفهرست / ۶۵، بغیة الوعاء، ج ۱ / ۲۷۰، طبقات المفسرین، ج ۲ / ۲۷۱.

(۳). رجال النجاشی ۱۷۷.

(۴). علامه مجلسی رضوان الله علیه، پس از آنکه رساله‌ای در «اصناف آیات قرآن» را می‌آورد، در پایانش یاد می‌کند که نظیر این را، از «سعد بن عبد الله اشعری» یافتیم،

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۳۶

و متکلمان معتزله و از سرآمدان روزگار در تاریخ، کلام و شعر، کتابی پرداخت با عنوان «اعجاز القرآن» ظاهراً این کتاب اولین اثری است که عنوان اعجاز القرآن را بر خود دارد. «۱» آثار فراوان دیگری در این قرن نگاشته شده است- که ضیق مجال را- از یاد کرد آنها می‌گذریم. «۲»

بخشهایی از آن را در ج ۸۹ / ۶۰ بحار الانوار به بعد) نقل کرده است، اما آن رساله همین «رساله ناسخ القرآن و منسوخه» بوده است و یا ... روشن نیست. به این نکته پس از این نیز اشاره خواهیم کرد.

(۱). الفهرست / ۲۱۹، الأعلام، ج ۶ / ۳۱۱، طبقات المفسرین، ج ۲ / ۲۱۹

(۲). نگاه کنید به کتاب سودمند «معالم الحضاره العربیة فی القرن الثالث الهجری، احمد عبد الباقی / ۱۵۷ فصل چهارم بخش اول «العلوم القرآنیة».

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۳۷

قرن چهارم

قرن چهارم قرن شکوفایی دانش است، در این قرن اندیشه‌ها، فکرها در حوزه فرهنگ اسلامی رشد شایسته‌ای داشته و آثار بسیاری

در ابعاد مختلف فرهنگ اسلامی نگاشته شده است. در این قرن باید از محمد بن یزید واسطی (م ۳۰۶) یاد کرد؛ که کتاب «اعجاز القرآن فی نظمه و تألیفه» را نگاشت. «۱» این کتاب از اولین آثاری است که این عنوان را بر خود دارد. عبد القاهر جرجانی بر این کتاب دو شرح نوشته است. که پس از این از آنها یاد خواهیم کرد. ابو علی حسن بن علی بن نصر طوسی مشهور به «کردش» (م ۳۱۲) از عالمان و محدثان آنروزگار کتابی نوشت با عنوان «نظم القرآن». «۲» در این قرن از جمله اثر بزرگی یاد شده است با عنوان «الحاوی فی علوم القرآن» بخامه محمد بن مرزبان محولی (م ۳۰۹). ابن ندیم از این کتاب یاد کرده و آنرا ۲۷ جزء دانسته است. «۳»

(۱). الفهرست / ۲۲۰، طبقات المفسرین، ج / ۲ / ۱۴۸

(۲). الفهرست / ۴۱، طبقات المفسرین، ج / ۱۴۲، سیر اعلام النبلاء، ج ۱۴ / ۲۷۸.

(۳). الفهرست / ۹۵.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۳۸

دکتر صبحی صالح این کتاب را اولین اثری دانسته است که با نام صریح «علوم قرآن» نگاشته شده، و بدین موضوع پرداخته است. «۱» اما به پندار ما این سخن استوار نمی‌نماید. پیشتر یادآوری کردیم که پیشینیان غالباً چون «علوم قرآن» می‌گفتند از آن دانشهای قرآن را مراد می‌کردند و نه «دانشهای درباره قرآن» را. از این روی سخن دکتر ضیاء الدین عتر درست می‌نماید که درباره این کتاب نوشته است:

با توجه به وسعت کتاب و پیشینه تاریخی آن که در آن روزگار بحث از «علوم قرآن» با مفهوم مصطلح بگسترده‌گی معمول نبوده است، این کتاب نیز ظاهراً تفسیر قرآن است و نه کتابی در علوم قرآن. «۲»

محمد بن خلف بن حیّان (م ۳۰۶) از قاضیان و عالمان آن روزگار و از آشنایان به وقایع و تاریخ کتابی پرداخت با عنوان «عدد آی القرآن» «۳».

آورده‌اند که از ابو بکر احمد بن مجاهد خواستند تا کتابی درباره عدد آیات قرآن بنگارد او گفت: کتاب و کیع در این باره ما را بسنده است. «۴»

حسن بن موسی نوبختی (م ۳۱۰) از متکلمان زبردست و عالمان بزرگ خاندان عظیم نوبختی، کتابی پرداخته است با عنوان «التنزیه و ذکر

(۱). مباحث فی علوم القرآن / ۱۲۴.

(۲). فنون الأفتان فی عیون علوم القرآن (مقدمه) / ۷۳.

(۳). الوافی بالوفیات، ج ۳ / ۴۴، النجوم الزاهره، ج ۳ / ۱۹۵، تاریخ بغداد، ج ۵ / ۲۳۶.

(۴). همان.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۳۹

متشابه القرآن». رجالی بزرگ شیعه ابو العباس نجاشی آثار وی را گزارش کرده و از جمله از این کتاب یاد کرده است، نگریستن به عناوین کتابهای وی نشانگر مرزبانی و سختکوشی آن بزرگوار از تفکر شیعی است. «۱»

ابو بکر عبد الله بن سلیمان سجستانی (م ۳۱۶) از محدثان و قرآن پژوهان این قرن است. کتابهای: «المصاحف»، «الناسخ و المنسوخ»، «رساله فی القرات»، «فضائل القرآن» و «نظم القرآن» را به وی نسبت داده‌اند. «۲»

در این قرن ادیب بلند آوازه و شاعر چیره دست أبو بکر محمد بن الحسن ازدی مشهور به- ابن درید (م ۳۲۱)- که آثار بسیاری در موضوعات مختلف فرهنگ اسلامی نگاشته است کتابی نگاشت با عنوان «غریب القرآن». از این کتاب ابن ندیم و یاقوت یاد کرده‌اند. یاقوت تصریح کرده است که وی این کتاب را به پایان نرسانده است. «۳»

ابو زید احمد بن سهل بلخی (م ۳۲۲) از متکلمان زبردست و عالمان بزرگ این قرن، که او را به عمق نظر، گستردگی دانش، و توانمندی در سخن ستوده‌اند کتابهایی در علوم قرآنی رقم زد. «غریب القرآن» که از آن به «ما أغلق من غریب القرآن» نیز یاد کرده‌اند، «الحروف المقطعه فی

(۱). رجال النجاشی / ۶۴-۶۳ و نیز بنگرید به: خاندان نوبختی / ۱۳۰.

(۲). الفهرست / ۲۸۸، طبقات المفسرین، ج ۱ / ۲۲۹.

(۳). الفهرست / ۶۷، معجم الأدباء، ج ۱۸ / ۱۳۶ و نیز بنگرید به دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۳ / ۵۰۶، دائرة المعارف تشیع، ج ۱ / ۳۱۹.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۴۰

اوائل السور»، «نظم القرآن»، «قوارع القرآن» «۱» از جمله کتابهای علوم قرآنی او است. در ضمن آثار بلخی از کتابی یاد شده است با عنوان «البحث عن التأویلات» این کتاب که مورد ستایش عالمان قرار گرفته است نیز گویا در همین زمینه بوده است. در الفهرست آمده است:

از ابو زید نقل کرده‌اند که چون کتاب «البحث عن کیفیة التأویلات» را به حسین علی مروروزی که از قرمطیان بود خواندم، با اینکه با من پیوند دیرینه داشت از من گسست.

قرمطیان اهل تأویلهای شگفتند و در آیات الهی به تأویلهای غریبی باور دارند و این نقل تا حدودی می‌تواند نشانگر چگونگی محتوی کتاب، و جریانهای فرهنگی آن روزگار باشد.

در زندگانی او آورده‌اند که: قرآن را از آنچه بدان نسبت می‌دهند می‌پیراست و در تفسیر و تأویل آن جز بر ظاهر مستفیض استناد نمی‌جسته است. «۲»

به محمد بن علی شلمعانی، مشهور به «ابن عزائر» از عالمان این قرن، کتابی نسبت داده شده است با عنوان «نظم القرآن». «۳» ابو بکر احمد بن علی مشهور به «ابن إخشید» (م ۳۲۶) از بزرگان و متکلمان معتزله که وی را

(۱). الفهرست / ۱۵۳، معجم الأدباء، ج ۳ / ۶۷، طبقات المفسرین، ج ۱ / ۴۴.

(۲). بنگرید به معجم الأدباء، ج ۳ / ۷۷ که دارای نکاتی است سودمند در جایگاه بلخی در علوم قرآنی و نیز به: تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری، ج ۱ / ۲۲۷، دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۵ / ۵۰۵.

(۳). رجال النجاشی / ۳۷۹، الذریعه، ج ۲۴ / ۲۲۰.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۴۱

لقب «شیخ المعتزله» داده‌اند، و آثار و نگاشته‌هایش را ستوده‌اند «۱»، در علوم قرآنی کتابهای «نقل القرآن» و «نظم القرآن» را نگاشت. «۲»

ابو بکر محمد بن قاسم بن بشار الأنباری نحوی (م ۳۲۸) در علوم قرآنی کتابهای «الهات فی کتاب الله»، «الرد علی من خالف مصحف عثمان»، «المشکل فی معانی القرآن»، «ایضاح الوقف و الأبتداء فی القرآن الکریم» و «عجائب علوم القرآن» «۳» را نگاشت.

کتاب «ایضاح الوقف...» در دو مجلد چاپ شده است «۴» با مقدمه‌ای بسیار سودمند درباره کتاب، مؤلف و شیوه تحقیق آن. و نیز فهارس فنی و کارآمد. از کتاب «عجائب علوم القرآن» آقای صبحی صالح نسخه‌ای نشان داده و گفته است که: در آن کتاب درباره فضائل قرآن، کتابت مصاحف، چگونگی نزول قرآن و مسئله «احرف سبعة» عدد سوره‌ها و آیه‌ها و کلمات قرآن سخن رفته است. «۵»

(۱). سیر اعلام النبلاء، ج ۱۵/۲۱۷، الوافی بالوفیات، ج ۷/۲۱۶.

(۲). الفهرست / ۴۱ و ۲۲۱، سیر اعلام نبلاء، ج ۱۵/۲۱۸.

(۳). در «التمهید فی علوم القرآن» ج ۱/۹ این کتاب به أبو البرکات عبد الرحمن بن سعید أنباری نسبت داده شده است که درس نیست. دیگر اینکه سالمرگ ابو البرکات ۳۲۸ دانسته شده است که اینهم درست نیست وی به سال ۵۷۷ زندگی را بدرود گفته و از عالمان قرن ششم است و نه چهارم.

(۴). به تحقیق محیی الدین عبد الرحمن رمضان، ۱۳۹۰. برای آثار أنباری ر. ک:

الفهرست / ۸۲، الأعلام، ج ۶/۳۳۴.

(۵). مباحث فی علوم القرآن / ۱۲۲.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۴۲

ببنا بر آنکه گویا این کتاب اولین اثری است که با عنوان «علوم قرآن» به موضوعات علوم قرآنی پرداخته است. ابو بکر محمد بن عزیز سجستانی (م ۳۳۰) «غریب القرآن» را نگاشت و طرحی نو در نگارش آن در انداخت. او آیات را بر اساس حروف الفبا شکل داد و ۱۵ سال در تنقیح و تکمیل آن کوشید. سیوطی می گوید: غریب القرآن را به نیکویی نگاشت، او در پانزده سال بر استادش ابن انباری نگاشته‌هایش را می خواند و تصحیح می کرد. «۱» غریب القرآن با تحقیق و تعلیق و بگونه‌های مختلف چاپ شده است.

بهترین چاپ آن، به تحقیق دکتر یوسف مرعشلی است با مقدمه‌ای سودمند که به سال ۱۴۱۰ نشر یافته است. «۲»

آقای دکتر صبحی صالح در ضمن شمارش آثار علوم قرآنی از کتابی یاد می کند با عنوان «المختزن فی علوم القرآن» نگاشته ابو الحسن علی بن اسماعیل بن اسحق (مشهور به ابو الحسن اشعری) پیشوای اشاعره. «۳» ولی ظاهراً این کتاب تفسیری بوده است بسیار گسترده اما ناتمام از ابو الحسن اشعری. ابن فرحون نوشته است:

(۱). بغیة الوعاه، ج ۱/۱۷۱.

(۲). البرهان فی علوم القرآن، ج ۱/۳۹۳، پانوش، از چاپهای متعدد آن یاد کرده است.

(۳). مباحث فی علوم القرآن / ۱۲۲.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۴۳

او کتابی دارد با عنوان «المختزن فی علوم القرآن» که براساس کتابی است بزرگ و تا سوره کهف نگاشته است در صد جزء و یا بیشتر. «۱»

أبو جعفر أحمد بن محمد بن نحاس (م ۳۳۸) از ادیبان و نحویان بزرگ قرن چهارم کتابهای «اعراب القرآن»، «معانی القرآن» و «الناسخ و المنسوخ» را نگاشت. اعراب القرآن نحاس از آثار مهم این موضوع است. اعراب القرآن با تحقیق شایسته و مقدمه سودمند آقای دکتر زهیر غازی زاهد منتشر شده است. «۲» به أبو عبد الله محمد بن ابراهیم - معروف به ابي زینب - نعمانی (م حدود ۳۵۰)

کتابی نسبت داده شده است با عنوان «صنوف آیات القرآن». مجموعه این رساله را علامه مجلسی (ره) در بحار الانوار (ج ۹۸، ص ۹۰-۱) آورده است. این مجموعه با عنوان «رسالة المحکم و المتشابه» و با انتساب به سید مرتضی (ره) نیز جداگانه نشر یافته است که قطعاً این انتساب درست نیست. آیا رساله «صنوف آیات القرآن» از نعمانی است؟ و محتوای آن چنانکه سند آن نشان می‌دهد روایت است و نقل از علی (ع)؟ آیا این مجموعه همان رساله «ناسخ القرآن و منسوخه و محکمه و متشابه» سعد بن عبد الله اشعری است؟ که بخشی از آن را علامه

(۱). الدبیاج المذهب فی معرفة اعیان علماء المذهب، ج ۲ / ۹۵.

(۲). برای آگاهی از چگونگی محتوای اعراب القرآن ر. ک: النحو و کتب التفسیر، ج ۱ / ۴۷۰ به بعد. الناسخ و المنسوخ، نیز چاپ شده است و معانی القرآن همچنان بصورت خطی باقی است بنگرید به: اعراب القرآن، ج ۱ / ۲۸. سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۴۴

مجلسی نقل کرده است و پیشتر از آن یاد کردیم پاسخ هیچکدام از این سئوالها را قاطعانه نمی‌شود داد. بهر حال انتساب آن به نعمانی نیز چندان روشن نیست. «۱»

به، محمد بن علی بن محمد کرخی (م ۳۶۰) کتابی با عنوان «نکت القرآن الداله علی البیان، فی انواع العلوم و الأحکام المتبه عن اختلاف الأنام» نسبت داده شده است. «۲» آقای صبحی صالح که از این اثر یاد کرده، نسخه‌ای از آن نیز نشان داده است. ابو عبد الله أحمد بن محمد بن سیتار (م ۳۶۸) در این قرن «ثواب القرآن»، «التزیل و التحریف» را نگاشت. از این کتاب با عنوان «القرآت» نیز یاد شده است. «۳» وی از غالیان و تحریفگران بوده است. رجالیان وی را به فساد در مذهب، آمیخته سازی صحیح و سقیم، ناستواری در نقل و ضعف در نقل حدیث نسبت داده‌اند این کتاب از جمله منابع مرحوم میرزا حسین نوری در کتاب بی پایه «فصل الخطاب» است. «۴»

حسن بن أحمد بن عبد الغفار (م ۳۷۷) از عالمان، ادیبان و چهره‌های

(۱). بنگرید به مقاله تحقیقی «رسائل پیرامون قرآن منسوب به اهل بیت (ع)» کیهان اندیشه، شماره ۲۸ / ۱۱۴.

(۲). مباحث فی علوم القرآن / ۱۲۲ اما در منابع شرح حال وی در میان آثارش از این کتاب نامی نیست. ر. ک: سیر اعلام النبلاء، ج ۱۶ / ۲۱۳، الوافی بالوفیات، ج ۴ / ۱۱۴.

(۳). رجال النجاشی / ۸۰.

(۴). ر. ک: معجم رجال الحدیث، ج ۲ / ۲۸۲، الذریعه، ج ۱۷ / ۵۲.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۴۵

برجسته این قرن و مشهور به «ابو علی فارسی» کتاب «الحجّه للقراء السبعة» را نگاشت. أبو علی در «فسا» از مادر بزاد و در بغداد زندگی را بدرود گفت. او از چهره‌های منور سلسله ادیبان و عالمان شیعی است. «۱»

«الحجّه ...» را در عرضه، بررسی و توجیه قرائتها بهترین و استوارترین کتاب دانسته‌اند. «الحجّه ...» بارها چاپ شده است، چاپ محقق و ارجمند سودمندی از آن را دکتر بدر الدین قهوجی و بشیر جویجانی نشر داده‌اند. «۲»

این چاپ را دو تن از محققان عرب آقایان عبد العزیز رباح، أحمد یوسف دقاق مراجعه کرده و در تدقیق و استوارسازی متن آن کوشیده‌اند.

آقای دقاق مقدمه‌ای سودمند نگاشته و در ضمن آن از موضوع کتاب و زندگانی و شخصیت علمی ابو علی سخن گفته است. آقای

دکتر شلبي در کتابی مفرد درباره ابو علی به اثبات تشیع وی پرداخته است. آقای دقاق تلاش بی ثمری بکار بسته تا در این نسبت تردید افکند!!

ابو الحسن علی بن عیسی رمانی (م ۳۸۴) از متکلمان چیره دست اعتزالی، رساله کوچکی نگاشت با عنوان «النکت فی اعجاز القرآن». ابو حیان توحیدی او را بسیار می ستود. و او را در تأله، فصاحت، تقوی سرآمد می دانست. رمانی بر برتری علی (ع) بر همگان پس از رسول الله (ص)

(۱). ر. ک: بغیة الوعاء، ج ۱ / ۲۱۸، معجم الأدباء، ج ۷ / ۲۳۲، روضات الجنات، ج ۳ / ۷۶، اعیان الشیعه، ج ۵ / ۷.

(۲). دارالمأمون للتراث / ۱۴۰۴.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۴۶

باور داشت از این روی وی را به تشیع نسبت می دادند. «۱» در سیر تاریخی نگارهای «اعجاز قرآن» اثر رمانی شایان توجه است صادق رافعی می گوید:

رمانی با نگاشتن این رساله پس از جاحظ و واسطی سومین گام مهم را در تبیین و توضیح اعجاز قرآن بر گرفت و مسئله نظم و اسلوب بیانی را در پیوند با اعجاز قرآنی بروشنی باز گفت. «۲»

رساله رمانی به ضمیمه دو رساله دیگر با تحقیق و تصحیح، محمد خلف الله و دکتر محمد زغلول سلام نشر یافته است. «۳» رمانی تفسیر بزرگی بر قرآن کریم نیز داشته است، این تفسیر در اختیار سید بن طاووس (ره) بوده و از آن در سعد السعود نقل کرده است. «۴»

ابو محمد، عبد الله بن عبد الرحمن قیروانی (م ۳۸۶؟) از عالمان برجسته و سرآمدان مذهب مالکی، کتابی نگاشت با عنوان «اعجاز القرآن» «۵» او پیشوای مغربیان در فقه و دانش بود و آثارش

(۱). بنگرید به: سیر اعلام النبلاء، ج ۱۶ / ۵۳۳، معجم الأدباء، ج ۱۴ / ۷۳، طبقات المفسرین، ج ۱ / ۴۱۹، و فیات الأعیان، ج ۳ / ۲۹۹، طبقات اعلام الشیعه (القرن الرابع) / ۱۹۳.

(۲). اعجاز القرآن / ۱۵۲. در تحلیل کتاب رمانی بنگرید به: اعجاز القرآن البیانی، بین النظریة و التطبيق، حنفی محمد شرف / ۳۷، اثر القرآن فی تطوّر النقد العربی الی آخر القرن الرابع الهجری، محمد زغلول سلام / ۲۳۴.

(۳). دار المعارف، مصر / ۱۳۸۷.

(۴). سعد السعود / ۲۴۲، کتابخانه ابن طاووس و احوال و آثار او / ۵۴۰.

(۵). معجم المفسرین، ج ۱ / ۳۱۲ با عنوان «البيان فی اعجاز القرآن» معجم مصنفات القرآن، ج ۱ / ۱۴۶.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۴۷

معتمد فتوایی آن دیار. «۱»

محمد بن علی الأدفوی (م ۳۸۸) را کتابی است با عنوان «الأستغناء [الأستفتاء] فی علوم القرآن». آقای صبحی صالح از این کتاب در ضمن کتابهای علوم قرآنی یاد کرده است. «۲» اما ظاهراً این کتاب تفسیر قرآن است و نه علوم قرآنی، سیوطی بدان عنوان «تفسیر القرآن» داده می گوید:

کتابی در تفسیر قرآن دارد در صد و بیست جلد. «۳»

در مقام دیگر نوشته است:

او کتابی پرداخت در تفسیر قرآن با عنوان «الأستفناء» در صد جلد. «۴»

در دیگر منابع شرح حال نگاری نیز از آن بعنوان تفسیر یاد شده است و نه کتابی در علوم قرآن. «۵»

أبو سلیمان حمد بن محمد بن ابراهیم خطابی (م ۳۸۸) از ادیبان و عالمان و محدثان این قرن رساله‌ای کوتاه پرداخت در اعجاز قرآن با عنوان «بیان اعجاز القرآن». نگاشته خطابی اثری است قویم، او از

(۱). الفهرست / ۲۵۳، سیر اعلام النبلاء، ج ۱۷ / ۱۱، تاریخ التراث العربی، ج ۱، ۱۶۷ / ۳، النجوم الزاهراه، ج ۴ / ۲۰۰، الدبیاج المذهب، ج / ۱ / ۴۲۷

(۲). مباحث فی علوم القرآن / ۱۲۲ و نیز بنگرید به: التمهید فی علوم القرآن، ج ۱ / ۱۰.

(۳). طبقات المفسرین / ۱۱۲.

(۴). بغیة الوعاء، ج ۱ / ۱۸۹.

(۵). بنگرید به: الوافی بالوفیات، ج ۴ / ۱۷، طبقات المفسرین، ج ۲ / ۱۹۷، طبقات القراء، ج ۲ / ۱۹۹ و ...

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۴۸

یکسوی در آینه تاریخ ناتوانی عربها و بلیغان آنروزگار را از مانند آوری با قرآن نشان می‌دهد و بر آن تأکید می‌ورزد و آنگاه چرایی این حقیقت را در ابعاد مختلف می‌نمایاند، و از سوی دیگر دیدگاه «صرفه» در اعجاز را به نقد می‌کشد و آنرا در تضاد با صریح آیات الهی و از جمله آیه / ۸۸ از سوره اسراء می‌داند. «۱» خطابی در اعجاز قرآن به نکته‌ای بدیع اشاره می‌کند و تأکید می‌کند که بدین نکته کسی قبل از وی نپرداخته است. و آن آهنگ تأثیر گذار و ایجاد جاذبه، حلاوت و خشوع در دلهاست. رساله خطابی در مجموعه‌ای با عنوان «ثلاث رسائل فی اعجاز القرآن» که پیشتر از آن یاد کردیم چاپ شده است. «۲» آثار باقلانی و نیز سید رضی و برخی از عالمان که در دهه اول قرن پنجم زندگی را بدرود گفته‌اند، نیز شایسته می‌نمود که در میان آثار قرن چهارم یاد شود.

(۱). قُلْ لَئِنِ اجْتَمَعَتِ الْإِنْسُ وَالْجِنُّ عَلَىٰ أَنْ يَأْتُوا بِمِثْلِ هَذَا الْقُرْآنِ لَا يَأْتُونَ بِمِثْلِهِ ...

(۲). برای آگاهی از چگونگی این رساله بنگرید به: اعجاز القرآن بین النظریة و التطبيق / ۴۷، اثر القرآن فی تطوّر النقد العربی الی آخری القرن الرابع الهجری / ۲۵۰.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۴۹

قرن پنجم

در این قرن ابو بکر محمد بن الطیب باقلانی (م ۴۰۳) یادکردنی است؛ با کتاب ارجمند «اعجاز القرآن». باقلانی از متکلمان و ادیبان زبر دست اشعری است. کتاب وی با عنوان «اعجاز القرآن» در پژوهش‌های قرآنی از جایگاه والایی برخوردار بوده است و عالمان پس از وی از این کتاب فراوان بهره گرفته و در چگونگی مباحث و نقد و تحلیل محتوای آن بسیار سخن گفته‌اند. «۱» آقای دکتر عبد الرؤوف مخلوف کتابی پرداخته است سودمند و خواندنی درباره باقلانی و کتاب او اعجاز القرآن و از جهات گونه‌گون این

(۱). ر. ک: اثر القرآن فی تطوّر النقد العربی الی آخر القرن الرابع الهجری، محمد زغلول سلام / ۲۷۹، الأعجاز فی دراسات السابقین،

عبد الکریم خطیب / ۱۹۴، اعجاز القرآن، صادق رافعی، فکرة اعجاز القرآن، نعیم الحمصی / ۷۴، مفهوم الأعجاز القرآنی حتی القرن السادس الهجری / ۹۵.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۵۰

کتاب را تحلیل و بررسی کرده است. «۱» «اعجاز القرآن» بارهای بار چاپ شده است. بهترین چاپ آن را استاد احمد صقر بدست داده‌اند؛ با تحقیق، تعلیق و تصحیح سودمند و مقدمه‌ای دراز دامن درباره اعجاز و سیر تاریخی آن. «۲» باقلانی کتابی دیگری نیز در علوم قرآنی نگاشته است با عنوان «نکت الانتصار لنقل القرآن». او در این کتاب به تفصیل از نام‌های قرآن، چگونگی قرائت‌ها، جمع قرآن، تواتر آن و ... سخن گفته است. «۳» از فقیه، ادیب و مفسر بلند پایه شیعی، ابو الحسن محمد بن الحسین، مشهور به «سید رضی» (م ۴۰۶) گردآورنده کتاب جاویدان «نهج البلاغه» نیز یاد کنیم با کتاب بسیار ارجمند «تلخیص البیان فی مجازات القرآن». زندگانی سید رضی گو اینکه «دولتی مستعجل» داشت اما سرشار بود از اقدام، تلاش و پژوهش. «۴» تفسیر جلیل وی که متأسفانه اکنون جز یک جلد آن در اختیار نیست از مهم‌ترین تفاسیر جهان اسلام دانسته شده است؛ «۵» که

(۱). الباقلانی و کتابه اعجاز القرآن، ... دار مکتبه الحیاه، بیروت، ۱۹۷۸.

(۲). اعجاز القرآن ... تحقیق احمد صقر، قاهره، دار المعارف، ۱۹۸۱.

(۳). الانتصار لنقل القرآن ... تحقیق محمد زغلول سلام، الأسکندریه، منشأة المعارف، ۱۹۷۱. آقای زغلول افزون بر تحقیق متن در مقدمه‌ای دراز دامن از باقلانی و اعجاز در دیدگاه و آثارش سخن گفته است.

(۴). ر. ک: نهج البلاغه و گردآورنده آن، بنیاد نهج البلاغه، بی تا. تراثا، السنه الاولی، العدد الخامس (ویژه نامه سید رضی).

(۵). حقائق التأویل فی متشابه التنزیل، السید الشریف الرضی، الجزء الخامس، شرحه العلامة محمد رضا کاشف الغطاء، دار المهاجر، بیروت، بی تا. این جلد مقدمه‌ای دارد مفصل و دقیق درباره سید رضی.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۵۱

خطیب بغدادی به نقل از یکی از عالمان درباره آن نوشته است:

صنّف الرضی کتابا فی معانی القرآن یتعذّر وجود مثله. «۱»

کتاب وی «تلخیص البیان» که مورد گفت و گو است، از کتابهای مهم و ارجمند علوم قرآنی و در نوع خود، در استحکام مطالب و استواری محتوی بی نظیر است. این کتاب ظاهرا اولین اثری است که واژه مجاز را در مفهوم بلاغی آن به این گستردگی در قرآن کریم به کار گرفته و آیات الهی را بر این پایه تفسیر کرده است. «۲» «تلخیص البیان فی مجازات القرآن» را ابتدا استاد علّامه سید محمد مشکاه به صورت عکسی چاپ کرد و پس از آن ادیب و شاعر برجسته مصری محمد عبد الغنی حسن به تصحیح و تعلیق آن همت ورزید، و به سال ۱۳۷۴ ق با مقدمه تحلیلی و دراز دامن درباره کتاب و موضوع آن و سیر تاریخی بحث‌های بلاغی قرآنی و جایگاه کتاب در میان این گونه پژوهش‌ها نشر داد.

قاضی ابی ذرعه، عبد الرحمن بن محمد (م ۴۱۰) کتاب مهم «حجّة القراءات» را نگاشت، ابی ذرعه کتاب را بر شیوه ابی علی فارسی سامان داده و در ضمن گزارش‌های قرائت‌ها، به توجیه و استدلال و علل آن‌ها

(۱). تاریخ بغداد، ج ۲ / ۲۴۶ و نیز بنگرید به: وفیات الأعیان، ج ۴ / ۴۱۶، سیر اعلام النبلاء، ج ۱۷ / ۲۸۶.

(۲). تلخیص البیان، (مقدمه) / ۵۳ و نیز بنگرید به مجاز القرآن خصائصه الفنیة و بلاغته العربیة، محمد حسین علی صغیر / ۲۶.

سیر نگارشهای علوم قرآنی، ص: ۵۲

پرداخته است. کتاب ابی ذرعه اثری است استوار، گزیده گویانه و به دور از حشو و زواید. حجة القراءات را آقای سعید افغانی تحقیق کرده است. «۱»

در این قرن باید از هبة الله بن سلامه (م ۴۱۰) یاد کرد. او از مفسران بزرگ و از آگاهان به آرا و اندیشه‌های سلف در تفسیر بود و مدرسه تفسیری بلند آوازه‌ای در مسجد جامع «منصور» در بغداد داشت. «۲» او کتابی نگاشت با عنوان «الناسخ و المنسوخ». «۳» فقیه، متکلم و قهرمان بزرگ آوردگاه اندیشه‌ها، معلّم امت، محمد بن محمد بن نعمان، «شیخ مفید» رضوان الله علیه (م ۴۱۳) در علوم قرآنی دو کتاب نگاشت: «البيان في انواع علوم القرآن» «۴» و «اعجاز القرآن و الكلام في وجوه» «۵» که متأسفانه اکنون در اختیار نیستند.

عماد الدین ابو الحسن عبد الجبار بن احمد همدانی اسد آبادی، معروف به «قاضی عبد الجبار» (م ۴۱۵) قاضی، متکلم و مفسر بزرگ معتزله که تفسیر عظیمی را در آستانه قرآن سامان داد «۶» در علوم قرآنی نیز

(۱). مؤسسه الرساله، الطبعة الرابعة، ۱۴۰۴.

(۲). ر. ک: نکت الهميان في نکت العميان، صلاح الدين صفدي / ۳۰۲، غاية النهاية، جزري، ج ۲ / ۳۵۱، شذرات الذهب، ج ۵ / ۶۰.

(۳). چاپ شده در حاشیه أسباب النزول واحدی، مصر ۱۳۱۵ و به گونه مستقل نیز:

مکتبه المتنبی، قاهره، بی تا.

(۴). الذریعه، ج ۳ / ۱۷۲.

(۵). الذریعه، ج ۲ / ۲۳۲.

(۶). تفسیر وی با عنوان «التفسیر المحيط» کتابی بوده است بس بزرگ در تفسیر قرآن که اکنون در اختیار نیست. ر. ک: بلاغۀ القرآن فی آثار القاضی عبد الجبار / ۷۱.

سیر نگارشهای علوم قرآنی، ص: ۵۳

آثار سودمندی بر جای نهاد. «متشابه القرآن» و «تنزیه القرآن عن المطاعن» از این شمارند. «۱» و نیز مجلد شانزدهم از کتاب بزرگ ابتدا از صحت نقل قرآن و تواتر آن سخن گفته و آنگاه از تحریف ناپذیری آن و سپس با تفصیل از اعجاز قرآن.

قاضی در آثار دیگر خود نیز به مانند ناپذیری قرآن پرداخته و مباحث مهمی را در بلاغت و نظم و اعجاز بیانی قرآن عرضه کرده است.

آقای دکتر عبد الفتاح لاشین، مجموعه این گونه مباحث وی را یک جا گردآورده و با عنوان «بلاغۀ القرآن فی آثار القاضی عبد الجبار و أثره فی الدراسات البلاغیة» با نقد و تحلیل نشر داده است. «۲»

در این قرن ادیب و متفکر بلند آوازه شیعی، ابو القاسم حسین بن علی بن الحسین، مشهور به «ابن مغربی» یاد کردنی است با کتاب «خصائص القرآن». «۳» او را به توانمندی در بیان، هوشیاری، خردمندی و استواری در سخن ستوده‌اند. «۴»

کتاب خواندنی و بسیار لطیف «درّة التنزیل و غرّة التاویل فی بیان

(۱). المغنی ... ر. ک: تراث الأنسانیة، ج ۱ / ۹۸۴.

(۲). قاهره، دار الفكر العربی، ۱۹۷۶.

(۳). رجال النجاشی / ۶۹، روضات الجنات، ج ۱ / ۱۶۷.

(۴). وفیات الأعیان، ج ۲ / ۱۷۲، سیر اعلام النبلاء، ج ۱۷ / ۳۹۴، روضات الجنات، ج ۳ / ۱۶۶.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۵۴

الآیات المتشابهات فی کتاب اللّٰه العزیز» را محمد بن عبد اللّٰه معروف به خطیب اسکافی (م ۴۲۱) نگاشت. «۱» او از ادیبان، لغویان و سخنوران بزرگ اصفهان است که صاحب بن عباد او را یکی از چیره‌دستان و پیروزمندان صحنه دانش دانسته است. «۲» باید یادآوری کنم که واژه «متشابه» در علوم قرآنی دو کاربرد دارد.

از یکی به «متشابه لفظی» یاد می‌کنند و از آن تکرار قصه و مطلب و واژه را در آیاتی همگون مراد می‌کنند و دو دیگر «متشابه معنوی» است که در برابر «محکم» استعمال می‌کنند. کتاب اسکافی اولی را مراد کرده است که یکی از بهترین کتاب‌های این موضوع است. این کتاب بارها چاپ شده است؛ و از جمله به تحقیق آقای عادل نوبهض. «۳»

در این قرن، ابو الحسن علی بن ابراهیم بن سعید حوفی (م ۴۳۰) کتاب عظیم «البرهان فی علوم القرآن» را نگاشت. برخی از عالمان پژوهشگران این کتاب را از آثار علوم قرآنی به شمار آورده‌اند. آقای

(۱). در تاریخ سال مرگ وی اختلاف است. بنگرید به: معجم الأدباء ج ۱۸ / ۲۱۴، اعلام الدراسات القرآنیه فی خمسۀ عشر قرنا، مصطفی جوینی / ۱۶۴، معجم المؤلفین، ج ۳ / ۷۴۳ و نیز بیفزایم که درباره انتساب این کتاب به اسکافی نیز سخن بسیار است که اکنون مجال پرداختن به آن نیست.

(۲). بنگرید به: البرهان فی علوم القرآن، ج ۱ / ۲۰۳، ط. یوسف مرعشلی، ملاک التأویل، ابن زبیر عزناطی، ج ۱ / ۱۰۳ (مقدمه).

(۳). البرهان فی علوم القرآن، ج ۲۰۳ (پانویس)، دره التنزیل ... بیروت، دار الافاق الجدیدة، ۱۹۷۹.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۵۵

عبد العظیم زرقانی می‌نویسد:

من قبل از قرن چهارم کسی را نمی‌شناسم که آهنگ نگارش علوم قرآنی را به معنای متداول و مصطلح کرده باشد.

و آن گاه می‌نویسد:

در میان عالمان این فن، آغاز شهرت اصطلاح «علوم قرآنی» قرن هفتم دانسته شده است. اما من به کتابی از علی بن ابراهیم بن سعید حوفی دست یافتم با عنوان «البرهان فی علوم القرآن» در سی مجلد. و بدین سان توان گفتم که پیشینه کاربرد این اصطلاح دو سده پیش‌تر از آن چیزی است که پنداشته می‌شد. «۱»

اکنون بنگریم آیا کتاب حوفی «علوم قرآنی» به معنای مصطلح است.

برخی از گزارش‌هایی که از این کتاب در اختیار است نشان می‌دهد که استنباط جناب زرقانی درست نیست. وی در کتاب یاد شده یادآوری می‌کند نسخه‌هایی از آن در کتابخانه‌های مصر وجود دارد، و بر پایه آن نسخه‌ها (که بخش‌هایی از کتاب را مشتمل است) گزارشی از محتوای کتاب را ارائه می‌کند. این گزارش دقیقاً نشانگر آن است که کتاب حوفی «علوم قرآنی» به معنای مصطلح نیست. بر اساس این گزارش او پس از یاد کرد هر آیه در ذیل عناوین مشخصی از اعراب، نحو، لغت، معنی و

(۱). مناهل العرفان، ج ۱ / ۲۶ و ۲۸.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۵۶

تفسیر، وقف و تمام، قرائت، و احکام شرعی مستنبط از آیه و ... سخن می‌گوید، که ظاهراً کتابی است تفسیری با دقت، نظم و تفکیک مطالب.

بنابراین سخن آقای ضیاء الدین عتر درست می‌نماید که درباره آن نوشته است:

ظاهراً کتاب حوفی تفسیر است و نه کتاب علوم قرآنی به معنی مصطلح و مشهور. «۱»

این را نیز باید بیفزاییم که این همه در صورتی درست خواهد بود که نسخه‌های یاد شده قطعا کتاب حوفی باشد و گر نه محتوای کتاب و چگونگی آن در ابهام خواهد ماند. انتساب نسخه‌های «دار الکتب المصریة» به حوفی دست کم مورد تردید است، و به نگاه برخی از پژوهشگران مردود. «۲»

فقیه، متکلم بزرگ شیعی، ابو القاسم علی بن الحسین، مشهور به «علی الهدی»، «سید مرتضی» در جهت تبیین و تفسیر مکتب و در ضمن آثار ارجمند خود در دفاع از تشیع و کیان دین بحث‌هایی ارجمند در علوم قرآنی و مسایل تفسیری نگاشت. سید مرتضی در اعجاز قرآن کتابی نگاشت با عنوان «الموضح عن جهة اعجاز القرآن» که به کتاب «صرفه»

(۱). فنون الأفتان فی عیون علوم القرآن، ابن جوزی (مقدمه) / ۷۳. و نیز بنگرید به:

النحو و کتب التفسیر، ابراهیم عبد الله رفیده ۶۴۱ به بعد. گزارش تفصیلی نسخه‌های آن را بنگرید در اعلام الدراسات القرآنیة ۱۴۹-۱۵۲.

(۲). القرآن الکریم و أثره فی الدراسات النحویة، عبد العال سالم مکرم / ۲۸۳.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۵۷

مشهور بوده است. «۱» سید مرتضی در اعجاز قرآن به «صرفه» معتقد بوده است، و گویا این کتاب را در توضیح و تشیید مبانی این دیدگاه نگاشته است. از این اثر با عناوین «المعرفه فی اعجاز القرآن» و «کتاب الصرفه» نیز یاد شده است. «۲» سید مرتضی خود در موردی از آن با عنوان «کتاب الصرف» یاد کرده است. «۳» کتابی با عنوان «المحکم و المتشابه» نیز گاه به وی نسبت داده می‌شود که قطعا از وی نیست و پیش‌تر به چگونگی آن اشاره کرده‌ایم. «۴» در میان رسایل سید مرتضی رساله‌ای است با عنوان «تفسیر الآیات المتشابه من القرآن» مقدمه این رساله نشانگر آن است که آن بزرگوار در اندیشه نگاشتن کتابی بوده است بزرگ در تفسیر و تبیین آیات «متشابه» که متأسفانه پایان نیافته است. «۵» در ضمن میراث گران‌قدر بر جای مانده از آن مرزبان بزرگ اندیشه شیعی، شرح و توضیح مسایل قرآنی بسیاری آمده است. از جمله بحثی سودمند در «کیفیت نزول قرآن». «۶»

(۱). رجال النجاشی / ۲۷۰، الفهرست، شیخ طوسی / ۲۱۹.

(۲). الذریعه، ج ۲۱ / ۲۴۵، ج ۱۵ / ۴۲. برای آگاهی از دیدگاه سید مرتضی در اعجاز قرآن ر. ک: رسائل الشریف المرتضی، ج ۲ /

۳۲۳، الخرائج و الجرائح، راوندی، ج ۳ / ۹۸۱، التمهید فی علوم القرآن، ج ۴ / ۱۵۶ به بعد، رساله الاسلام، السنه الثالثه، العدد ۳ / ۳۰۰

و

(۳). جمل العلم و العمل (رسائل الشریف المرتضی، المجموعه الثالثه) / ۱۹.

(۴). بیانات شماره ۴.

(۵). رسائل الشریف المرتضی، ج ۳ / ۲۸۷.

(۶). رسائل الشریف المرتضی، ج ۱ / ۴۰۱.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۵۸

ابو محمد مکی بن ابی طالب قیسی (م ۴۳۷) از مفسران، قرآن پژوهان بزرگ این قرن است که او را به تبخّر در علوم قرآنی و کثرت تألیف در این موضوع ستوده‌اند وی حدود ۷۰ اثر در علوم قرآنی نگاشته که برخی از آنها در گذرگاه زمان از میان رفته‌اند. آثار او

به دقت نظر، استواری و سودمندی شهره‌اند. کتاب «الکشف عن وجوه القراءات السبع و عللها و حججها»، «۱» «مشکل اعراب القرآن»، «۲» «الأبانه عن معانی القرائه»، «۳» «الأیضاح فی ناسخ القرآن و منسوخه»، «التبصره فی القراءات» از جمله آثار او در این زمینه است. «۴» کتاب «الکشف...» در میان آثاری که در این زمینه نگاشته شده است دقیق‌تر است و در توجیه و تبیین چرایی قرائت‌ها سودمند و کارآمد.

ابو عمرو عثمان بن سعید، دانی «۵» قرطبی (م ۴۴۴)، از عالمان،

(۱). با تحقیق محی الدین رمضان نشر یافته است.

(۲). با تحقیق یاسین محمد السوأس نشر یافته است.

(۳). با تحقیق عبد الفتاح اسماعیل شلمبی نشر یافته است و نیز به تحقیق محیی الدین رمضان.

(۴). بنگرید به: الکشف عن وجوه القراءات السبع (مقدمه) / ۲۳ که آثار مکی را در علوم قرآنی فهرست کرده است، و نیز به کتاب ارجمند مکی بن ابی طالب و تفسیر القرآن / ۱۰۹ به بعد، که آثار وی را به دقت گزارش کرده و مفقود و موجود آن‌ها را نشان داده است.

(۵). منسوب به «دانی» از شهرهای اندلس، به روزگار حکومت اسلامی در آن دیار شهری آباد بوده است. «دانی» مرکز قرائت قرآن بوده و محافل تعلیم قرائت در آن دیار رونق عظیمی داشته است. ر. ک: معجم البلدان، ج ۲ / ۴۳۴. لغت نامه دهخدا، ج ۲۲ / ۲۰۸.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۵۹

محدثان و قاریان بزرگ این قرن است که در علوم قرآنی، به ویژه قرائت، آثار مهم و سودمندی بر جای نهاده است. ذهبی در ضمن گزارش شرح حال و آثار وی نوشته است.

کتاب‌های وی در نهایت نیکویی و استواری است. «۱»

از آثار اوست: «جامع البیان فی القراءات السبع»، «البیان فی عدد آی القرآن»، «الأهداء فی الوقف و الأبتداء»، «التهذیب لما تفرّد به کل واحد من القراء السبعه»، «التیسیر فی القراءات السبع»، «المحکم فی نقط المصاحف» که با تحقیق دکتر عزت حسن نشر یافته است، «المقنع فی معرفه رسم مصاحف الأمصار» که چاپ‌های متعددی دارد، از جمله به تحقیق محمد احمد دهمان، «المکتفی فی الوقف و الأبتداء» که آن را آقای دکتر یوسف مرعشلی به عنوان رساله دکتری تحقیق کرده و به سال ۱۴۰۴ به همت مؤسسه الرساله نشر یافته است. «۲» در میان آثار دانی «التیسیر فی القراءات السبع» از آوازه بلندی برخوردار گشته است. بر این کتاب شرح‌هایی نگاشته شده است. «۳» یکی از عوامل شهرت کتاب دانی «منظومه شاطبیه» است که مجموع آن را به شعر درآورده و زمینه گسترش

(۱). معرفه القراء الکبار، ج ۱ / ۴۰۸.

(۲). ر. ک: الأمام ابو عمر و الدانی و کتابه «جامع البیان فی القراءات السبع» عبد المهیمن طحان. وی در این اثر همه آثار دانی را شناسایی کرده و مطبوع، مخطوط، موجود و مفقود آن‌ها را یاد کرده است. و نیز مقدمه «المکتفی...».

(۳). فهرست موضوعی نسخه‌های خطی عربی کتاب خانه‌های جمهوری اسلامی ایران، ج ۱ / ۲۸۲.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۶۰

آن را فراهم کرد. از این کتاب پس از این یاد خواهیم کرد.

در این قرن به ابو محمد علی بن احمد بن سعید بن حزم ظاهری اندلسی، فقیه، ادیب و مورخ نامدار و از مؤلفان پرکار، کتابی نسبت داده‌اند با عنوان «الناسخ و المنسوخ» و یا «معرفه الناسخ و المنسوخ». «۱»

این کتاب در حاشیه تفسیر جلالین به سال ۱۳۰۸ و ۱۳۲۱ چاپ شده است و نیز در حاشیه «تنویر المقباس من تفسیر ابن عباس» به سال ۱۳۱۶. امیا ظاهرا این کتاب از آن ابن حزم ظاهری نیست. این کتاب نگاشته ابو عبد الله محمد بن احمد بن حزم، محدث اندلسی (م ۳۲۰ ه) است، «۲» که افزون بر آن چه یاد شد، به تحقیق عبد الغفار سلیمان البنداری نیز به سال ۱۴۰۶ نشر یافته است. در منابع کهن شرح حال ابن حزم ظاهری نیز کتابی با این عنوان به وی نسبت داده شده است. «۳» بسیاری از عالمان بحث‌های علوم قرآنی را در آغاز تفسیر می‌نگاشتند.

(۱). ایضاح المکنون، ج ۲/ ۶۱۵، التمهید، ج ۱/ ۱۱.

(۲). النسخ فی القرآن الکریم، مصطفی زید، ج ۱/ ۳۲۴ و ۳۴۴، به این انتساب اشتباه برخی از محققان تنبه داده‌اند. یوسف مرعشلی، البرهان فی علوم القرآن، ج ۲/ ۵۵ (پانوش) عبد السلام هارون، جمهوره أنساب العرب/ ۱۱، مقدمه. در دایرة المعارف بزرگ اسلامی (ج ۳/ ۳۴۷) نیز که مقاله تحقیقی در شرح حال ابن حزم آمده است، در ضمن آثار وی که تأکید کرده‌اند آثار چاپی را فهرست کرده‌اند از این اثر نامی نیست.

(۳). نمونه را بنگرید به: سیر اعلام النبلاء، ج ۱۸ پ ۱۹۷، وفيات الأعیان، زر زور/ ۱۳۲.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۶۱

شیخ الطائفة ابو جعفر محمد بن الحسن طوسی (۴۶۰) بر این اساس برخی از مباحث علوم قرآنی را در آغاز تفسیر گرانقدرش «التبیان فی تفسیر القرآن» آورده است. از جمله چگونگی تفسیر پذیری قرآن کریم، تفسیر به رأی، حجیت ظواهر قرآن، محکم و متشابه، اقسام نسخ و چگونگی آن، اسامی قرآن و ... اشاره دقیق، استوار و قاطع آن بزرگوار به تحریف ناپذیری قرآن کریم در مقدمه تفسیر شایان توجه است.

خطیب وارسته نیشابوری، محسن بن حسین خزاعی (م، ح ۴۶۰) که او را شیخ منتجب الدین با عناوین «ثقه»، «حافظ» و «عدل» ستوده است، کتابی پرداخت با عنوان «اعجاز القرآن». شیخ منتجب الدین به وی کتابی در تبیین و توضیح معنای «من کنت مولاه» و کتابی در حدیث با عنوان «الأمالی» نیز نسبت داده است. «۱»

ابو الحسن علی بن احمد واحدی نیشابوری (م ۴۶۸) در این قرن کتاب مهم و ارجمند «أسباب النزول» را نگاشت. کتاب واحدی در مجموعه آثاری که در این زمینه نگاشته شده است، از جایگاهی والا- برخوردار است. «۲» اسباب النزول به گونه‌های مختلف و چاپ‌های متعدد و تحقیق‌ها و تعلیق‌های گونه‌گون نشر یافته است، از جمله به تصحیح و تعلیق خوب و کارآمد آقای احمد صقر که به سال ۱۳۸۹ نشر یافته است، و تحقیق آقای عصام بن عبد المحسن الحمیدان که به سال ۱۴۱۱ منتشر شده است.

(۱). الفهرست/ ۱۱۰، امل الأمل، ج ۲/ ۲۲۸.

(۲). البرهان فی علوم القرآن، ج ۱/ ۱۱۵، علوم القرآن، عدنان، زر زور/ ۱۳۲.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۶۲

به واحدی کتاب‌های دیگری نیز در علوم قرآن نسبت داده‌اند از جمله: «نفی التحریف عن القرآن الشریف»، «۱» «مختصر فی علم فضائل القرآن» و «رسالة فی شرف علم التفسیر». «۲» برخی از پژوهشگران احتمال داده‌اند که این دو کتاب اخیر یکی باشند. «۳» ادیب، متکلم و قرآن‌پژوه بزرگ، عبد القاهر بن عبد الرحمن گرگانی (م ۴۷۱) به لحاظ کشش‌ها و کوشش‌های ادیبانه و هنرمندانه در حیات علمی و فکریش، در آستانه قرآن آثار ارجمندی با این نگاه سامان داده است که اکنون برخی از آن‌ها در اختیار است. پیش‌تر از کتاب «اعجاز القرآن» ابی عبیده، محمد بن یزید واسطی (م ۳۰۷) سخن گفتیم، «۴» عبد القاهر بر این کتاب دو شرح

نگاشت. شرح مفصل آن را «المعتضد» نامید و شرح دیگرش در منابع شرح حال نگاری به «الشرح الصغیر» مشهور است. او رساله کوتاهی نیز نگاشت با عنوان «الشافیه».

عبد القاهر در این رساله کوشیده است مانند ناپذیری قرآن را به اوج بلاغت، رصانت تعبیر و جزالت بیان مستند کند و سخن قایلان به «صرفه» را پاسخ گوید. این رساله در مجموعه‌ای با عنوان «ثلاث الرسائل فی اعجاز القرآن» که پیش‌تر از آن یاد کرده‌ایم نشر یافته است.

(۱). معجم الأدباء، ج ۵/۹۷، سیر اعلام النبلاء، ج ۱۸/۳۴۱.

(۲). الواحدی و منهجه فی التفسیر/ ۹۴.

(۳). همان.

(۴). بینات شماره ۴.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۶۳

استاد محمود محمد شاکر نیز آن را بازخوانی کرده و با شرح و تحقیق در پایان «دلایل الأعجاز» به چاپ رسانده است. مهم‌ترین اثر عبد القاهر گرگانی کتاب «دلایل الأعجاز» اوست. این کتاب بحث‌های اعجاز قرآن را وارد مرحله جدیدی ساخت و دامنه این بحث را بگسترده.

کتاب عبد القاهر پس از وی همواره مورد گفتگو بوده و هیچ عالمی پس از وی در این گونه بحث‌ها بدان بی‌توجه نبوده است. «۱» دلایل الأعجاز چاپ‌های متعددی دارد. نخستین بار به تحقیق و تصحیح شیخ محمد عبده و محمد رشید رضا به سال ۱۳۱۹ نشر یافت. این چاپ مکرر افست شده است. تحقیق محمد رضوان دایه و محمد فایز دایه به همت «دار قتیبه» به سال ۱۴۰۲ در دمشق نشر یافته است. بهترین و استوارترین چاپ آن، به تحقیق محمود محمد شاکر است، همراه با رساله «الشافیه» که به سال ۱۴۰۴ در مصر نشر یافته است.

ابو عبد الله محمد بن شریح رعینی (م ۴۷۶) از فقیهان، قاریان و عالمان اشیلی «۲» که به پیشوایی وی در قرائت و آگاهی‌های گسترده‌اش در

(۱). درباره «دلایل أعجاز» و دیدگاه‌های عبد القاهر گرگانی در اعجاز و تأثیر کتابش در آثار واپسین بنگرید به: نظریه‌النظم و قیمت‌العلمیه فی الدراسات اللغویه عند عبد القاهر الجرجانی، ولید محمد مراد. معالم المنهج البلاغی عند عبد القاهر الجرجانی، محمد برکات. قضیه الأعجاز القرآنی، عبد العزیز عبد المعطی عرفه/ ۴۴۱.

(۲). منسوب به اشبیله از شهرهای بزرگ اسپانیا. ر. ک: الروض المعطا فی خبر الأقطار/ ۵۸، لغت نامه دهخدا، چاپ جدید، ج ۲/ ۲۲۱۲.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۶۴

ادب عربی تصریح کرده‌اند؛ «۱» در دانش قرائت آثاری نگاشت. او کتاب «الحجه للقراء السبعه» ابی علی فارسی را گزینش کرد با عنوان «اختصار الحجه لأبی علی الفارسی». و کتاب «الکافی فی القراءات السبع» را نگاشت که به سال ۱۳۲۶ در قاهره نشر یافته است. ابو معشر عبد الکریم بن عبد الصمد طبری (م ۴۷۸) کتاب التلخیص را نگاشت، که از آن به «التلخیص فی القراءات الثمان» یاد شده است. وی در این کتاب افزون بر قرائت‌های هفت گانه مشهور، قرائت یعقوب بن اسحاق بن زید بن عبد الله حضری را نیز گزارش کرده است. او از قاریان بصره است، که به آگاهی گسترده در علم قرائت و آشنایی وسیع به علل و توجیه قرائت‌ها ستوده شده است.

«۲»

او در این کتاب در گزیده‌گویی کوشیده است و به توجیه قرائت‌ها پرداخته است. ابو معشر غالباً به منابع و مصادر قرائت‌ها اشاره نمی‌کند و گاه قرائت‌های شاذ را نیز گزارش می‌کند. این کتاب را آقای محمد حسن عقیل موسی تحقیق کرده و در ضمن مقدمه‌ای عالمانه و سودمند از وضع فرهنگی، اجتماعی، دینی و سیاسی ابی معشر و زندگانی و آثار او و چگونگی کتاب و شیوه نگارش مؤلف در آن به تفصیل بحث کرده

(۱). سیر اعلام النبلاء، ج ۱۸ / ۵۵۴، معرفه القراء الکبار، ج ۱ / ۳۵۱، هدیة العارفین، ج ۲ / ۷۴.

(۲). معرفه القراء الکبار، ج ۱ / ۱۵۸، غایة النهایة، ج ۲ / ۳۸۶، تقریب التهذیب، ج ۲ / ۳۷۵.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۶۵

است. ابی معشر افزون بر آن چه یاد شد کتابی داشته است با عنوان «جامع ابی معشر» که از آن به «سوق العروس» نیز یاد شده است. «۱» او در این کتاب تمام قرائت‌ها را با طرق روایی مختلف گردآورده است. «الوقف و الأبتداء»، «هجاء المصاحف» و «العدد» که درباره تعدادی از آیات قرآن کریم است. «طبقات القراء» را نیز به وی نسبت داده‌اند. «۲»

(۱). غایة النهایة، ج ۱ / ۴۰۱، طبقات المفسرین داودی، ج ۱ / ۳۳۸.

(۲). برای شرح حال و آثار او بنگرید به: مقدمه کتاب یاد شده، غایة النهایة، ج ۱ / ۴۰۱، کشف الظنون، ج ۱ / ۴۱۸، طبقات الشافعیة الکبری، ج ۵ / ۱۵۲ و

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۶۷

قرن ششم

گزارش آثار علوم قرآنی این قرن را با یاد کرد نگاشته‌های مفسر، ادیب و متکلم بلند آوازه، ابو القاسم حسین بن محمد راغب اصفهانی (م ۵۰۲) «۱» آغاز می‌کنیم. او با نگارش «المفردات فی الفاظ القرآن» در جهت تبیین واژه‌های دشواریاب قرآن کریم و توضیح واژگانی آیات الهی گامی بلند برگرفت.

کتاب «مفردات» مشهورتر از آن است که نیازی به معرفی داشته باشد. کتاب راغب که از آن، گاه به «المفردات» فی غریب القرآن نیز یاد شده است، از تفسیر و تبیین اختصاری واژگان فراتر رفته و چهره تفسیری سودمند به خود گرفته است. او در نمودن معنای واژه، افزون بر ریشه‌یابی ادبی و اشتقاقی آن به آیات همگون توجه می‌کند و از سنجش آیات با هم می‌کوشد تا به معنای واژه نزدیک شود. راغب آگاهی‌های کلامی و فرهنگی را نیز، گاهی به یاری می‌گیرد تا در تبیین واژه‌ها که کلام الهی است و در این تلاش باید مراد الهی را - در حدّ توان - باز گوید، سخنی سخته و استوار گوید.

(۱). درباره سالم‌رگ راغب اختلاف بسیار شدید است از حدود ۳۹۶ تا ۵۰۲ و ۵۰۴ و ... اکنون بر این باورند که راغب حداکثر تا چهارصد و اندی زنده بوده است.

ر. ک: نوادر، مقدمه، احمد مجاهدی.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۶۸

«مفردات» بارهای بار چاپ شده است، از جمله چاپ منقحی از آن به تحقیق ندیم مرعشلی با فهرس سودمند به سال ۱۳۹۲ و به

همت دار الفکر بیروت نشر یافته است.

در ایران نیز به سال ۱۳۹۲ با اشراف عالم جلیل و قرآن پژوه ارجمند حضرت آیت الله حسن مصطفوی با فهارس شایسته نشر یافته است؛ و اکنون چاپ دیگری از آن را در پیش روی داریم به تحقیق صفوان عدنان داوودی، وی کتاب را بر اساس چهار نسخه کهن مقابله و تصحیح و تحقیق کرده است، آقای صفوان به دقت، متن را ضبط کرده و احادیث متن را به منابع کهن ارجاع داده است. او قرائت‌های گونه‌گون را شناسایی کرده و قرائت مشهور و شاذ را شناسایی کرده است.

در میان آثار راغب از کتابی سخن رفته است با عنوان «تحقیق البیان فی تأویل القرآن» و گاهی چنان پنداشته شده است که آن نیز از جمله آثار علوم قرآنی است. از این کتاب نسخه‌هایی موجود است. در نگریستن به این نسخه‌ها نشان می‌دهد که «تحقیق البیان...» کتابی است ارجمند در عقاید و مباحث کلامی که در فصلی از آن به قرآن کریم نیز پرداخته شده است. «۱»

راغب تفسیری پرداخته است بزرگ و ارجمند و خود از آن با عنوان «جامع التفسیر» یاد کرده است. از این تفسیر - سپاس خدای را - نسخه‌هایی موجود است. «جامع التفسیر» مقدمه‌ای دارد فاخر در

(۱). الراغب الاصفهانی و جهوده فی اللغة و الأدب ۵۱- / ۵۵.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۶۹

مباحث علوم قرآنی. این مقدمه را همراه با تفسیر سوره فاتحه و بخشی از تفسیر سوره بقره (۷ آیه) آقای دکتر احمد حسن فرحات تحقیق کرده و با مقدمه‌ای سودمند و تعلیق و حواشی نشر داده است. «۱»

پیش‌تر از کتابی یاد کردیم با عنوان «دره التنزیل و غره التأویل (۲)»... با انتساب به محمد بن عبد الله، معروف به خطیب اسکافی. انتساب این کتاب به خطیب اسکافی دیرپای است. از این انتساب یاقوت حموی یاد کرده است؛ «۳» و نیز صفدی. «۴»

اما بر اساس پژوهش برخی از پژوهشگران نسخه‌های خطی کتاب منسوب به راغب اصفهانی است و محتوای آن نیز این انتساب را تأیید می‌کند، بویژه آن که در «دره التنزیل...» چاپ شده، در ذیل تفسیر سوره «کافرون» مؤلف به نگاشته دیگرش «جامع التفسیر» ارجاع می‌دهد. «۵» و مسلم است که خطیب اسکافی چنین کتابی ندارد و این اثر - چنان که پیش‌تر آمد - از آن راغب اصفهانی است. «۶»

(۱). مقدمه جامع التفسیر مع تفسیر الفاتحه و مطالع البقره...، کویت، دار الدعوه، ۱۴۰۵.

(۲). بینات، شماره ۵ / ۸۲.

(۳). معجم الأدباء، ۱۸ / ۲۱۴.

(۴). الوافی بالوفیات، ۳ / ۳۳۷.

(۵). دره التنزیل و غره التأویل / ۵۳۶.

(۶). بنگرید به بحث ارجمند و تحقیقی دکتر عمر عبد الرحمن الساریس در کتاب «الراغب الاصفهانی و جهوده فی اللغة و الأدب» صص ۷۵-۸۲.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۷۰

گفتنی است که اثری نزدیک به این عنوان را به فخر الدین رازی نیز نسبت داده‌اند «۱» که ظاهراً در این باره وی را با ابی الفضائل رازی اشتباه گرفته‌اند. «۲»

در این قرن ابو القاسم محمود بن حمزه کرمانی (م حدود ۵۰۵) «البرهان فی توجیه متشابه القرآن» را نگاشت. این کتاب با تحقیق

عبد القادر احمد عطاء با عنوان «اسرار التکرر فی القرآن»، به سال ۱۳۹۴ نشر یافت، آن گاه به سال ۱۴۰۶، با عنوان اصلی آن و با همت دار الکتب العلمیه منتشر شد. او از قاریان، مفسران و فقیهان نامور این عصر است. وی در عوم قرآن، آثار دیگری نیز نگاشته است، از جمله «عجائب القرآن» و «لباب التأویل»؛ و از این کتابش با عنوان دیگری نیز یاد کرده‌اند. (۳)

در این قرن ابو حامد محمد بن محمد غزالی افزون بر فصلی ارجمند در «احیاء علوم الدین» درباره قرآن، قرائت آن و چگونگی بهره‌وری از معارف آن و فهم معنای آن و نیز تفسیر آن (۴)، کتاب سودمند «جواهر القرآن» را نگاشت، او در این کتاب از پیوند علوم با قرآن بحث کرده و در

(۱). النفس و الروح و شرح قواهما، فخر الدین رازی (مقدمه). البرهان فی علوم القرآن، ۱/ ۲۰۶ (پانوش).
(۲). البرهان فی علوم القرآن، ۲/ ۱۹۸ (پانوش).
(۳). معجم الأدباء، ۱۹/ ۱۲۵، طبقات القراء، ۲/ ۲۹۱، بغیة الوعاء، ۲/ ۲۷۷، اعلام الدراسات القرآنیة فی خمسہ عشر قرنا/ ۱۷۵.
(۴). احیاء علوم الدین، ۱/ ۴۰۵، دار الهادی بیروت.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۷۱

فصل چهارم چگونگی اشتغال قرآن بر علوم دینی و در فصل پنجم بر دیگر دانش‌ها را باز گفته است. «۱» بدین سال وی مسأله‌ای را که در قرن‌های پیش، کمابیش مورد گفت و گو بوده است به صراحت مطرح کرده و دامنه بحث را گشوده است و پس از وی این مسأله از جمله مباحث جدی علوم قرآنی شده است. (۲)

کتابی با عنوان «تنزیه القرآن عن المطاعن» نیز به وی نسبت داده‌اند که نسبتی نادرست است. (۳)

ابو الحسن علی بن عیید الله حبلی زاغوانی (م ۵۲۷) «الوجوه و النظائر» را نوشت. وی از فقیهان، متکلمان، محدثان و مفسران این روزگار است، او را به گستردگی دانش، کثرت تألیف، قوت در دین ستوده‌اند. (۴)

مفسر بلند آوازه معتزلی، محمود بن عمر زمخشری (م ۵۳۸)، افزون بر تفسیر عظیم «الکشاف» که آکنده است از بحث‌های مهم علوم قرآنی بویژه جنبه‌های بلاغی و اعجاز بیانی قرآن، رساله زیبا و ارجمند «اعجاز القرآن فی سورة الکوثر» را نگاشت. کسی از مردمان آن روزگار از

(۱). بنگرید به جواهر القرآن (ترجمه) / ۳۱ به بعد، التفسیر العلمی فی المیزان / ۱۴۶ به بعد.
(۲). تاریخ الاداب العربیة، / ۲ / ۱۰۲ غزالی نامه / ۲۴۹. سیر نگارهای علوم قرآنی ۷۱ قرن ششم
(۳). مؤلفات الغزالی / ۲۷۳.
(۴). الوافی بالوفیات، ۱۲ / ۲۱۲، سیر اعلام النبلاء، ۱۹ / ۶۰۵، المنتظم، ۱۷ / ۲۷۸، معجم المؤلفین، ۲ / ۴۷۲، کشف الظنون / ۲۰۰.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۷۲

زمخشری از ابعاد اعجاز قرآن و بویژه اعجاز بیانی و بلاغی آن سؤال می‌کند و او پس از آن که گوشه‌ای از اعجاز قرآن را می‌نمایاند و بر اوج بلاغت در قرآن تأکید می‌کند و از شیفتگی و شیدایی و تحیر و خستویی ادیبان و بلیغان عرب در برابر شکوه واژگانی و فخامت تعبیر و رصانت تنظیم آیات الهی سخن می‌گوید، سوره کوثر را از این نگاه تفسیر می‌کند و والایی سخن، پاکیزگی بیان و اوج بلاغت در آن را نشان می‌دهد. این رساله را فاضل محقق آقای حامد خفاف تصحیح کرده و با حواشی سودمندی نشر داده‌اند. (۱)

ابی محمد قاسم بن علی بن محمد بن عثمان حریری (م ۵۱۶) «تفسیر مشکل اعراب القرآن» را نگاشت. او از ادیبان و عالمان بلند آوازه فرهنگ اسلامی است و کتاب «مقامات» وی اثری است عظیم و در میان آثار ادبی از جایگاهی بس بلند برخوردار. نسخه‌ای خطی از کتاب وی موجود است. «۲»

محمد بن برکات بن هلال نحوی (م ۵۲۰) که او را به گستردگی دانش، چیرگی در لغت و ادیبان ستوده‌اند «الایجاز فی معرفه ما فی القرآن من منسوخ و ناسخ» را نگاشت. «۳» نسخه‌ای از آن که به سال ۶۵۳ ه کتابت

(۱). مجله تراثنا، سال سوم، شماره ۱۱۳/۱۹۵ به صورت مستقل نیز در بیروت نشر یافته است.

(۲). معجم الأدباء، ۱۶/۲۶۱، سیر اعلام النبلاء، ۱۹/۲۶۰، معجم المؤلفی، ۲/۶۴۵، اعلام الدرسات القرآنیه/۱۸۱.

(۳). معجم الأدباء، ۱۸/۳۹، بغیة الوعاء، ۱/۵۹.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۷۳

شده است در دار الکتب المصریة موجود است. «۱»

ابو العز، محمد بن الحسین واسطی قلانسی، معروف به ابن بندار (م ۵۲۱) کتاب «کفایة المبتدی و تذکره المنتهی فی القراءات العشر» را نگاشت. او در شناخت قرائت‌های مختلف آوازه‌ای بلند داشت از این روی از شهرها و آبادی‌های گونه‌گون برای تعلیم به سویس می‌شتافتند، افزون بر کتاب یاد شده وی «ارشاد المبتدی و تذکره المنتهی» و «اختلاف القراء بالحجاز و الشام و العراق» را نگاشت. «۲»

ابو الفضل محمد بن ابو القاسم بایحول مشهور به زین المشایخ (م ۵۲۳) که از شاگردان زمخشری است. در ادب عربی از پیشتران عصرش به شمار می‌رفت پس از زمخشری بر کرسی وی نشست، او کتابی پرداخت با عنوان «التنبیه فی اعجاز القرآن» در شناخت و شناساندن ابعاد اعجاز قرآن؛ و کتابی با عنوان «مختاح التنزیل». «۳»

علی بن حسین، اصفهانی باقولی (م حدود ۵۳۵) از عالمان، ادیبان و قرآن پژوهان روزگارش بود. او را در نحو و اعراب ملجأ فاضلان عصر دانسته‌اند. او در علوم قرآنی کتاب‌هایی نگاشته است از جمله: «کشف

(۱). اعلام الدرسات القرآنیه/۱۸۲.

(۲). سیر اعلام النبلاء، ۱۹/۴۹۸، معرفه القراء الکبار، ۱/۴۷۳، غایة النهایه، ۲/۱۲۸، فهرس القراءات الظاهریه/۷۵.

(۳). معجم الأدباء، ۱۹/۵، الوافی بالوفیات، ۴/۳۴۰، فهرس التفسیر بالظاهریه/۳۱۳، طبقات المفسرین/۴۰. معجم المؤلفین، ۳/۵۹۳.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۷۴

المشکلات و ایضاح المعضلات فی علل القراءات»، «البيان فی شواهد القرآن». «۱»

ابو الفضل عیاض بن موسی، مشهور به قاضی عیاض (۵۴۴)، از محدثان، مورخان و محققان ارجمند این قرن و صاحب کتاب گران سنگ «الشفاء بتعریف حقوق المصطفی» نیز کتابی نگاشته است با عنوان «اعجاز القرآن» او در این کتاب از وجوه اعجاز، فصاحت و بلاغت مانند ناپذیر، چینش و نظم و شیوه بیانی شگفت انگیز، اخبار غیبی و اخبار امت‌های پیشین سخن گفته است. «۲»

قاضی ابی محمد عبد الحق بن غالب بن عطیة اندلسی (م ۵۴۶) تفسیری پرداخت ارجمند با عنوان «المحرر الوجیز فی تفسیر الکتاب العزیز» «۳». او در مقدمه این تفسیر مباحثی از علوم قرآنی را با استواری به بحث کشید از جمله، حدیث «نزول القرآن علی سبعة احرف»، «نامهای قرآن»، «اعجاز قرآن» و این مقدمه را سال‌ها پیش از آن که تفسیر چاپ شود، آرتور جفری تصحیح کرد و

همراه مقدمه

(۱). معجم الأدباء، ۱۳/ ۱۶۴، بغیة الوعاة، ۲/ ۱۶۰، معجم المؤلفین، ۲/ ۴۳۰.

(۲). وفیات الأعیان، ۳/ ۴۸۳، تهذیب الأسماء و اللغات، ۲/ ۴۳، معجم المؤلفین، ۲/ ۵۸۸، فکرة اعجاز القرآن/ ۹۲.

(۳). تفسیر ابن عطیه به سال ۱۴۱۳، به تحقیق عبد السلام عبد الشافی محمد نشر یافت، دار لاکتب العلمیه، بیروت. آقای دکتر عبد الوهاب، عبد الوهاب فاید، پژوهشی ارجمند را درباره یان تفسیر سامان داده‌اند، با عنوان منهج ابن عطیه فی تفسیر القرآن الکریم، قاهره، ۱۳۹۳، سالمرگ ابن عطیه را ۵۴۲ نیز نوشته‌اند.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۷۵

«المبانی فی نظم المعانی» که دانسته نیست از آن کیست، اما روشن است که به سال ۴۲۵ نگاشته شده است، نشر داد. «۱» مقدمه اول ۲۳۵ صفحه کتاب را فرا گرفته است که مشتمل است بر بحث‌های مهم علوم قرآنی از جمله چگونگی جمع مصاحف، ترتیب نزول، تفسیر و تأویل، محکم و متشابه و

اکنون باید یاد کنیم از امین الاسلام ابو علی فضل بن حسن طبرسی (م ۵۴۸) و تفسیر ارجمندی وی «مجمع البیان لعلوم القرآن». آن بزرگوار افزون بر بحث‌های مهم علوم قرآنی که در صفحات زرین آن تفسیر جلیل نگاشته‌اند بویژه بحث‌ها اعراب، قرائت و نظم و تناسب آیات و سوره. در مقدمه تفسیر، بحث‌های ارجمندی از علوم قرآنی را عرضه کرده‌اند، از جمله: قرائت و قاریان مشهور، تفسیر و تأویل، نام‌های قرآن و

ابو المکارم، مبارک بن حسن بن احمد شهر زوری بغدادی (م ۵۵۰) «۲» در علوم قرآن آثاری بر جای نهاد از جمله: «وجوه قرآن»، «جوامع البیان در ترجمان قرآن»، «التلخیص فی علل القرآن». از این کتاب در «وجوه قرآن» یاد کرده و نوشته است: شرح مآت و منات [ماها و من‌ها] و علت‌هایی که در قرآن است، جمله را در کتاب ما که نامش «کتاب التلخیص فی

(۱). مقدمتان فی علوم القرآن ...، قاهره، مکتبه الخابخی، ۱۳۹۲، الطبعة الثانية.

(۲). غایة النهایه، ۲/ ۳۸، تدرکه الحفاظ، ۴/ ۸۵، معجم المؤلفین، ۳/ ۱۱.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۷۶

علل القرآن» نهادیم، بتمامی ظاهرتر از این بیان کردیم تا این قدر معلوم باشد. «۱»

وجوه قرآن در حقیقت پیرایش و آرایش کتاب مقاتل بن سلیمان است که از آن پیش‌تر یاد کردیم «۲» که وی آن را به پارسی برگردانده و افزونی‌ها و کاستی‌هایی در آن روا داشته است «۳». آقای دکتر مهدی محقق این کتاب را بر اساس نسخه موجود در کتابخانه عاطف افندی تصحیح کرده و به سال ۱۳۴۰ نشر داده است. «جوامع البیان در ترجمان قرآن» در تفسیر و تبیین واژه‌های دشواریاب قرآنی است که بر پایه کتاب‌های «ترجمان قرآن» ابو جعفر بن محمد بن خلیل زوزنی، «۴» تأویل مشکل القرآن ابن قتیبه و ... نگاشته است. از این کتاب نسخه‌ای در دانشگاه تهران وجود دارد و گزارشی از آن در مقدمه لغت‌نامه دهخدا آمده است. «۵» ابو الحسن ظهیر الدین علی بن زید انصاری اوسی (م ۵۶۵) مشهور به فرید خراسان، از عالمان، متکلمان و مورخان چیره دست خراسان که در ابعاد مختلف اسلامی آگاهی‌های گسترده‌ای داشت و شرح ارجمند وی

(۱). وجوه قرآن/ ۲۶۲.

(۲). بینات، ۳/ ۹۶.

(۳). وجوه قرآن/ ۱.

(۴). مقدمه لغت نامه دهخدا (چاپ جدید)، / ۲۰۵.

(۵). همان / ۲۱۸. برای آشنایی با تفلیسی و آثارش ر. ک: مقدمه وجوه قرآن و فرهنگ ایران زمین، ۵ / ۲۷۹.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۷۷

بر نهج البلاغه با عنوان «معارج نهج البلاغه» یکی از کهن‌ترین شرح‌های آن مجموعه فخیم به شمار می‌آید. در علوم قرآنی آثار ارجمندی نگاشت، «اسئله القرآن مع الأجوبه»، «اعجاز القرآن»، «قرائن آیات القرآن» از آن جمله است. (۱) در این قرن، مفسّر، متکلم، محدث و فقیه بلند پایه شیعی ابو الحسین سعید بن عبد الله بن الحسين بن هبة الله راوندی (م ۵۷۳) یاد کردنی است.

او در گستردگی دانش و ژرف اندیشی در دانش‌های مختلف، زهد و ورع، کثرت تألیف شهره روزگارش بود. شرح ارجمند وی بر نهج البلاغه با عنوان «منهاج البراعه فی شرح نهج البلاغه» و تفسیر فقهی سودمند او با عنوان «فقه القرآن المنتزع من کلام الملک الدیان» که به «فقه القرآن» مشهور است، از جمله آثار مهم و شایان توجه فرهنگ مکتوب اسلامی است. او در ضمن آثار فراوانی که در ابعاد مختلف فرهنگ اسلامی بر جای نهاده است، نگاشته‌هایی دارد در زمینه علوم قرآنی، از آن جمله است: «کتاب فی اعجاز القرآن و تفسیر سورة الکوتر»، «معرفة مقاطع القرآن من مبادیه»، «اسباب النزول». علامه شیخ آقا بزرگ تهرانی کتابی با عنوان «الناسخ و المنسوخ» (۲) نیز به وی نسبت داده است.

(۱). زندگانی، آثار، مشایخ، شاگردان و سوانح زندگانی وی در مقاله ارجمند و پژوهشگرانه «نهج البلاغه عبر القرون»، شروحه حسب التسلسل الزمینی، به خامه کتاب‌شناس و محقق ارجمند حضرت سید عبد العزیز طباطبایی آمده است ر. ک: تراثنا، سال نهم، شماره ۱۵۴ / ۳۷.

(۲). الذریعه، ۱۴ / ۲۴.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۷۸

کتاب‌شناس محقق حضرت سید عبد العزیز طباطبایی، احتمال می‌دهند که این کتاب از آن شهاب الدین احمد بحرانی مشهور به ابن متّوج باشد که در برخی از نسخه‌ها به قطب الدین راوندی نسبت داده شده است. (۱)

ابو البرکات عبد الرحمن بن محمد انباری (م ۵۷۷) از ادیبان، نحویان و عالمان بزرگ این عصر است که به زهد و ورع و چیره دستی در ادب عرب ستوده شده است. ابن انباری از پس سال‌ها پژوهش و نگارش ده‌ها کتاب در ادب عربی در سال‌ها پایانی عمر به آستانه قرآن سر می‌ساید (۲) و کتاب «البيان فی غریب اعراب القرآن» را تدوین می‌کند. (۳) او در این کتاب احتمال‌های گونه‌گون در اعراب آیات را می‌آورد و چگونگی اعراب آیات را توجیه می‌کند. «البيان» به همت آقای دکتر طه عبد الحمید طه تحقیق شده و در دو جلد نشر یافته است. (۴)

اکنون باید یاد کنیم از اثر ارجمند و خواندنی «التعريف و الأعلام فیما ابهم من الأسماء و الأعلام فی القرآن الکریم» به خامه ابو القاسم عبد الرحمن بن عبد الله سهیلی (م ۵۸۱).

(۱). لسان المیزان، ۳ / ۴۸، ریاض العلماء، ۲ / ۴۱۹، و نیز بنگرید به مقاله دراز دامن آقای طباطبایی در مجله تراثنا، سال نهم، شماره ۳۸ - ۳۹ / ۲۵۵ - ۲۹۸.

(۲). البيان فی غریب اعراب القرآن، ۱ / ۱۹ (مقدمه).

(۳). البيان ...، ۲ ج انتشارات الهجره ۱۴۰۳ / (افست).

(۴). برای آگاهی از شرح حال او بنگرید به: شذرات الذهب، ۲۵۹ / ۴، معجم الأعداء، ۴۸ / ۱، طبقات الشافعیه، ۲۴۸ / ۴، معجم المؤلفین، ۱۱۵ / ۲.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۷۹

بسیاری از آیات الهی به لحاظ مصداق و یا اشاراتی که دارد در ابهام است که به کمک نقل و قراین و راهنمایی‌های دیگر - که در جای خود روشن شده است - باید چگونگی آن‌ها را دریافت، به مثل در قرآن کریم خطاب به پیامبر آمده است:

فَتَرَى الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ ...؛

می‌بینی کسانی که در دل‌هایشان بیماری است در [دوستی] با آنان شتاب می‌کنند ...

این بیمار دلان که در دوستی به کافران شتاب می‌گیرند چه کسانی هستند؟!

در قرآن کریم آمده است که:

إِنَّمَا وَرِثِكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ رَاكِعُونَ (مائده / ۵ / ۵۵)؛

ولئى شما، تنها خدا و پیامبر اوست و کسانی که ایمان آورده‌اند: همان کسانی که نماز بر پا می‌دارند و در حال رکوع زکات می‌دهند.

آن کس یا کسانی که در حال رکوع زکات داده‌اند و لئى مؤمنان هستند، چه کس و یا کسانی هستند؟

و ... ده‌ها مورد از این قبیل. این‌ها و جز این‌ها، موضوع پژوهش‌هایی را فراهم آورده است که در ضمن آن‌ها قرآن پژوهان به ابهام زدایی از این گونه آیات پرداخته‌اند و ظاهراً کتاب مورد گفت و گو اولین

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۸۰

اثر مستقل در این مورد است.

ابو القاسم عبد الرحمن بن عبد الله سهیلی، از عالمان، ادیبان و مورخان بزرگ این عصر است، کتاب مهم او «الروض الأنف فی شرح السیره النبویه لابن هشام» از جمله آثار مهم و کارآمد تاریخ اسلام و سیره پیامبر لاً است. او را به نبوغ علمی و گستردگی دانش و چیره‌گی در ادیبان ستوده‌اند. «۱» کتاب سهیلی را آقای عبد الله مهنا تحقیق کرده و به سال ۱۴۰۷ در بیروت نشر یافته است.

متکلم، فقیه، مورخ و رجالی ژرف‌نگر و جلیل‌شعری، محمد بن علی بن شهر آشوب (م ۵۸۸) کتاب ارجمند و بس سودمند «متشابه القرآن و مختلفه» «۲» را نگاشت. او کتاب را به گونه موضوعی سامان داده است. ابتدا از آیات متشابه مرتبط با توحید سخن گفته و آن‌گاه از آن چه به نبوت، امامت و قیامت مرتبط است و سپس دیگر مسایل و معارف قرآنی. این مجموعه از آثار کم‌نظیر قرآن پژوهی است. امید است صاحب همتی بر تصحیح و تحقیق و نشر روزآمد آن همت ورزد و بدین‌سان یکی دیگر از آثار ارجمند قرآنی به درستی و استواری احیاء شود.

ابن شهر آشوب افزون بر کتاب یاد شده در میان آثار خود از کتابی با

(۱). وفیات الأعیان، ۱۴۳ / ۳، سیر اعلام النبلاء، ۱۵۷ / ۲۱، شذرات الذهب، ۴۴۵ / ۶، معجم المؤلفین، ۶۴ / ۲.

(۲). متشابه القرآن ... انتشارات بیدار، قم.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۸۱

عنوان «الأسباب و النزول علی مذهب آل الرسول» یاد کرده است. «۱»

ابن شهر آشوب را شرح حال نگاران، به گستردگی دانش و چیره‌گی در علوم مختلف ستوده‌اند. داودی در ضمن طبقات مفسران از وی یاد کرده و او را بسی ستوده و نوشته است:

او پیشوای روزگار و یگانه زمانش بود، در فقه مذهبش به مراحل نهایی دست یافت و در دانش قرائت گوی سبقت را از همگان ربود و «۲»

اثر جاویدان، سودمند و مشهور پیشوای قاریان، ابو محمد قاسم بن فیره بن خلف شاطبی (م ۵۹۰) نیز در این قرن پدید آمده است. وی در این کتاب، اثر مهم ابو عمر دانی «التیسر فی القراء آت السبع» را به نظم کشیده است، قرآن پژوه ارجمند معاصر جناب دکتر سید محمد باقر حجتی درباره آن نوشته‌اند: کتاب «حرز الأمانی» یا «الشاطبی» قصیده‌ای است با قافیه لام: «لامیه». این قصیده مجموعاً در ۱۱۳۷ بیت انشاء شده و به تمام معنا روش و سبک ابتکاری را در آن به کار برده است؛ و لذا به صورت محور و استوانه‌ای در فن تجوید درآمد است، بر این منظومه شروع فراوانی نوشته شده است که بهترین و دقیق‌ترین آن‌ها شرح برهان

(۱). معالم العلماء / ۱۱۹.

(۲). طبقات المفسرین، ۲ / ۲۰۱ و نیز بنگرید به: الوافی بالوفیات، ۴ / ۱۶۴، لسان المیزان، ۵ / ۳۱۰، روضات الجنات، ۶ / ۲۹۰، لؤلؤة البحرین / ۳۴۰، مستدرک الوسائل، ۳ / ۳۸۴ و

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۸۲

الدین ابراهیم بن عمر جعبری (م ۷۳۲ ه) است، با عنوان «کنز المعانی فی شرح حرز الأمانی». «۱» شاطبی از آگاهی‌های گسترده در فرهنگ اسلامی برخوردار است. حافظه شگفت او در چیرگی به دانش‌های گوناگون او را یاری داده بود. با این که وی از نعمت چشم محروم بود، اما ذکاوت، هوشمندی و سختکوشی، وی را در جایگاهی بس رفیع از دانش قرار داده بود، او در موضوعات مختلف علوم اسلامی آثار ارجمندی از خود بر جای نهاد و در علوم قرآنی نیز افزون بر آن چه یاد شد، کتاب‌هایی نگاشت، از جمله: «فاطمه الزهرا فی أعداد آیات السور»، «اراز المعانی من حرز الأمانی» و «۲»

در این قرن نویسنده سخت کوش و پرنویس حنبلی مذهب، ابو الفرج عبد الرحمن بن علی بن عبد الله بن جوزی، آثار بسیاری در آستانه قرآن تدوین کرده است. کارنامه نگارشی و پژوهشی ابو الفرج پربرگ است و پر بار. او در ابعاد مختلف فرهنگ اسلامی قلم زده و نگاشته‌های فراوانی سامان داده است. «۳» کتاب وی با عنوان «فنون الأفنان فی عیون علوم القرآن» «۴» از

(۱). فهرست نسخه‌های خطی عربی کتابخانه‌های جمهوری اسلامی ایران، ۱ / ۲۹۵.

(۲). معجم الأدباء، ۵ / ۱۸۴. بغیة الوعاء، ۲ / ۲۶۰، شذرات الذهب، ۶ / ۴۹۴، طبقات الشافعیه، ۲ / ۴۳، نکت الهمیان / ۲۲۸ و

(۳). مؤلفات ابن جوزی، عبد الحمید العلوجی، کویت، منشورات مرکز المخطوطات و التراث و الوثائق.

(۴). شرح حال نگاران و کتاب شناسان نام این کتاب را به گونه‌های مختلف ضبط کرده‌اند، ر. ک: مؤلفات ابن جوزی / ۲۸۰.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۸۳

کهن‌ترین آثاری است که مباحث علوم قرآنی را به گستردگی به بحث و بررسی نهاده است. او در این کتاب از نزول قرآن، مخلوق بودن قرآن، چگونگی کتابت مصحف، عدد سوره‌ها و آیات قرآن، لغات قرآن، نسخ در قرآن، محکم و متشابه و وقف و ابتداء و ... سخن گفته است.

فنون الأفنان بارهای بار تحقیق و چاپ شده است. «۱» تحقیقی عالمانه و ارجمند از آن را دکتر حسن ضیاء الدین عتر عرضه کرده‌اند. «۲» وی افزون بر تحقیق استوار متن، در مقدمه‌ای دراز دامن و سودمند از تاریخ بحث‌های علوم قرآنی و اولین اثری که با این عنوان، بحث‌ها مرتبط با آن را به بحث نهاده است، شخصیت ابن جوزی و آثارش و نیز اهمیت کتاب فنون الأفنان بحث کرده است.

مبحث «ناسخ و منسوخ» نیز از جمله بحث‌های علوم قرآنی است که ابن جوزی آثاری درباره آن پدید آورده است. «۳» از جمله کتاب‌های او در علوم قرآنی، کتابی است با عنوان «ناسخ القرآن و منسوخه» که با عنوان «نواسخ القرآن» نیز نشر یافته است که گویا درست آن «ناسخ القرآن و منسوخه» است، «۴» آقای حسین سلیم أسد داراین

(۱). مؤلفات ابن الجوزی / ۲۸.

(۲). بیروت، دار الشبائر الاسلامیه، ۱۴۰۸.

(۳). ر. ک: أربعه كتب فی الناسخ و المنسوخ، تحقیق حاتم صالح الضامن، ناسخ القرآن و منسوخه / ۶۹.

(۴). ناسخ القرآن / ۷۳.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۸۴

با تحقیقی گسترده و مقدمه‌ای دراز دامن درباره موضوع، مؤلف و کتاب آن را نشر داده‌اند. «۱»

ابن جوزی آثار دیگری نیز در علوم قرآنی دارد و افزون بر آن‌ها تفسیری با عنوان «زاد المسیر فی علم التفسیر». «۲»

(۱). ناسخ القرآن ...، دمشق، دار الثقافة العربیه، ۱۴۱۱.

(۲). مرآة الزمان، ۸ / ۴۸۱، وفيات الأعیان، ۳ / ۱۴۰، سیر اعلام النبلاء، ۲۱ / ۳۶۵، مقدمه «فنون الأفتان».

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۸۵

قرن هفتم

گزارش نگاشته‌های علوم قرآنی این قرن را با یادکرد آثار و نگاشته‌های متکلم و مفسر بلند آوازه، محمد بن عمر بن الحسین بن علی، مشهور به «فخر الدین رازی» (م ۶۰۶) آغاز می‌کنیم. او افزون بر تفسیر عظیمی که نگاشت و به «التفسیر الکبیر» یا «تفسیر فخر رازی» مشهور است و آکنده است از مباحث مهم علوم قرآنی، کتاب‌هایی در علوم قرآنی نیز رقم زد که مهم‌ترین آن‌ها «نهایة الأیجاز الی درایة الأعجاز» است. فخر الدین رازی در این کتاب دو اثر ارزشمند عبد القاهر جرجانی «اسرار البلاغه» و «اعجاز القرآن» را، در هم آمیخته و با پیرایش و آرایش در قالب کتابی در اعجاز قرآن پرداخته است. «۱» رازی از این کتاب در تفسیرش یاد کرده است و آن را «دلائل الأعجاز» نامیده و گفته است:

هر کسی در کتاب ما «دلائل الأعجاز» به ژرفی بنگرد،

(۱). نهایة الايجاز و درایة الأعجاز، ص ۷۵.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۸۶

درخواهد یافت که قرآن در تمام ابعاد فصاحت فرازمندترین است. «۱»

«نهایة الأعجاز و درایة الأیجاز» بارها به چاپ رسیده است. دکتر بکری امین نیز آن را بر اساس چهار نسخه تصحیح و تحقیق کرده و در ضمن مقدمه‌ای دراز دامن و سودمند، درباره فخر رازی، آثار وی و اهمیت این کتاب سخن گفته است. «۲» به فخر الدین رازی در علوم قرآنی کتاب‌هایی با عناوین «استئله القرآن»، «البرهان فی قرائة القرآن»، «رسالة فی معانی المتشابهات» نسبت داده‌اند. «۳» نیز کتاب با عنوان «اسرار التنزیل و انوار التأویل» «۴» که این کتاب مجموعه‌ای است مشتمل بر برخی از دانش‌های قرآنی و نه علوم قرآنی مصطلح. نیز کتابی با عنوان «درة التنزیل و غرة التأویل» «۵» پیشتر آوردیم، از آن راغب اصفهانی است، نه از

- (۱). التفسیر الکبیر، ۱۱۶/۲.
- (۲). نهایتاً الایجاز ... دار العلم للملایین ۱۴۰۶. کتاب فخر الدین رازی همواره مورد توجه عالمان و قرآن پژوهان بوده است. برخی از محققان معاصر به تحلیل و نقد آن پرداخته و جایگاه و اهمیت آن را در پژوهشهای بلاغی قرآنی روشن ساخته‌اند.
- بنگرید به: نهایتاً الایجاز (مقدمه) / ۶۸ به بعد؛ فخر الدین الرازی بلاغیا، ماهر مهدی هلال، ص ۹۵؛ فکرة اعجاز القرآن، ص ۹۹.
- (۳). فخر الدین الرازی و آراؤه الکلامیه و الفلسفیه، محمد صالح الزرکان، ص ۵۷ و ۵۸.
- (۴). اسرار التنزیل ... تحقیق محمود احمد محمد، بابا علی الشیخ عمر، صالح حمد عبد الفتاح.
- (۵). بینات، شماره ۶ / ۷۲.
- سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۸۷
- آن فخر الدین رازی و نه خطیب اسکافی.

ابو الفتح ناصر بن عبد السید بن علی مطرزی خوارزمی (م ۴۶۱) از ادیبان و نحویان چیره دست خوارزم، کتابی نگاشت با عنوان «رساله فی بیان الأعجاز فی سورة قل یا ایها الکافرون». «۱» مطرزی را به وسعت اطلاع در لغت و شعر و نحو ستوده‌اند. او از اعتزالیان سختکوش و استوار در اعتزال بود و پس از زمخشری وی را جانشین او تلقی می‌کردند ابن خلکان، از او به عنوان پیشوای اعتزالیان و یکی از داعیان به اعتزال یاد کرده و جایگاه او را در فقه ستوده است. «۲» به سال ۶۱۰ به بغداد رفته و در آن دیار با فقیهان و اهل ادب گفت و گو و مباحثه داشته است. «۳»

محب الدین ابو البقاء عبد الله بن حسین عکبری بغدادی (م ۶۱۶) از عالمان، ادیبان و فقیهان این روزگار است که در علوم قرآنی، آثار چندی رقم زده است. او در کودکی فروغ دیده را از دست داد، اما همت فراگیری دانش را از دست نهد. آورده‌اند که همسرش کتاب‌ها را بر وی می‌خواند او مطالب را بر گنجینه حافظه می‌سپرد و آن گاه املاء می‌کرد و شاگردانش می‌نگاشتند. «۴»

«املاء ما من به الرحمن من وجوه

- (۱). معجم الدراسات القرآنیه، ص ۹۹.
- (۲). وفيات الأعیان، ۵ / ۳۷۰.
- (۳). درباره او بنگرید به: معجم الأدبا، ۱۹ / ۲۱۲؛ وفيات الأعیان، ۵ / ۳۶۹؛ انباه الرواء، ۳ / ۲۳۹؛ معجم المؤلفین، ۲ / ۱۵۱، ۴ / ۹.
- (۴). نکت الهمیان فی نکت العمیان، ص ۱۷۸.
- سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۸۸
- الأعراب و القراءات فی جمیع القرآن» «۱» وی از جمله بهترین و دقیق‌ترین نگاشته‌های این موضوع است که گاهی از آن به «التبیان فی اعراب القرآن» نیز یاد می‌شود. از آثار دیگر وی در علوم قرآنی است: «عدای القرآن»، «کتاب فی القرآن و تقسیمه الی أجزاء و اعشار»، «اعراب الشواذ من القراءات» و «متشابهات القرآن». «۲»
- ادیب و محدث اندلسی، محمد بن سلیمان زهری (م ۶۱۷) کتابی نگاشت با عنوان «البيان فیما أبهم من الأسماء فی القرآن». زهری اندلسی از عالمانی است که در ابعاد مختلف فرهنگ اسلامی آگاهی‌های شایسته‌ای دارد و آثار مهمی در زمینه‌های مختلف علوم اسلامی نگاشته است. او در جهت تعمیم و تعمیق آموخته‌هایش شهرهای بسیاری را در نور دیده است و از محضر عالمان و محدثان بسیاری دانش اندوخته است. «۳»
- در این قرن، ابو محمد موفق الدین، عبد الله بن محمد بن قدامه مقدسی (م ۶۲۰) از فقیهان نامور حنبلی و صاحب «المغنی» در فقه

حنبلی، کتابی نگاشت با عنوان «البرهان فی مسائل القرآن». محققان

- (۱). چاپهای متعدد آن را بنگرید در البرهان فی علوم القرآن، ۱/ ۴۰۹ پانویس.
- (۲). درباره او و برای آگاهی از آثارش بنگرید به: وفیات الأعیان، ۲/ ۱۰۰؛ شذرات الذهب، ۷/ ۱۲۱؛ نکت الهمیان، ص ۱۷۹؛ تاریخ الأدب العربی، عمر فزوخ، ۳/ ۴۶۷؛ معجم المؤلفین، ۲/ ۲۳۷.
- (۳). معجم الأدباء، ۱۷/ ۲۷۷؛ الوافی بالوفیات، ۲/ ۱۰۴؛ بغیة الوعاة، ۱/ ۲۵؛ معجم المؤلفین، ۳/ ۶۷.
- سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۸۹

«البرهان فی علوم القرآن» از آن با عنوان «البرهان فی بیان القرآن» یاد کرده‌اند و آن را در شمار کتاب‌های اعجاز قرآنی وارد کرده‌اند، «۱» ولی بعید می‌نماید که مقدسی از «بیان»، «بیان» بلاغت را مراد کرده باشد.

عمر رضا کحاله آن را با عنوان «البیان فی حقیقه القرآن» یاد کرده است «۲» که معلوم می‌شود این کتاب پیوندی با بحث‌های اعجاز قرآنی ندارد، ولی در شمار کتاب‌های علوم قرآنی تواند بود. ابن قدامه در فراگیری دانش سختکوش و در گسترش دانش نیز چنان بود. آثار فراوان و سودمندی از خود بر جای نهاده است که همه نشانگر وسعت اطلاع و سختکوشی او در فراگیری و فرادهی دانش است. «۳»

فخر الدین محمد بن ابو الفرج بن معالی موصلی (م ۶۲۱) از فقیهان، ادیبان و قاریان موصل در این قرن، کتاب «نبذة المرید فی علم التجوید» «۴» را نگاشت. آورده‌اند که او فقهی چیره‌دست و فاضلی برجسته و نیکو کلام بود که از موصل به بغداد رفت و در آن دیار به جایگاه بلندی از دانش

- (۱). البرهان فی علوم القرآن، ۲/ ۲۲۲، در این کتاب نسخه خطی آن معرفی شده است.
- (۲). معجم المؤلفین، ۲/ ۲۲۷.
- (۳). درباره او بنگرید: سیر اعلام النبلاء، ۲۲/ ۱۵۶؛ شذرات الذهب، ۷/ ۱۵۵؛ النجوم الزاهرة، ۶/ ۲۵۶؛ معجم المفسرین، ۱/ ۳۰۴؛ معجم المؤلفین، ۲/ ۲۲۷.
- (۴). الحیاء الفکری فی العراق فی القرن السابع الهجری، ص ۲۵۲، به نقل از تلخیص مجمع الآداب.
- سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۹۰
- دست یافت. «۱»

مهدب الدین محمد بن علی بن علی، مشهور به ابن الخیمی (م ۶۴۲) از ادیبان و بلیغان و شاعران قرن هفتم است. او را به پیشوایی در لغت، تألیف فراوان و کمال در ادب عربی ستوده‌اند. «۲» او کتابی پرداخت با عنوان «امثال القرآن» و کتابی با عنوان «حروف القرآن». تألیفات وی را نیکو دانسته و شیوه نگارش او را ستوده‌اند. «۳»

در این قرن حسین بن ابی العزّ بن رشید الهمدانی، مشهور به منتجب (م ۶۴۳) کتابی نگاشت با عنوان «الفرید فی اعراب المجید». منتجب در دانش قرائت و ادب عرب پیشتاز بود. او را به صلاح و سداد و فروتنی و ساده زیستی ستوده‌اند. «۴»

کتاب «الفرید...» از جمله آثار مهم این دانش است که افزون بر تبیین و توضیح اعراب و واژه‌های آیات و چگونگی آن، گاه به تفسیر آیات نیز پرداخته و معانی لغوی آن را به دقت بر نموده است. الفرید را آقایان فهمی حسین نمر و فؤاد علی مخیمر با تحقیقی دقیق و حواشی سودمند در چهار

- (۱). درباره او بنگرید به: طبقات الشافعیه الكبرى، ۵/ ۴۶؛ طبقات الشافعیه أسنوی، ۲/ ۴۴۶؛ معجم المؤلفین، ۳/ ۵۸۵؛ الوافی بالوفیات، ۴/ ۳۱۹.
- (۲). بغیة الوعاء، ۱/ ۱۸۴.
- (۳). الوافی بالوفیات، ۴/ ۱۸۲؛ صفدی عنوان کتاب دوم را «کتاب حرف فی علم القرآن» یاد کرده است. معجم المؤلفین، ۳/ ۵۲۳؛ فوات الوفیات، ۲/ ۲۴۳.
- (۴). درباره او بنگرید به: غایة النهایة، ۲/ ۳۱۰؛ بغیة الوعاء، ۲/ ۳۰۰؛ طبقات المفسرین، ۲/ ۳۳۲؛ معجم المفسرین، ۲/ ۶۸۵ و مقدمه «الفرد...».

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۹۱

جلد عرضه کرده‌اند «۱» و در ضمن مقدمه‌ای درازدامن از روزگار مؤلف، شیوه وی در تدوین کتاب، شرح حال و آثار مؤلف و جز آن سخن گفته‌اند.

منتجب همدانی افزون بر این کتاب، قصیده مشهور شاطبی را در قرائت نیز با عنوان «الدرة الفریده فی شرح القصیده» شرح کرده است. «۲»

در این قرن باید یاد کنیم از ابو الحسن علی بن محمد سخاوی (م ۶۴۳) از متکلمان، ادیبان، مفسران و فقیهان شافعی که آثار ارجمندی در علوم قرآنی سامان داده است. پیشتر از شاطبی دانشور بلند آوازه‌ای که در علوم قرآنی آثار مهمی نگاشته است یاد کردیم. «۳» از جمله آثار او کتابی است با عنوان «عقیده أتراب القصاصد فی أسنی المقاصد» مشهور به «الرائیه فی الرسم» در رسم الخط قرآنی، این قصیده را سخاوی با عنوان «الوسیله الی کشف العقیله» شرح کرده است. «۴» «هدایة المرتاب و غایة الحفاظ و الطلاب فی متشابه الکتاب» وی که آن را در قالب ارجوزه‌ای پرداخته است و درباره متشابهات قرآن بحث می‌کند، بارها چاپ شده است. این کتاب را عبد الله شریف مصری، از عالمان قرن دوازدهم هجری شرح

(۱). الفرید، ... قطر، دار الثقافة، ص ۱۴۱۱.

(۲). الفرید، ج ۱، (مقدمه)، ص ۲۸.

(۳). بینات، شماره ۶/ ۷۶.

(۴). نسخه‌های خطی آن را بنگرید در: البرهان فی علوم القرآن، ۲/ ۷ پانوش؛ المورد، ۴/ ۲۰۹.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۹۲

کرده است. «۱» «جمال القراء و کمال الأقرء» نیز از آثار سخاوی است و در دانش قرائت مشهور؛ که به سال ۱۴۰۸ با تحقیق دکتر علی حسین بواب و به همت مکتبه التراث، مکة المكرمة نشر یافته است. «۲» «عمدة المفید و عدة المجید فی معرفة لفظ التجوید» نیز در علوم قرآن است که سخاوی آن را در قالب قصیده‌ای با شصت و چهار بیت پرداخته و آن را به تفصیل شرح کرده است. «۳» در این قرن باید از کمال الدین عبد الواحد بن عبد الکریم زملکانی (م ۶۵۱) یاد کنیم. او با نگارش چندین اثر در وجه زیبا شناختن قرآن، گامهای ارجمندی در مباحث علوم قرآنی بر گرفت. وی کتابی نگاشت با عنوان «التبیان فی علم البیان، المطلاع علی اعجاز القرآن». در این کتاب «دلایل الأعجاز» جرجانی را پیراست و آراست و در قالبی نو با افزونی‌هایی بسیار، بر گرفته از منابع دیگر عرضه کرد. او بر این باور بود که کتاب جرجانی آکنده است از دقایق معانی و باریک‌نگری‌های ادبی و بلاغی، اما اشتغال آن بر تکرار و در هم آمیختگی مطالب و نداشتن تبویب و تنظیم درست از کارآمدی آن کاسته است. از این وی به تبویب و تفصیل دوباره آن همت گماشت و اثری منظم و استوار از آن پدید آورد. «التبیان ...» به

(۱). معجم المطبوعات العربیه، ۱/ ۱۰۵۱.

(۲). البرهان فی علوم القرآن، ۱/ ۲۰۶ پانوش.

(۳). درباره او بنگرید به: سیر اعلام النبلاء، ۱۳/ ۲۴۸؛ طبقات الشافعیه، ۵/ ۱۲۶؛ بغیة الوعاء، ۲/ ۱۹۲.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۹۳

تحقیق و تعلیق دکتر احمد مطلوب و دکتر خدیجه حدیثی به سال ۱۳۸۳ نشر یافته است. (۱)

کتاب دیگر وی درباره قرآن و بلاغت و فصاحت و شیوه‌های بیانی مانند ناپذیر آن «البرهان الکاشف عن اعجاز القرآن» است. زملکانی پس از آن که حقیقت «بیان» را باز می‌گوید، آراء عالمان را درباره اعجاز بر می‌شمرد و آن‌گاه ابعاد مانند ناپذیری بیانی قرآن را تبیین می‌کند.

کتاب‌های زملکانی، از دقت و استواری شایسته‌ای برخوردارند، از این رو عالمان پس از وی بدانها مراجعه کرده و از آنها بهره برده‌اند. این کتاب نیز به همت محققان یاد شده تصحیح و تحقیق شده و به سال ۱۳۹۴ در بغداد نشر یافته است. (۲) به زملکانی کتاب دیگری نیز با عنوان «نهایة التأمل فی اسرار التنزیل» نسبت داده‌اند. وی اثر دیگری دارد با عنوان «المجید فی اعجاز القرآن المجید» (۳) که به تحقیق دکتر شعبان صلاح و به سال ۱۴۱۰ نشر یافته است.

زملکانی را به چیره دستی در دانش معانی و بیان و ذکاوت و تیزفهمی و سرعت انتقال و گستردگی در آگاهی‌های گونه‌گون ستوده‌اند. (۴)

(۱). التبیان ... بغداد، مطبعة العانی، ۱۳۸۳.

(۲). البرهان ... بغداد، مطبعة العانی، ۱۳۹۴.

(۳). المجید ... قاهره، دار الثقافة، ۱۴۱۰.

(۴). درباره وی بنگرید به: طبقات الشافعیه الکبری، ۸/ ۳۱۶؛ شذرات الذهب، ۷/ ۴۳۸؛ بغیة الوعاء، ۱/ ۱۱۹؛ طبقات الشافعیه، أسنوی، ۲/ ۱۲؛ تاریخ الأدب العربی، عمر فروخ، ۳/ ۵۷۰.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۹۴

در این قرن عبد العظیم بن عبد الواحد، زکی الدین، معروف به ابن ابی الأصبغ (م ۵۶۴) یکی از بلند آوازگان شعر و ادب روزگار ایوبیان، «۱» گام بلندی در شناخت و شناساندن وجوه زیبا شناختی و ابعاد بلاغی قرآن برگرفت. او ابتدا کتاب «تحریر التحبیر فی صناعة الشعر و النثر و بیان اعجاز القرآن» را نگاشت. در این کتاب انواع فنون بدیعی و صنایع لفظی و معنوی را گزارش کرده و نمونه‌های شعری و نثری آن را آورده و آن‌گاه این همه را در آیات الهی نشان داده است، «۲» آنگاه تحریر التحبیر را گزین کرد و آنچه را ویژه قرآن بود از آن برگرفت و «بدیع القرآن» را پرداخت. ابن ابی الأصبغ «بدیع القرآن» را در صد و نه باب سامان داده است و در هر بابی یکی از انواع بدیع را آورده و نمونه‌های قرآنی آن را گزارش کرده است. «تحریر التحبیر» را دکتر حفنی محمد شرف تحقیق کرده و به سال ۱۳۸۳ نشر یافته است. محقق در ضمن مقدمه‌ای، از کتاب، موضوع آن و چگونگی تصحیح و تحقیقش سخن گفته است.

«بدیع القرآن» را نیز حفنی محمد شرف تحقیق کرده است. (۳) دکتر حفنی بر «بدیع القرآن» مقدمه‌ای درازدامن و سودمند نگاشته است و در ضمن آن از واژه «بدیع»، سیر تطور معنای آن، «بدیع» در قرآن و پژوهش‌هایی

(۱). بدیع القرآن، مقدمه، ص ۵۷.

(۲). تحریر التحییر ... مقدمه، ص ۶۲.

(۳). بدیع القرآن ... تقدیم و تحقیق حفنی محمد شرف، نهضه مصر للطباعه و النشر، ۱۹۵۷.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۹۵

که به این بحث درباره قرآن پرداخته‌اند، ابن ابی اصعب و آثار وی سخن گفته است. در منابع شرح حال نگاری و کتابشناسی، کتاب دیگری با عنوان «بیان البرهان فی اعجاز القرآن» به وی نسبت داده‌اند. «۱» ظاهراً این اشتباه از مقدمه مؤلف بر «بدیع القرآن» ناشی شده است. دکتر حفنی که با دقت در مقدمه‌های دو کتاب یاد شده از آثار وی سخن گفته، از این کتاب سخن به میان نیاورده است. ابن ابی الأصعب افزون بر آنچه یاد شده، کتابی دارد با عنوان «کتاب الأمثال» که از آن در «تحریر التحییر» یاد کرده است. «۲» او در این کتاب نیز بخش مهمی را به «امثال قرآن» اختصاص داده است. «کتاب الخواطر السوانح فی أسرار الفواتح» را نیز وی در تبیین نکته‌ها، رازها و رمزهای آغاز سوره‌های قرآنی نگاشته است. سیوطی در کتاب ارجمندهش «الأتقان» از آن بهره گرفته است. «۳» این کتاب را نیز حفنی محمد تحقیق کرده و به سال ۱۳۸۰ نشر داده است. «۴» محمد بن احمد بن محمد موصلی حنبلی (م ۶۵۶) از قرآن پژوهان این قرن، کتابی نگاشت با عنوان «یتیمه الدرر فی النزول و آیات السور». به مصلی کتابی دیگر نیز نسبت داده شده است با عنوان «ذات الرشد فی الخلاف بین اهل

(۱). الأعلام، ۴ / ۳۰؛ معجم الدراسات القرآنیه، ص ۹۶؛ المورد، المجلد السابع، العدد الأول، ص ۱۹۶.

(۲). تحریر التحییر، ص ۸۰.

(۳). الأتقان، ۱ / ۳۵؛ ۳ / ۳۶۱؛ ۴ / ۵۵.

(۴). درباره ابن ابی الأصعب افزون بر مقدمه‌های کتابهای یاد شده بنگرید به: فوات الوفيات، ۱ / ۲۹۴، تاریخ الأدب العربی، عمر فروخ، ۳ / ۵۷۴، الأعلام، ۴ / ۳۰.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۹۶

العدد» درباره شماره آیات قرآن، از این دو کتاب موصلی نسخه‌ای دست نویس موجود است. «۱»

ابو محمد عبد العزیز بن عبد السلام، مشهور به «عزّ» از فقیهان و مفسران بزرگ شافعی (م ۶۶۰) کتابی نوشت با عنوان «الأشارة الی الأیجاز فی بعض انواع المجاز». «۲» او بخش مهمی از این کتاب را به بحث از مجاز و اقسام آن ویژه ساخته است؛ و آن گاه آیاتی از قرآن کریم را بر اساس سوره‌ها برگزیده و نکات بلاغی آن را گزارش کرده است.

عبد العزیز را کتاب دیگری است در علوم قرآنی با عنوان «فوائد العز بن عبد السلام» که از آن با عنوان «اعجاز القرآن» «۳» نیز یاد شده است و نیز مجموعه‌ای با عنوان «مسائل و أجوبه فی علوم متعدده فی القرآن و الحدیث و الفقه». عبد العزیز در دانش‌های گوناگون از فرهنگ اسلامی چیره دست بود و در ابعاد مختلف فرهنگ اسلامی قلم زده است. «۴»

(۱). معجم المؤلفین، ۳ / ۹۰؛ المورد، ج ۴، شماره ۱ / ۲۱۱؛ مقاله «ذخائر التراث العربی فی مکتبه چستر بیٹی».

(۲). الأشارة الی الأیجاز ...، مکتبه العلمیه، مدینه، ۱۳۸۳، دار البشائر الإسلامیه، بیروت، ۱۴۰۸.

(۳). البرهان فی علوم القرآن، ۲ / ۹۵، ۳ / ۱۳۵ (پانویشت)؛ المورد، المجلد الرابع، العدد الأول، ص ۱۷۷. بر اساس آنچه در پانویشت طبقات الشافعیه، سبکی محققان نقل کرده‌اند، «فوائد» با عنوان «الفوائد فی شکل القرآن» چاپ شده است.

(۴). درباره وی بنگرید به: النجوم الزاهره، ۷ / ۲۰۷؛ طبقات الشافعیه، أسنوی، ۲ / ۱۹۷؛ طبقات الشافعیه، سبکی، ۸ / ۲۰۹؛ فوات

الوفیات، ۱/ ۵۹۴.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۹۷

ابو بکر محمد بن احمد بن محمد (م ۶۲۲) معروف به (ابن سراقه) در این قرن کتابی نگاشت با عنوان «اعجاز القرآن». (۱) سیوطی در شمار کسانی که درباره اعجاز قرآن کتاب نوشته‌اند از ابن سراقه یاد کرده و دیدگاه را درباره اعجاز قرآن، گزارش کرده است. (۲)

ابن سراقه از ادیبان و فقیهان مالکی مذهب قرن هفتم است. او را به گستردگی دانش و والایی شخصیت ستوده‌اند. ابن سراقه افزون بر آنچه یاد شد آثار دیگری نیز دارد، از جمله «ادب الشهود فی التصوف»، «الحیل الشرعیّه» و ... (۳) اکنون باید یاد کنیم از پیشوای عارفان و جمال سالکان، رضی الدین، ابو القاسم علی بن موسی بن جعفر بن طاووس (م ۶۶۴) و کتاب ارجمند وی «سعد السعود». سید بن طاووس کتابخانه عظیمی داشته است آکنده از کتاب‌های گونه‌گون در موضوعات مختلف. وی ابتدا فهرستی از کتاب‌های کتابخانه‌اش را سامان می‌دهد با عنوان «الأبانه فی معرفه اسماء کتب الخزانة» پس از آن طرحی پی می‌نهد دامن گستر برای فهرست موضوعی کتاب‌های کتابخانه و گزینشی از محتوای کتاب‌ها. گویا جز اولین مجلد آن مجموعه به قلم نیامده است که همین «سعد السعود

(۱). هدیه العارفین، ۲/ ۱۲۷؛ معجم المفسرین، ۲/ ۴۷۸.

(۲). الأتقان، ۳/ ۴ و ۱۶.

(۳). درباره او بنگرید به: الوافی بالوفیات، ۱/ ۲۰۸؛ النجوم الزاهره، ۷/ ۲۱۶؛ شذرات الذهب، ۷/ ۵۳۸؛ معجم المؤلفین، ۳/ ۶۱۸.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۹۸

للفوس المنضود من کتب وقف علی بن موسی بن طاووس» است. سعد السعود در دو باب تدوین شده است، باب اول سی و نه صفحه از متن چاپی را فرا می‌گیرد که مشتمل است بر وصفها و نقل‌هایی از چند متن مقدس و تعدادی از مصاحف و ... جز آن و باب دوم که حدود ۲۳۵ صفحه از کتاب را فرا گرفته است، گزارش آثار و نگاشته‌هایی است در تفسیر قرآن کریم و علوم مرتبط با آن. این بخش بسیار مهم است و بسیاری از آنچه در این بخش یاد شده اینک در اختیار نیست. از جمله تفسیر قاضی عبد الجبار، تفسیر ابو علی جبایی، تفسیر علی بن عیسی رمانی و کتاب مقدمات علم القرآن، ابو الحسن محمد بن بحر رهنی شیعی (زنده در قرن چهارم) که در دو موضع، دو بحث مهم در اختلاف قرائتها و از جمله حدیث «نزل القرآن علی سبعة احرف» و اختلاف مصحفها را از آن نقل کرده است.

به هر حال، سعد السعود را باید از جمله کتاب‌های مهم علوم قرآنی به شمار آورد، زیرا آکنده است از آگاهی‌های شایسته در این زمینه. سعد السعود سال‌های پیش در نجف اشرف نشر یافته است، اما نیازمند چاپی است منقح، دقیق با متنی استوار و فهارسی کارآمد.

سید بن طاووس از عالمان، فقیهان، محدثان و زاهدان ارجمند قرن هفتم هجری است. آن پاکیزه‌خوی نیک‌سرشت، در صفای ضمیر و دلدادگی به حق کم‌نظیر بود. آن بزرگوار آثار ارجمند و گران قدری از خود بر جای نهاده است. کتابخانه وی نیز مجموعه‌ای بوده است عظیم که

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۹۹

در وصف آن، به فرزندش «۱» می‌نویسد:

این کتابخانه دارای کتاب‌های بسیاری درباره اصول دین، نبوت، امامت، زهد، فقه، تاریخ، تفسیر قرآن، دعا، انساب، طب، صرف،

نحو، شعر، کیمیا، تعویذات رمل و نجوم است. (۲)

شمس الدین بعد الرحمن بن اسماعیل مشهور به ابو شامه (م ۶۶۵) در این قرن کتاب ارجمند «المرشد الوجیز فیما یتعلق بالقرآن العزیز» را نگاشت. ابو شامه المرشد را در شش باب تدوین کرده و در این ابواب و فصول از چگونگی نزول قرآن و تلاوت و حفظ آن، جمع و تدوین قرآن، معنی «انزل القرآن علی سبعة أحرف» قرائت و قرائتهای مشهور، فرق بین قرائتهای صحیح، قوی و شاذ، تأکید و تنبه برای فهم قرآن و علوم قرآنی و آنچه مؤمن را سومند افتد، هشدار به توجه بیش از حد و افراط در قرائت و آداب ظاهر آن ... سخن گفته است.

«المرشد» را طیار آلتی قولاج تحقیق کرده و منابع مطالب را نشان داده

(۱). کشف المحجبه لثمره المهجه، ص ۱۲۸. و درباره وی بنگرید به: اعیان الشیعه، ۸/ ۳۵۸؛ مفاخر اسلام، ۴/ ۵۸؛ روضات الجنات، ۴/ ۳۲۵؛ نامه دانشوران، ۱/ ۴۶۲.

(۲). درباره کتابخانه سید بن طاووس و اهمیت و چگونگی آن بنگرید به: کتابخانه ابن طاووس و احوال و آثار او، إتان گلبرک، مترجمان: سید علی قرائی، رسول جعفریان، قم، کتابخانه آیت الله العظمی نجفی مرعشی، ۱۳۷۱. درباره سعد السعود همان، صص ۹۵-۱۳۱؛ الذریعه، ۱۲/ ۱۸۲.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۰۰

و فهرست‌های کارآمد برای آن تنظیم کرده است، به ویژه فهرست کتاب‌ها و منابع ابو شامه در نگارش «المرشد».

ابو شامه در بنان و بیان شرح حال نگران، به گستردگی دانش و چیرگی بر دانش‌های روزگار از کلام، فقه، اصول، تاریخ، تفسیر و علوم قرآنی شهره است. «۱» او افزون بر «المرشد الوجیز» آثار دیگری نیز در علوم قرآنی رقم زده است، از جمله «ابراز المعانی من حرز المعانی و وجه النهانی فی القراءات»، «۲» «تتمه البیان لما أشکل من متشابه القرآن».

محمد بن ابی بکر الرازی (م ۶۶۶) «۳» در این قرن کتاب سودمند «اسئله القرآن و اجوبتها» را نگاشت. از این کتاب با عناوین «تفسیر الرازی» و «أنموذج جلیل فی أسئله و أجوبه من غرائب آی التنزیل» نیز یاد شده است.

این کتاب بر اساس ترتیب سوره‌ها تدوین یافته است. مؤلف به گونه پرسش، مشکلات آیات را مطرح می‌کند و در قالب پاسخ، به تبیین و توضیح می‌پردازد. این کتاب بر روی هم مشتمل بر بیش از هزار و دویست پرسش و پاسخ است. اسئله القرآن را آقای ابراهیم عطو عوض، تصحیح کرده است و به سال ۱۳۸۱ نشر یافته است و پس از آن همین تحقیق با

(۱). طبقات الشافعیه الکبری، ۵/ ۶۱؛ طبقات القراء، ۱/ ۳۶۶؛ التعریف بالمؤرخین، ۱/ ۸۴؛ معجم المؤلفین، ۲/ ۸۰.

(۲). فهرست موضوعی نسخه‌های خطی، عربی کتابخانه‌های جمهوری اسلامی ایران، ۱/ ۲۰۸.

(۳). در سالمرگ رازی، در منابع شرح حال نگاری اختلاف است. ر. ک: معجم المؤلفین، ۳/ ۱۶۸؛ اعلام الدراسات القرآنیه فی خمسه عشر قرنا، ص ۲۲۷.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۰۱

افزودن مقدمه ۱ در شرح حال مؤلف و نقد برخی از مطالب کتاب به سال ۱۳۹۰ در قم نشر یافته است. سپس آقای دکتر محمد رضوان دایه متن کتاب را با دو نسخه مقابله و تصحیح کرده و در پانوشتهای منابع روایات و اقوال را نشان داده است؛ این تحقیق به سال ۱۴۱۱ منتشر شده است.

در این قرن فقیه، ادیب و مفسر جلیل، جمال الدین احمد بن موسی بن جعفر بن طاووس حلّی (م ۶۷۳) کتابی پرداخت با عنوان

«شواهد القرآن» در دو مجلد.

وی در دقت نظر، استوار اندیشی و گستردگی دانش کم نظیر بود. رجالی بزرگ شیعه ابن داود حلّی که در محضر وی شاگردی کرده می‌نویسد:

مسایل و مباحث دانش رجال، درایه و تفسیر را در حدّی که فراتر از آن تصور نشود، تحقیق و تدقیق کرد. از این کتاب وی شرح حال نگاران یاد کرده‌اند. «۱»

یحیی بن شرف بن مری ... دمشقی نووی شافعی (م ۶۷۷) از محدثان بلند آوازه اهل سنت و از شارحان مهم نگاهشته‌های حدیثی در این قرن، کتابی پرداخت با عنوان «التیان فی آداب حملة القرآن». نووی این کتاب را به انگیزه توجه دادن مسلمانان به حفظ، فهم، تعلیم و تعلم قرآن

(۱). رجال ابن داود، ص ۴۵؛ الحیاء الفکریه فی العراق فی القرن السابع الهجری، محمد مفید آل یاسین، ص ۲۵۸؛ و نیز بنگرید به: مقدمه محققانه آقای سید علی عدنانی غریفی به کتاب مهم دیگر مؤلف «بناء المقالة الفاطمیه فی نقض الرسالة العثمانیه».

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۰۲

نگاشته است. وی کتاب را در ده باب سامان داده است و در ضمن این ابواب از فضیلت تلاوت قرآن و آداب تعلیم و تعلم آن و در لزوم ضبط دقیق واژگان قرآنی سخن گفته است. نووی خود گزینشی از آن فراهم آورده است با عنوان «مختار الیّان» «۱» و ابن عماد افهسی (م ۸۰۸) آن را به نظم کشیده است، با عنوان «تحفة الأخوان فی نظم التیان فی آداب حملة القرآن». «۲» التیان به سال ۱۴۰۵ به تحقیق منصور بن یعقوب در کویت نشر یافته است؛ و نیز به سال ۱۴۰۷ در بیروت و با تحقیق عبد القادر أرناؤط. «۳» نووی از محدثان و محققانی است که کارنامه‌ای بس پربرگ و بار دارد و شرح وی بر «صحیح مسلم» یکی از بهترین شرح‌های این کتاب است. «۴»

حازم بن محمد قرطاجنی «۵» (م ۶۸۴) از عالمان این قرن، کتابی پرداخت با عنوان «منهاج البلغاء و سراج الأدباء» و در ضمن آن به تفصیل از اعجاز قرآن سخن گفت. جلال الدین سیوطی در «الأتقان» از وی یاد کرده و دیدگاه

(۱). کشف الظنون، ۱ / ۳۴۱.

(۲). هدایة العارفين، ۱ / ۱۱۸.

(۳). چاپهای دیگر آن را بنگرید در: البرهان فی علوم القرآن، ۲ / ۸۱ پانویس.

(۴). درباره وی بنگرید به: طبقات الشافعیه الكبرى، ۸ / ۳۹۵؛ النجوم الزاهرة، ۷ / ۶۷۶؛ الدراس فی المدارس، ۱ / ۲۴ و کتاب ارجمند الأمام النووی و أثره فی الحدیث و علومه، احمد عبد العزیز قاسم الحداد، دار البشائر الإسلامیه.

(۵). قرطاجنه به چند آبادی اطلاق شده است از جمله به شهری در اندلس، حازم بن محمد منسوب به این شهر است. بنگرید به: الروض المعطار، ص ۴۶۲.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۰۳

او را در اعجاز گزارش کرده است. «۱» قرطاجنی را در ادبیات، نظم، نثر و دانش عروض، و بیان، یگانه روزگار دانسته‌اند. «۲» برخی از نویسندگان به قرطاجنی کتابی در اعجاز قرآن نسبت داده‌اند با عنوان «البرهان القاصف عن اعجاز القرآن» «۳»، اما برخی دیگر بر این باورند که او در این زمینه جز کتاب «منهاج البلغاء» را ندارد؛ «۴» و این کتاب نیز همان است. «۵»

و بالاخره باید یاد کنیم از ابن نقیب محمد بن سلیمان بن حسن، جمال الدین (۶۹۸) که کتاب «رساله الآیات البینات فی تفسیر بعض

آیات متشابهات القرآن الکریم» را نگاشت. «۶» وی از عالمان و محققان و مفسران این قرن است که در دانش‌های گونه‌گون زبردست بوده است. او تفسیر بزرگی نیز داشته است که گفته‌اند به صد مجلد می‌رسیده است. «۷» در آن از اسباب نزول، قرائت‌ها، اعراب، لغت و حقایق باطنی به تفصیل سخن گفته است. «۸»

(۱). الأتقان فی علوم القرآن، ۴ / ۱۰.

(۲). بغیة الوعاه، ۱ / ۴۹۱.

(۳). فکرة اعجاز القرآن، ص ۱۱۰.

(۴). همان.

(۵). درباره او بنگرید به: بغیة الوعاه، ۱ / ۴۹۱؛ شذرات الذهب، ۷ / ۶۷۶؛ معجم المؤلفین، ۳ / ۵۱۹.

(۶). الدراسات القرآنیة، ص ۶۰۸؛ البرهان، ۲ / ۱۹۸ (پانوشت).

(۷). الوافی بالوفیات، ۳ / ۱۳۷.

(۸). درباره او بنگرید: الوافی بالوفیات، ۳ / ۱۶۳؛ طبقات المفسرین، ص ۱۰۰؛ النجوم الزاهره، ۸ / ۱۸۸؛ معجم المؤلفین، ۳ / ۳۳۲

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۰۵

قرن هشتم

نگاشته‌های علوم قرآنی این قرن را با کتاب ارجمند، احمد بن ابراهیم بن زبیر ثقفی (م ۷۰۸) آغاز می‌کنیم با عنوان «البرهان فی تناسب سور القرآن».

تناسب سوره‌ها و آیات یکی از دلنشین‌ترین و شورانگیزترین مباحث قرآنی است. در تعریف تناسب گفته‌اند: «تناسب پیوند محتوایی سوره است با سوره پیشین و در آیات پیوند محتوایی آنها است با آیات پیشین و پسین» (۱).

عالمان و مفسران در بود و نبود این ارتباط و پیوند، یک داستان نیستند، اما ظاهراً درباره آیات نباید تردید داشت و در سوره‌ها روشن است که چگونگی باور بدان، پیوند ناگسستنی با مسأله «جمع قرآن» دارد. به هر حال آنچه در این کتاب مورد گفت و گوست، پیوند محتوایی سوره‌هاست نه آیه‌ها. آقای سعید الفلاح این کتاب را تحقیق کرده است «۲» و در مقدمه‌ای دراز دامن افزون

(۱). مباحث فی التفسیر الموضوعی، مصطفی مسلم، ص ۵۸.

(۲). البرهان فی تناسب سور القرآن، الجامعہ الزیتونیه للشریعه و اصول الدین بتونس، ۱۴۰۸ ق.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۰۶

بر گزارش تفصیلی زندگانی و آثار مؤلف، مبانی بحث تناسب سوره‌ها و آیه‌ها را به تفصیل بحث کرده است.

ابن زبیر در علوم قرآنی کتابی دیگر پرداخته است با عنوان «ملاک التأویل القاطع بذوی الأحاد و التعطیل فی توجیه المتشابه اللفظ من آی التنزیل». کتاب ابن زبیر گسترده‌ترین اثری است که در این زمینه نگاشته شده است. بیشتر اشاره کردیم که عالمان علوم قرآنی از «متشابه» در این گونه آثار، گونه‌گونی یاد کرد یک موضوع و یا یک قصه در سوره‌ها و آیات مختلف را مراد می‌کنند که مؤلفان در کتاب‌هایی از این دست به چرایی این همگونی‌ها و تفاوت‌ها می‌پردازند. ملاک التأویل را نیز آقای سعید فلاح، تصحیح و تحقیق کرده‌اند «۱». او در مقدمه‌ای مفصل به گستردگی از وضع سیاسی و فرهنگی روزگار مؤلف سخن گفته و زندگانی مؤلف و آثارش را گزارش کرده است.

احمد بن ابراهیم بن زبیر مشهور به ابن زبیر، از ادیبان، عالمان، قرآن پژوهان و فقیهان اندلس است. او به روزگار خود از آوازه‌ای در خور برخوردار بود و در دیار خویش منصب قضا، خطابه و امامت را به عهده داشت. او را به گستردگی دانش، دقت در نگارش و استوار در تألیف ستوده‌اند (۲).

(۱). ملاک التأویل، ۲ جلد، دار القرب الاسلامی، بیروت، ۱۴۰۳ ق.

(۲). درباره او بنگرید به: مقدمه‌های کتاب‌های یاد شده، الوافی بالوفیات، ۶/ ۲۲۲؛ بغیة الوعاء، ۱/ ۲۹۱؛ معجم المؤلفین، ۱/ ۸۸؛ تذکره الحفاظ، ۴/ ۲۶۵؛ البدر الطالع، ۱/ ۳۳ و

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۰۷

از جمله بحث‌های مهم و دلپذیر علوم قرآنی کند و کاو در چگونگی فواصل آیات است. از دیرباز قرآن پژوهان از اینکه بگویند در آیات قرآنی سجع وجود دارد، تن می‌زدند، چون آن را به گونه‌ای همانندسازی قرآن با شعر نثر می‌انگاشتند و این همانندی را بر نمی‌تابیدند. از این روی از واژه‌هایی که آیات بدان‌ها فرجام می‌یابد، زیر عنوان «فاصله» بحث می‌کردند و می‌کوشیدند تا چگونگی این فواصل را با قافیه‌ها در شعر و سجع در نثر جدا سازند (۱).

در این قرن سلیمان بن عبد القوی حنبلی (م ۷۱۶)، در این زمینه کتابی پرداخت با عنوان «فواصل الآی» که از آن، گاه به «بغیة الواصل الی معرفة الفواصل» نیز یاد می‌شود.

طوفی کتاب دیگری، با عنوان «الاکسیر فی علم التفسیر» دارد که آن را در یک مقدمه و سه قسم سامان داده است. طوفی در این کتاب ابتداء از تفسیر و تأویل و فرق آن دو سخن گفته است و آن گاه آنچه را مفسر، در تفسیر قرآن، بدان نیازمند است، گزارش کرده است و سپس در قسم دوم به تفصیل از دانش‌های لازم برای مفسر سخن گفته و دانش بلاغت و ابعاد آن را به گستردگی به بحث نهاده است. کتاب طوفی گویا اولین کتابی است که این موضوع را به این گستردگی و تفصیل به بحث گزارده است.

(۱). ر. ک: البرهان فی علوم القرآن، ۱/ ۱۴۹؛ اعجاز القرآن، مصطفی صادق رافعی، ص ۲۱۶ و کتاب خواندنی «الفاصله» محمد الحسناوی، بیروت، المکتب الاسلامی.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۰۸

الاکسیر را آقای دکتر عبد القادر حسن، تصحیح و تحقیق کرده و در پانوشته‌ها، منابع اقوال، اشعار و احادیث را نشان داده است (۱).

طوفی به حنبلی بودن مشهور است. شرح حال نگاران اهل سنت وی را متهم به «رفض» کرده‌اند و گفته‌اند او در خلفا طعن می‌زده است، او را بدین اتهام کتک زدند و به زندان افکندند. ابو العباس حنبلی آورده است که او بر این باور بود که اختلاف مسلمان در باورها و احادیث از منع تدوین حدیث نشأت گرفته است (۲). وی گو اینکه به لحاظ این سخن، بر طوفی طعن بسیار روا داشته است، ولی کلام طوفی استوار است و مهم و ما در مقامی دیگر بدان پرداخته‌ایم (۳). به هر حال او واپسین سال‌های عمرش را در «الخلیل» گذراند و در همانجا زندگی را بدرود گفت (۴).

محمد بن مطهر بن یحیی زیدی (م ۷۲۸) درباره ناسخ و منسوخ کتابی پرداخت، با عنوان «عقود العقیان فی الناسخ و المنسوخ من القرآن». او در این کتاب، ابتدا آنچه را ابو القاسم هبة الله بن سلامه (م ۴۱۰) در کتابش «الناسخ و المنسوخ فی القرآن الکریم» آورده بود، در منظومه‌ای بلند که به

- (۱). الأکسیر ... قاهره، مکتبه الآداب، ۱۳۹۷ م.
- (۲). تاریخ علماء بغداد، سلامی، ص ۵۹؛ اعیان الشیعه، ۳۰۲/۷.
- (۳). تدوین الحدیث عند الشیعه، چاپ شده در مقدمه معجم الفاظ احادیث بحار الأنوار، ۲۸/۱.
- (۴). درباره او بنگرید به: الدرر الكامنه، ۲/۱۵۴؛ بغیة الوعاء، ۱/۵۹۹؛ روضات الجنات، ۴/۸۹؛ الأنس الجلیل، ۲/۵۹۳؛ اعیان الشیعه، ۳۰۱/۷؛ معجم المؤلفین، ۱/۷۹۱؛ الأعلام، ۳/۱۲۸؛ معجم المفسرین، ۱/۲۱۶.
- سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۰۹
- «لامیه» معروف است به نظم کشید، آن گاه آن را شرح کرد و ابعاد تفسیری و بیانی آیات را گشود «۱».
- محمد بن مطهر زیدی از پیشوایان زیدی است که به سال ۶۹۰ پس از پدرش بر مسند خلافت نشست. او را به کثرت علم و گستردگی دانش ستوده‌اند «۲».
- در این قرن سید محمد بن ادریس زیدی صنعانی (م ۷۳۰) کتابی نگاشت درباره ناسخ و منسوخ با عنوان «الدره المضيئه فی الآیات المنسوخه الفقهيّه» و کتابی در تبیین و توضیح واژه‌های دشواریاب قرآن کریم، با عنوان «الحسام المرهف فی تفسیر غریب المصحف» «۳».
- ابن ادریس از عالمان، فقیهان و مفسران زیدی است که در ادب عربی و شعر و شاعری نیز دستی داشته است. او افزون بر آنچه یاد شد، دو کتاب نیز در تفسیر نگاشته است: «الأکسیر الأبریز فی تفسیر القرآن العزیز»، «النهج القویم فی تفسیر القرآن الکریم» «۴».
- تقی بن احمد حرآنی، مشهور به ابن تیمیه (م ۷۲۸) در این قرن یاد کردنی است. ابن تیمیه چهره جنجالی و نویسنده بلند آوازه این قرن است. او گو اینکه به گونه‌ای مستقل درباره تفسیر و علوم قرآنی به نگارش پرداخته، اما رساله‌ها و نگاشته‌های خرد باقی مانده از وی قابل توجه

- (۱). مؤلفات الزیدیه، ۲/۲۷۶.
- (۲). البدر الطالع، ۲/۲۷۱؛ معجم المؤلفین، ۳/۷۲۵؛ الأعلام، ۷/۱۰۳.
- (۳). هدیة العارفین، ۲/۱۴۷.
- (۴). درباره او بنگرید به: البدر الطالع، ۲/۱۲۶؛ معجم المؤلفین، ۳/۱۱۸.
- سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۱۰
- است. از جمله «مقدمه فی اصول التفسیر» که کتابی است خواندنی، در اصول تفسیر و قواعد آن و بارهای بار به چاپ رسیده است. بهترین چاپ این مجموعه را آقای عدنان زرزور عرضه کرده است. آقای زرزور افزون بر تصحیح و تحقیق دقیق متن، منابع اقوال و احادیث را استخراج کرده و گاه توضیحاتی برای تبیین بیشتر مطالب متن در پانوشتها افزوده است «۱». رساله دیگری از وی با عنوان «التبیان فی نزول القرآن» به سال ۱۳۲۳ در قاهره چاپ شده است و همو با عنوان «العلم بأسباب النزول» نیز به سال ۱۳۸۱ در ریاض نشر یافته است. رساله دیگری از وی با عنوان «شرح حدیث أنزل القرآن علی سبعة احرف» به سال ۱۳۲۳ در قاهره نشر یافته است «۲».
- ابن تیمیه از عالمان، فقیهان و متفکران جنجالی این قرن است. او در ابعاد مختلف فرهنگ اسلامی قلم زده و تأثیر گسترده‌ای در جامعه اهل سنت بر جای نهاده است. چگونگی و چرایی این تأثیر، قابل توجه و تأمل است. او که داعیه سلفی‌گری داشته است، از تعصب و یکسویه‌نگری شگفتی برخوردار بود. ادعاهای گزاف او گویا در روزگار خودش نیز شهره بوده است. ابن بطوطه که داستان کتک خوردن او را به لحاظ پاره‌ای از اظهار نظرهایش در مسجد جامع دمشق دیده و نقل کرده است می‌گوید:

(۱). مقدمه فی اصول التفسیر، تحقیق عدنان زررور (مقدمه)، ص ۲۲.

(۲). البرهان، ۱/ ۱۱۶ (پانویس).

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۱۱

از فقهای نامدار حنبلیان در دمشق، بزرگ مردم شام تقی الدین ابن تیمیه بود که در فنون مختلف علم، سخن می‌راند لکن عقلش پاره‌سنگ بر می‌داشت. «۱»

درباره تعصبا و حق‌کشی‌ها و یکسویه‌نگری‌های او نیز، سخن نویسنده تیزبین مصری آقای سعید ایوب خواندنی است که پس از نقل داوری‌های گونه‌گون او درباره تاریخ اسلام و رجال آن، نوشته است:

از آنچه آوردیم، می‌دانیم که ابن تیمیه بر عقل، لجام زده و ژرف‌نگری را به یکسو نهاده و جز به آنچه خود اندیشیده روی نیاورده و از حقیقت روی برتافته است. «۲»

برهان الدین ابراهیم بن عمر جعبری (م ۷۳۲) از عالمان و مؤلفان بزرگ این قرن، در آستانه قرآن آثار بسیاری سامان داده است. از آن جمله است، منظومه‌ای در «سور و آیات مکی و مدنی»، چاپ شده همراه «التیسر فی علوم التفسیر» دیرینی «۳». دو منظومه در شمارش آیه‌های سوره‌ها با عناوین «عقد الدرر فی عدّ آی السور»، «حدیقه الزهر فی عدّ آی السور» و «کنز المعانی فی شرح حرز الأمانی». این کتاب بهترین و

(۱). سفرنامه ابن بطوطه (ترجمه)، ۱/ ۹۴.

(۲). معالم الفتن، ۲/ ۴۵۲. درباره او بنگرید به: ابن تیمیه و جهوده فی التفسیر، ابراهیم خلیل برکه، ابن تیمیه و موقفه من أهم الفرق فی عصره، محمد حربی، ابن تیمیه حیاتة ... عقائده، موقفه من الشیعه و اهل البیت، صائب عبد المجید و مقاله بلند «ابن تیمیه» در دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ۳/ ۱۷۱ و منابع بسیار آن.

(۳). معجم المطبوعات، ص ۹۰۱.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۱۲

گسترده‌ترین شرح «قصیده شاطبیه» است در قراآت با عنوان «حرز الأمانی».

جعبری در این شرح، جنبه‌های لغوی و قواعد زبان عربی، معانی و محتوی، وجوه قرائتها را به تفصیل گزارش کرده است. او در ضمن دو فصل از انساب قبایل عرب و گزیده‌ای از شرح حال استادان قرائت نیز سخن گفته است «۱». عناوین نگاشته‌های دیگر او در علوم قرآنی چنین است: «نزهة البرره فی القراآت العشره»، «خلاصة الأبحاث» در شرح منظومه‌ای که خود آن را ساخته است، «الشرعه فی القراآت السبعه»، و نیز گزینش اسباب النزول واحدی با عنوان «مختصر اسباب النزول»، «عقود الجمان فی تجوید القرآن»، «الأهداء فی الوقف و الأبتداء».

برهان الدین در جعبری از مادر بزد و در دمشق و بغداد بالید و در دانش رشد کرد و در فنون مختلف به استوار اندیشی دست یافت، سپس به «الخلیل» رفت و در آن دیار زندگی را بدرود گفت. او را به گستردگی دانش و شهرت تألیف، ستوده‌اند «۲».

اکنون باید یاد کنیم از فقیه، خطیب، ادیب و مفسر بزرگ این قرن، محمد بن ابراهیم بن سعدالله بن جماعه حموی شافعی، معروف به

(۱). فهرست موضوعی نسخه‌های خطی عربی کتابخانه‌های جمهوری اسلامی ایران، ۱/ ۲۹۹.

(۲). درباره او بنگرید: الوافی بالوفیات، ۶/۷۳؛ طبقات الشافعیه سبکی، ۹/۳۹۸؛ طبقات الشافعیه أسنوی، ۱/۳۸۵؛ ریحانة الأدب، ۲/۱۵۹؛ الأئس الجلیل بتاريخ القدس و الخلیل، ۲/۴۹۶؛ معجم المؤلفین، ۱/۴۹؛ غایة النهایه، ۱/۲۱؛ شذرات الذهب، ۸/۱۷۱. سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۱۳

ابن جماعه «۱» (م ۷۳۳). او افزون بر نگارش تفسیر، دو کتاب در علوم قرآنی سامان داد: «كشف المعانی فی المتشابه المثنائی» که دو بار به عنوان رساله کارشناسی ارشد در رباط و ریاض تحقیق شده ولی ظاهراً هنوز نشر نیافته است، دو دیگر کتاب «التیان لمبهمات القرآن» که ظاهراً مفقود است و نسخه‌هایی از گزیده آن به خط مؤلف و با عنوان «غرر بیان فی مبهمات القرآن» وجود دارد. این کتاب نیز تحقیق شده است اما گویا نشر نیافته است «۲». شهرت ابن جماعه بیشتر وامدار کتاب ارجمند او «تذکره السامع و المتکلم فی أدب العالم و المتعلم» است که بن مایه‌های اثر والای زین الدین بن علی عاملی «شهید ثانی رضوان الله علیه»، «منیة المرید فی أدب المفید و المستفید» را شکل می‌دهد. ابن جماعه در شهر «حماء» زاده شد و فراگیری دانش را در زادگاهش آغاز کرد و برای تعمیق و تعمیم دانش به مصر، دمشق و بیت المقدس و دیگر جایها سفر کرد. ابن جماعه روزگاری بر مسند تدریس و افتاء نشست و شاگردان بسیاری را آموزش داد «۳».

در این قرن، هبه الله بن عبد الرحیم، بارزی، حموی شافعی (م ۷۳۸) یادکردنی است با آثاری در علوم قرآنی و تفسیر. او در وجوه زیبا شناختی

(۱). هدیة العارفین، ۲/۱۴۸، البرهان، ۱/۲۰۴ (پانوشت).

(۲). البرهان، ۱/۲۴۳ (پانوشت)، فهرست کتابخانه آیت الله العظمی مرعشی، ۱۲/۳۵۹.

(۳). درباره او بنگرید به: طبقات الشافعیه الکبری، ۹/۱۳۹؛ طبقات الشافعیه أسنوی، ۱/۳۸۶؛ هدیة العارفین، ۲/۱۴۸؛ الوافی بالوفیات، ۲/۱۸؛ النجوم الزاهره، ۹/۲۹۸؛ معجم المؤلفین، ۲/۳۰؛ دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ۳/۲۴۵ و ... سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۱۴

قرآن، «بدیع القرآن» را نگاشت و درباره قرائت، قصیده معروف شاطبی را شرح کرد با عنوان «الدره البارزیه فی حلّ القصیده الشاطبیه». او در آغاز کتاب می‌گوید: این کتاب را در شرح قصیده شاطبی پرداختم و مثال‌ها و مطالبی بر آن افزودم، به آن سان که جستجوگران دانش قرائت را از مراجعه به آثار دیگر بی‌نیاز سازد «۱». افزون بر این «الشرع فی القراءات السبعه» را نیز در قرائت نگاشت «۲». در بحث ناسخ و منسوخ کتاب «ناسخ القرآن و منسوخه» را نوشت و در آغازش نگاشت: گزیده‌ای است درباره آیات منسوخه که مفسر بدون شناخت آنها نباید به تفسیر قرآن دست یازد «۳». بارزی افزون بر کتاب‌هایی که در علوم قرآنی یاد کردیم، تفسیری نگاشته است با عنوان «روضات الجنان فی تفسیر القرآن». صفدی می‌گوید او دو تفسیر دارد «۴»، شاید چنین باشد، در منابع شرح حال نگاری از تفسیر دیگری نیز در ضمن نگاشته‌های او یاد کرده‌اند با عنوان «البستان فی تفسیر القرآن» «۵».

بارزی در «حماء» از مادر بزاد و در همان دیار بالید و دانش آموخت، سپس به دمشق رفت و بر گسترش دانش و آگاهی‌هایش افزود.

او را به دانش، زهد و تقوی ستوده‌اند و شرح حال نگاران بر پیشوایی

(۱). فهرس مخطوطات دار الکتب الظاهریه، ۱/۴۱۷.

(۲). نکت الهمیان، ص ۳۰۳.

(۳). فهرس مخطوطات دار الکتب الظاهریه، ۲/۳۳۸.

(۴). نکت الهمیان، ص ۳۰۳.

(۵). معجم المؤلفین، ۴/ ۵۷.

سیر نگارشهای علوم قرآنی، ص: ۱۱۵

او در علم، در روزگارش تصریح کرده‌اند و داوری استوارش را بر مسند «قضاوت» یاد کرده‌اند. بارزی در سالهای پایانی عمر، فروغ دیده را از دست داد و در زادگاهش زندگی را بدرود گفت «۱».

در این قرن ابو اسحاق ابراهیم بن محمد سفاقی (م ۷۴۲) در اعراب قرآن کتابی نگاشت با عنوان «المجید فی اعراب القرآن المجید». او در این کتاب به تفصیل از اعراب واژه‌ها و توجیهاات نحوی و ادبی آن سخن گفته است. نسخه‌هایی از «المجید» در کتابخانه وجود دارد «۲». حمد بن سلیمان بن عبد الله صرخندی، آن را گزین کرده است با عنوان «مختصر اعراب القرآن» «۳». بخش دوم کتاب «المجید» در دانشگاه دمشق تحقیق شده است، اما گویا به چاپ نرسیده است «۴».

ابو اسحاق به سال ۶۹۷ از مادر بزاد و در دمشق به تحصیل و دانش اندوزی ادامه داد. او را به همت عالی در فراگیری دانش و چیرگی در نحو و ادب ستوده‌اند «۵». سالمرگ او را برخی در ۷۴۳ یاد کرده‌اند.

(۱). درباره او بنگرید به: نکت الهمیان، ص ۳۰۲؛ طبقات الشافعیة الكبرى، ۱۰/ ۳۸۷؛ طبقات الشافعیة أسنوی، ۱/ ۲۷۹؛ طبقات

المفسرین، ۲/ ۳۵۱؛ البدر الطالع، ۲/ ۳۲۴؛ غایة النهایه، ۲/ ۳۵۱؛ معجم المؤلفین، ۴/ ۵۷.

(۲). فهرس المخطوطات دار الکتب الظاهریه، ۲/ ۲۷۷.

(۳). البرهان، ۱/ ۴۰۷.

(۴). همان.

(۵). درباره او بنگرید به: الدرر الکامنه، ۱/ ۵۵؛ بغیة الوعاء، ۱/ ۴۲۵؛ الوافی بالوفیات، ۶/ ۱۳۸؛ معجم المؤلفین، ۱/ ۵۶.

سیر نگارشهای علوم قرآنی، ص: ۱۱۶

در این قرن باید یاد کنیم از متکلم و ادیب بلند آوازه زیدی، یحیی بن حمزه بن علوی (م ۷۴۵). او کتابی نگاشت با عنوان «الطراز المتضمن لأسرار البلاغه و علوم حقائق الأعجاز». وی در این کتاب به تفصیل از ابعاد دانش بلاغت سخن گفته و اعجاز بیانی قرآن را با تحقیقی ارجمند نمایانده است. به تفصیل در نقد «صرفه» بحث کرده و اعجاز قرآن را به مانند ناپذیری بیانی و بلاغی آن مستند کرده است «۱».

یحیی بن حمزه علوی از پیشوایان زیدی و از عالمان بزرگ یمن در این قرن است. کارنامه او بسی پربرگ و بار است. نگاشته‌های او را در کلام، ادبیات، اصول و فقه به استواری و سودمندی ستوده‌اند «۲».

اکنون باید یاد کنیم از محمد بن یوسف، مشهور به «أبو حیان نحوی» و «أبو حیان أندلسی» (م ۷۴۵). ابو حیان، افزون بر تفسیر ارجمند «البحر المحيط فی التفسیر» و گزینه آن به خامه خودش «الماد من البحر»، کتاب‌های بسیاری درباره قرائتهای مختلف نگاشته است که سوگمندان هیچ کدام بر جای نمانده و در گذرگاه زمان تباہ شده‌اند. عناوین آثار وی درباره قرائت چنین است: «المورد الغمر فی قرائة أبي عمر» در چگونگی قرائت أبو عمر و زبان بن علاء مصری (م ۱۵۴)؛ «المزن الهامر فی قرائة

(۱). فکرة اعجاز القرآن، ص ۱۲۹.

(۲). درباره او بنگرید به: البدر الطالع، ۲/ ۳۳۱؛ الأعلام، ۸/ ۱۴۴؛ طبقات اعلام الشیعه (الحقائق الراهنه)، ص ۲۲۸؛ معجم المؤلفین،

۴/ ۹۳؛ الأمام المجتهدین یحیی بن حمزه و آراؤه الکلامیه، احمد محمود صبحی.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۱۷

ابن عامر» در گزارش قرائت عبد الله بن عامر یحصبی شامی (م ۱۲۸)؛ «الأثیر فی قرائة ابن کثیر» در تبیین قرائت أبو محمد عبد الله بن کثیر کتانی (م ۲۱۰)؛ «النافع فی قرائة نافع» در چگونگی قرائت أبو عبد الرحمن نافع بن أبی نعیم لیثی (م ۱۶۹)؛ «الرمزه فی قرائة حمزه» در گزارش قرائت حمزه بن حبیب عجلی (م ۱۵۶)؛ «التیر الجلی فی قرائة زید بن علی (ع)» (م ۱۲۱) در گزارش قرائت شهید بزرگ تاریخ اسلام زید بن علی (ع)؛ «الروض الباسم فی قرائة عاصم» در توضیح چگونگی قرائت عاصم بن أبی النجود اسدی کوفی (م ۱۲۸)؛ «غایة المطلوب فی قرائة یعقوب» در گزارش قرائت یعقوب بن اسحاق (م ۲۰۵)؛ «تقریب النافی فی قرائة الکسائی» درباره قرائت علی بن حمزه کسائی (م ۱۷۹، ۱۸۹؟) و بالأخره «عقد اللالی فی القراء آت السبع العوالی» که خود از آن با عنوان «عقد اللالی فی القراءت» یاد کرده «۱» و برخی دیگر از آن با عنوان «اللأمیه فی القراءت» نیز یاد کرده‌اند «۲». آورده‌اند که از قصیده شاطبی کوتاهتر اما از آن مفیدتر و استوارتر است «۳». افزون بر آنچه یاد شد، ابو حیان کتابی پرداخته است در تبیین واژه‌های دشواریاب قرآن مجید با عنوان «تحفة الأریب بما فی القرآن من الغریب». او در این کتاب واژه‌ها را بر اساس حروف آغازین مواد آنها ترتیب داده و معنای واژه را آورده است، بدون

(۱). البحر المحیط، ۱ / ۵۹.

(۲). غایة النهایة، ۲ / ۲۸۲.

(۳). ابو حیان النحوی، صص ۲۴۲ - ۲۴۷.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۱۸

اینکه آیه قرآن را یاد کند. بدین سان کتاب ابو حیان اثری است مختصر، اما سودمند و کارآمد. این کتاب را دکتر احمد مطلوب و دکتر خدیجه حدیثی تحقیق کرده‌اند و توضیحات لازم را در پانوشته‌ها بدان افزوده‌اند و گاه معانی یاد شده در این کتاب را با منابع دیگر سنجیده‌اند «۱».

ابو حیان، ادیبی چیره دست، مفسری بزرگ و عالمی پرکار بوده است. درباره او و تفسیرش در مقامی دیگر به تفصیل سخن گفته‌ایم «۲».

ابو عبد الله محمد بن احمد، مشهور به ابن لثیان (م ۷۴۹) در این قرن کتابی پرداخت در تبیین متشابهات قرآنی با عنوان «تبیین المتشابه من کتاب الله المکرم و حدیث نبیّه المعظم». از عنوان کتاب روشن است که وی در این کتاب متشابهات قرآنی و نیز احادیث نبوی را به بحث نهاده است. از این کتاب با عناوین «ازالة الشبهات عن الآیات و الأحادیث المتشابهات» و «متشابه القرآن و الحدیث» و ... جز آن نیز یاد کرده‌اند «۳». سبکی می‌گوید: کتابی است کوتاه که در آن، درباره برخی از آیات و احادیث متشابه به شیوه صوفیان و با بیانی نیکو بحث کرده

(۱). تحفة الأریب ...، مطبعة العانی، بغداد، ۱۳۷۹ ق.

(۲). در مجموعه «تاریخ تفسیر» که از خداوند برای تکمیل و نشر آن توفیق می‌طلبم، درباره او بنگرید به: طبقات الشافعیه الکبری، ۹ / ۲۷۶؛ البدر الطالع، ۲ / ۲۸۸؛ بغیة الوعاء، ۱ / ۲۸۰؛ غایة النهایه، ۲ / ۲۸۵؛ الوافی بالوفیات، ۵ / ۲۷۶؛ دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ۵ / ۴۱۶؛ معجم المؤلفین، ۳ / ۷۸۵ و کتاب ارجمند «ابو حیان النحوی» نگاشته خدیجه حدیثی.

(۳). البرهان، ۲ / ۱۹۸.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۱۹

است «۱». کحاله در ضمن شمارش آثار وی از کتابی با عنوان «معانی الآيات المتشابهة فی معانی الآيات المحکمات» یاد کرده است که چنین می‌نماید که کتابی دیگر باشد «۲»، ولی منابع شرح حال نگاری نزدیک روزگار ابن لبان در این باره جز کتاب یاد شده از کتابی دیگر یاد نکرده‌اند.

اکنون یاد کنیم که این کتاب را با عنوان «ردّ معانی الآيات المتشابهات الی معانی الآيات المحکمات» به ابن عربی نسبت داده‌اند و به نام وی نیز نشر یافته است «۳» که قطعاً نسبت نادرستی است «۴».

ابن لبان از فقیهان، محدثان، مفسران، نحویان و صوفیان دمشق است که در آن دیار بزاد و در مدارس آنجا و قاهره دانش آموخت و در علوم اسلامی مکانتی رفیع یافت. ابن لبان، افزون بر کتابی که یاد شد آثاری دیگر نیز نگاشته است و تفسیری از قرآن کریم نیز پرداخته که پایان نیافته است «۵».

در این قرن شمس الدین محمد بن ابی بکر، مشهور به ابن قیم جوزی

(۱). طبقات الشافعیة الکبری، ۱/ ۹۴.

(۲). معجم المؤلفین، ۳/ ۷۸.

(۳). بیروت، نادى الكتب الثقافیة، ۱۳۲۸.

(۴). البرهان، ۲/ ۱۹۸؛ مؤلفات ابن عربی، ص ۳۱۹؛ دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ۴/ ۲۳۱.

(۵). درباره او بنگرید به: طبقات الشافعیة الکبری، ۹/ ۹۴؛ الدرر الكامنه، ۳/ ۳۳۰؛ طبقات المفسرین، ۲/ ۷۶؛ طبقات الشافعیة أسنوی، ۲/ ۳۷۰؛ معجم المؤلفین، ۳/ ۷۸.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۲۰

(م ۷۵۱) کتاب ارجمند «التیان فی اقسام القرآن» را نگاشت. سوگندهای قرآنی از جمله معارف بلند و ارجمند قرآنی است. سوگند یاد کردن خداوند در قرآن، چیزهایی که بدانها سوگند یاد شده است و شیوه‌های سوگند یاد کردن، همه و همه تته آفرین و ارجمند است و اگر این همه، با فضای فرهنگی نزول سنجیده شود و چگونگی سوگندهای آن روزگار، نموده شود و بیان قرآن در آن بستر فرهنگی تحلیل شود، عظمت والای قرآن به گونه‌ای دلپذیر فراز می‌آید «۱».

کتاب ابن قیم، ظاهراً اولین کتابی است که این موضوع را به بحث گذاشته و ابعاد آن را نمایانده است. التیان بارها با تحقیق‌های مختلف چاپ شده است، از جمله چاپ‌های شایسته آن، چاپی است نشر یافته از سوی مؤسسه الرساله و با تحقیق عصام فارس حرستانی، محمد ابراهیم زغلی.

به ابن قیم، کتابی نسبت داده‌اند با عنوان «امثال القرآن» که مکرر با تحقیق‌های مختلف چاپ شده است «۲». اما گویا این کتاب نگاشته‌ای مستقل نیست، بلکه برگرفته‌ای است از کتاب دیگر وی «اعلام الموقعین» «۳».

شرح حال نگاران و کتابنامه نویسان کتاب دیگری در علوم قرآنی به

(۱). ر. ک: الأعجاز البیانی فی القرآن، ص ۲۵۹.

(۲). البرهان، ۲/ ۱۱۷ (پانوشت).

(۳). اعلام الموقعین، ۱/ ۱۹۰-۱۵۰. چاپ دیگری از «امثال القرآن» را آقای موسی علوان علیلی نشر داده‌اند با مقدمه‌ای سودمند در امثال القرآن و پانوشتهایی توضیحی و کارآمد درباره متن. مطبعة الزمان، بغداد، ۱۴۰۷ ق.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۲۱

ابن قیم نسبت داده‌اند با عنوان «الفوائد المشوق الی علوم القرآن و علم البیان» (۱). اما پژوهش‌های پژوهشگران در آثار ابن قیم نشان داده است که این کتاب نیز از آن او نیست. بر این نکته، دکتر بکر ابو زید ضمن بحثی مفصل تأکید کرده است (۲) و آقای یسری سید محمد با گزارش خلاصه‌ای از رساله دکتری نشان داده است که این کتاب پیوندی با ابن قیم ندارد و از آن شمس الدین محمد بن نقیب است که به عنوان مقدمه‌ای بر تفسیرش نگاشته است (۳).

ابن قیم از شاگردان ابن تیمیه و از نویسندگان بلند آوازه اهل سنت است.

ابن قیم گو اینکه در آثارش متأثر از ابن تیمیه است، به ویژه در حکمت و چگونگی نگاه او به عرفان و تصوف، اما آثارش از آثار ابن تیمیه پخته‌تر است و از تعصب‌های خشک سرانه کم‌تری برخوردار است (۴).

در این قرن احمد بن یوسف عبد الدائم بن محمد حلبی، معروف به

(۱). ابن قیم من آثاره العلمیه، ص ۱۸۱، منهج اهل السنه فی تفسیر القرآن الکریم (دراسه موضوعیه لجهود ابن قیم التفسیریه، ص ۴۲۱ به بعد و ص ۴۵۶؛ دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ۵۰۳/۴.

(۲). ابن قیم الجوزیه حیات، آثاره و موارد، ص ۱۸۹ به بعد.

(۳). محمد بن سلیمان بلخی مقدسی معروف به ابن نقیب، تفسیر بزرگی نگاشته است با عنوان «التحریر و التحبیر لأقوال أئمة التفسیر فی معانی السميع البصیر» و «الفوائد...» بخشی از مقدمه آن است. فوات الوفيات، ۳/ ۳۸۲؛ البرهان، ۱/ ۴۲۰ (پانویس).

(۴). درباره او بنگرید به: منابع یاد شده در شماره ۱ و معجم المؤلفین، ۳/ ۱۶۴ و منابع بسیاری که یاد کرده است.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۲۲

«سمین» (م ۷۵۶) از نحویان، مفسران، فقیهان، قاریان و ادیبان این روزگار، کتابی پرداخت در اعراب قرآن پربار و کارآمد، با عنوان «الدر المصون و علوم الکتاب المکنون». او در این کتاب پایه بحث را بر آثار استادش ابو حیان نحوی نهاد، اما در موارد بسیاری به نقد اندیشه استادش پرداخته و در این نقدها به استواری سخن گفته است (۱). الدر المصون را، چهار تن از محققان عرب بر اساس شش نسخه خطی مقابله، تصحیح و تحقیق کرده‌اند. در این تحقیق، آنان منابع احادیث، آثار، اشعار و اقوال را یاد کرده‌اند و در ضمن مقدمه‌ای سودمند درباره شرح حال و آثار مؤلف و محتوی الدر المصون و چگونگی تأثیرپذیری آن از پیشینیان سخن گفته‌اند (۲).

سمین افزون بر آنچه یاد شد، در علوم قرآن قصیده شاطبی را شرح کرد با عنوان «العقد النضید فی شرح القصید» که جزئی آن را در فن قرائت و در بیان شروع شاطبی بی نظیر دانسته است و تفسیری نگاشت بزرگ که ابن حجر می گوید بیست جلد است و من آن را به خط مؤلف دیده‌ام. و نیز کتابی با عنوان «القول الوجیز فی أحكام الکتاب العزیز».

سمین در قاهره بالید و دانش آموخت، او در دانش اندوزی سختکوش بود. از محضر عالمان آن دیار، اعراب، علوم قرآنی و حدیث فرا گرفت بدان سان که بر این دانشها چیره گشت. او را پیشوای بزرگ دانش ادب در

(۱). الدرر الکامنه، ۱/ ۳۳۹.

(۲). الدر المصون... تحقیق و تعلیق، الشیخ علی محمد معوض و... دار الکتب العلمیه، بیروت، ۱۴۱۴.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۲۳

روزگار خود دانسته‌اند (۱).

یکی از قرائت‌های مشهور قرآن که در درازای سده‌ها، گلبانگ قرآن بر اساس آن در اقالیم قبله فراز می‌آمد، قرائت حفص بن

سلیمان اسدی است. حفص از قاریان و عالمان آن روزگار است. شیخ از وی در شمار اصحاب امام صادق (ع) یاد کرده است «۲». این قرائت را عاصم بن ابی نجرود کوفی که از چهره‌های برجسته شیعی کوفی است دریافته است و عاصم از ابو عبد الرحمن عبد الله بن حبیب سلمی و او از امام المفسرین و قائد الموحدین علی بن ابیطالب (ع) و آن بزرگوار از رسول الله (ص) و چنانکه گفتیم این قرائت همواره در میان جامعه اسلامی شهره بوده است و به پندارم هیچ روزگاری جز این، در گستره جامعه اسلامی مستند قاریان، مفسران و جست و جو گران معارف قرآنی نبوده است. در این قرن احمد بن عمر بن احمد شافعی (م ۷۵۷)، در تبیین، توجیه و گزارش این قرائت کتابی پرداخت با عنوان «البيان الوفی بقراءة حفص عن عاصم الكوفی» «۳».

(۱). درباره او بنگرید به: الدرر الكامنه، ۱/ ۳۳۹؛ طبقات الشافعیه أسنوی، ۲/ ۵۱۳؛ غایه النهایه، ۱/ ۱۵۲؛ بغیة الوعاء، ۱/ ۴۰۲؛ طبقات المفسرین، ۱/ ۱۰۱؛ معجم المؤلفین، ۱/ ۳۲۹.

(۲). رجال الشيخ، ص ۱۸۹؛ قاموس الرجال، ۴/ ۵۸۲.

(۳). عاصم از قاریان شیعی است و بر این نکته شیخ عبد الجلیل رازی تصریح و تأکید کرده است. ر. ک: نقض، ص ۳۱۳؛ تعلیقات آن، ۱/ ۵۷۹؛ اعیان الشیعه، ۷/ ۴۰۷. درباره قرائت حفص و چگونگی آن بنگرید به: التمهید، ۲/ ۲۳۲.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۲۴

أحمد بن عمر که به «نشانی» مشهور است از فقیهان و صوفیان این قرن است. او را به چیره دستی در فقه ستوده‌اند. کتاب‌های بسیاری نگاشته و نگاشته‌های فراوانی را به نیکویی گزین کرده است «۱».

و اکنون باید یاد کنیم از ادیب و محدث بلند آوازه این قرن، عبد الله بن یوسف بن احمد بن هشام انصاری (م ۷۶۱) که کتابی پرداخت در اعراب برخی از مواضع قرآن، با عنوان «مسائل فی اعراب القرآن» و نیز رساله‌ای کوتاه در چگونگی استعمال «منادی» در آیاتی از قرآن. کتاب اول را آقای دکتر صاحب أبو جناح تحقیق کرده است «۲». در پانوشت البرهان، (۷/ ۴۰۷) کتاب دیگری در اعراب قرآن به ابن هشام نسبت داده شده است با عنوان «المسائل السفریه فی النحو» و گفته شده است آن «اعراب مواضع من القرآن» نیز نامیده می‌شود که نه موضوع آن چنین است و نه بدین گونه نامیده می‌شود.

ابن هشام در قاهره دیده به جهان گشود و در همان دیار بالید و دانش آموخت. او در دانشهای علوم قرآنی، قرائت، تفسیر، فقه و به ویژه ادب عربی به آگاهی‌های گسترده‌ای دست یافت. چیرگی او بر ادب عربی در همان روزگار حیاتش شهره آبادیها گشت و ابن خلدون نوشت: ما همواره در مغرب می‌شنیدیم که در مصر مردی در ادب عربی بر آمده است که بر

(۱). درباره او بنگرید به: طبقات الشافعیة الكبرى، ۹/ ۱۸؛ الدرر الكامنه، ۱/ ۲۳۸؛ النجوم الزاهرة، ۱۰/ ۳۲۳.

(۲). مجله المورد، مجلد ۳، شماره ۳/ ۱۴۳.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۲۵

ادبیات عرب از سیبویه مسلطتر است «۱». ابن هشام در آثار ادبی خود برای عرضه شواهد موضوع، توجه بلیغی به قرآن داشته است. او در کتاب مشهورش «مغنی اللیب» در بیش از دو هزار و هشتصد «۲» مورد به قرآن استناد کرده و از قرآن برای مطلب گواه آورده است. به راستی می‌توان «مغنی» را تفسیر ادبی قرآن دانست. ابن هشام در دانش‌های مختلف فرهنگ اسلامی آثار ارجمندی بر جای نهاده است «۳».

در این قرن ابو الفداء اسماعیل بن کثیر قرشی دمشقی (م ۷۷۴) کتابی نگاشت با عنوان «فضائل القرآن». او در این کتاب (که بارها چاپ شده است) «۴»، درباره فضایل آیات و سوره‌ها، چگونگی کتابت و جمع قرآن و لغات قرآن سخن گفته است. تفسیر وی که

بر شیوه تفاسیر نقلی فراهم آمده است از مشهورترین و بهترین تفاسیر نقلی اهل سنت است «۵».

ابن کثیر از مفسران، مورخان و محدثان این قرن است که در دمشق بالید و دانش آموخت. او از کسان بسیاری حدیث شنید و کسان بسیاری

(۱). مقدمه ابن خلدون، ۲/ ۱۲۴۲؛ ترجمه آن، ۲/ ۱۱۲۷.

(۲). این عدد بر اساس جمع‌بندی شماره‌های آمده در فهرست آیات چاپ دکتر زمان است.

(۳). درباره او بنگرید به: بغیة الوعاء، ۲/ ۶۸؛ معجم المؤلفین، ۲/ ۳۵؛ النجوم الزاهرة، ۱۰/ ۲۳۶؛ المورد، مجلد ۳، شماره ۳/ ۱۴۳، مجلد ۹، ش ۳/ ۱۱۵.

(۴). البرهان، ۲/ ۵۸.

(۵). ر. ک: به مجله حوزه، شماره ۲۷/ ۷۵، به قلم نگارنده.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۲۶

از محضر وی حدیث دریافت کردند. عالمی پرکار و سختکوش بود.

در نگارش تاریخ، تفسیر و ثبت حدیث از یکسویه نگری و تعصب‌های خام به دور نبود. این بنده در مقاله یاد شده به اندکی از این مسایل پرداخته‌ام «۱».

کمال الدین عبد الرحمن بن محمد عتایقی حلی (م ۷۸۱) از عالمان و فقیهان بزرگ دیار عالم خیز حله، در این قرن کتابی پرداخت درباره «ناسخ و منسوخ» در قرآن کریم. او به ترتیب سوره‌ها، به شناسایی آیات منسوخ و چگونگی آنها پرداخته و در ابتدا، به اجمال از مکی و مدنی بودن سوره سخن گفته است. دانشمند جلیل القدر حضرت شیخ عبد الهادی فضلی این کتاب را تحقیق کرده و با افزودن مقدمه‌ای سودمند در شرح حال و آثار ابن عتایقی و بحثی درباره ناسخ و منسوخ و آثار نگاشته شده درباره این موضوع، آن را نشر داده است «۲». ابن عتایقی تفسیر مشهور منسوب به علی بن ابراهیم قمی را نیز گزین کرده و چیزها بدان افزوده و عملاً کتابی در تفسیر پرداخته است. او در آغاز این کتاب می‌گوید:

بدانکه ما را در بسیاری از مطالب این کتاب «تفسیر علی بن ابراهیم» حرفه‌است، زیرا که آن مطالب با مذهب ما (شیعیان امامی) به هیچ روی سازگار نیست و چیزهایی در این کتاب

(۱). ر. ک: الغدیر، ۱/ ۴۰۵، ۲/ ۲۸۸ و نیز: تذکره الحفاظ، ۴/ ۱۳۷؛ بغیة الوعاء، ص ۲۹۸؛ وفيات الأعیان، ۱/ ۳۵۱؛ معجم المؤلفین، ۲/ ۹۴.

(۲). الناسخ و المنسوخ... بیروت، مؤسسه اهل البيت (ع)، ۱۴۰۲.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۲۷

یافت می‌شود که بر خلاف اجماع علمای ما می‌باشد. «۱»

وی را کتابی دیگر در تفسیر نیز هست با عنوان «الوجیز فی تفسیر کتاب العزیز». ابن عتایقی، از عالمان، فقیهان و متکلمان حله است که به حکمت و عرفان نیز گرایش داشته است. از چگونگی تعلیم و تعلم و تحصیل و برآمدن وی در دانش و حکمت اطلاع دقیقی نداریم. صاحب روضات برخی از استادان وی را نام برده است. آثار او را در منابعی چند به تفصیل بر شمرده‌اند «۲».

بیشتر آوردیم که مورخ و مفسر قرن ششم هجری عبد الرحمن بن عبد الله سهیلی کتابی پرداخت با عنوان «التعریف و الأعلام بما أبهم فی القرآن من الأسماء و الأعلام»، در تفسیر مبهمات قرآن «۳». به کتاب وی محمد بن علی

(۱). فهرست کتب خطی کتابخانه‌های اصفهان، ۱/۱۱۷. مؤلف محقق این کتاب ضمن معرفی نسخه‌ای از آن، درباره این گزینش و نیز تفسیر علی بن ابراهیم بحث کرده است.

(۲). درباره او بنگرید به: ریاض العلماء، ۳/۱۰۳؛ روضات الجنات، ۴/۱۹۳؛ فوائد الرضویه، ص ۲۲۷؛ ریحانۃ الأدب، ۶/۸۱؛ تاریخ الحله، ۲/۸۵؛ اعیان الشیعه، ۷/۴۶۰.

فهرست کتاب‌های خطی کتابخانه‌های اصفهان، ۱/۱۱۹. سالم‌رگ وی را در پانوشت البرهان، ۲/۱۵۶، ۷۹۰ ثبت شده است. مؤلف ریحانۃ الأدب نوشته است، تاریخ وفات وی به دست نیامد. صاحب ریاض العلماء نوشته‌اند، برخی حوادث را در حواشی «البد الأمین» گزارش کرده است که تاریخ وقوع آنها ۷۶۶ است و ممکن است پس از آن نیز زنده بوده است. کخاله نوشته است به سال ۸۷۱ زنده بوده است.

(۳). چگونگی موضوع را بنگرید: البرهان، ۱/۲۴۲؛ الاتقان، ۴/۷۹؛ أبجد العلوم، ۲/۵۱۰؛ مفتاح السعاده، ۲/۱۰.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۲۸

غسانی اندلسی (م ۹۴۳۶) افزونی‌هایی روا داشت و کتابی کامل‌تر در این موضوع پرداخت با عنوان «التکمیل و الأتمام لکتاب التعریف و الأعلام».

آن گاه در قرن هشتم، ابو عبد الله محمد بن علی بنلسی (م ۷۸۲) با در هم آمیختن آن دو کتاب و افزودن مطالب بسیاری بر آن، کتابی نگاشت با عنوان «صله الجمع و عائد التذیل لموصول کتابی الأعلام و التکمیل». بنلسی در این کتاب با گستردگی تمام از این موضوع بحث کرده و در سامان دادن به موضوعات، افزون بر منابع تفسیری از منابع حدیثی، تاریخی بسیاری سود جسته است. کتاب وی گسترده‌ترین و بهترین کتابی است که در این موضوع نوشته شده است.

کتاب را آقای حنیف حسن قاسمی تصحیح و تحقیق کرده است (۱).

تحقیق وی تحقیقی است استوار، گسترده و سودمند. وی تمام منابع احادیث، اقوال و اشعار را نشان داده و توضیحات بسیاری برای تکمیل مباحث متن بدان افزوده است و در مقدمه‌ای دراز دامن از وضع فرهنگی و اجتماعی روزگار مؤلف، شرح حال و آثار او و نیز موضوع کتاب و پیشینه آن و نگارش‌های مختلف درباره آن و ... جز آن، به تفصیل سخن رانده است و کتاب را با عنوان اختصاری «تفسیر المبهمات» نشر داده است (۲).

اکنون که به سالهای پایانی این قرن رسیده‌ایم باید یاد کنیم از «البرهان

(۱). تفسیر مبهمات القرآن ...، دار الغرب الاسلامی، بیروت، ۱۴۱۱ ق.

(۲). درباره بنلسی بنگرید به: الدرر الکامنه، ۴/۲۰۷؛ بغیة الوعاه، ۱/۱۹۱؛ طبقات المفسرین، ۲/۲۱۳؛ معجم المفسرین، ۲/۵۷۲ و مقدمه کتاب مورد گفت و گو.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۲۹

فی علوم القرآن» بدر الدین محمد بن عبد الله زرکشی (م ۷۹۴). «البرهان ...»

بی گمان تا بدان روزگار در جامعیت و گستردگی بحث‌های علوم قرآنی نظیر ندارد و پس از آن قرن نیز کم نظیر است. او با مراجعه گسترده به منابع پیشین (که از ۳۱۰ عنوان آن به تصریح یاد کرده است) و با آگاهی از آنچه در این زمینه نگاشته شده است، این کتاب را سامان داده است.

زرکشی مجموعه علوم قرآنی را در چهل و هفت نوع بحث کرده است و در تمام این بحث‌ها از مراجعه به دیدگاه‌های پیشینیان و

گزارش آراء قرآن پژوهان و مفسران تن زده است. کتاب زرکشی بارها چاپ شده است، از جمله با تحقیق محمد ابو الفضل ابراهیم، در چهار جلد و نیز با تحقیق احمد عبد القادر عطاء، در چهار جلد. کتابشناس و محقق سختکوش عرب، جناب آقای دکتر یوسف عبد الرحمن مرعشلی با دستیاری جمال حمدی ذهبی و ابراهیم عبد الله کردی، البرهان را تحقیق کرده‌اند، تحقیقی عظیم، سودمند و کارآمد. آنان کتاب را با دو نسخه مقابله و تصحیح کرده‌اند و در پانوشته‌ها اختلاف نسخه‌ها، منابع احادیث، اقوال و اشعار را با دقت و تفصیل آورده‌اند. شرح حال رجال متن را نوشته‌اند و درباره برخی از مطالب کتاب توضیحاتی افزوده‌اند. در آغاز موضوعات چهل و هفتگانه کتاب، منابع پژوهش درباره آن موضوع را به تفصیل یاد کرده‌اند و پس از آن کتابشناسی گسترده کتابهای نگاشته شده در آن موضوعات را بر اساس قرن‌ها ارائه داده‌اند و بدین سان کتابی سامان داده‌اند در علوم قرآنی، بس سودمند و کارآمد. این بنده در تدوین و

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۳۰

تنظیم این سلسله مقالات از پانوشته‌های این کتاب، فراوان بهره برده‌ام.

مؤلفان مقدمه‌ای نیز نگاشته‌اند دراز دامن و در ضمن آن، به تفصیل از موضوع علوم قرآنی البرهان و پیوند آن با الأتقان و تأثیری که در کتاب‌های علوم قرآنی واپسین نهاده است، سخن گفته‌اند.

زرکشی، به سال ۷۴۵ در قاهره از مادر بزاد و در همان دیار آموختن را آغاز کرد، سپس به دمشق رفت و در تعمیق و تعمیم دانش خود کوشید و در تفسیر، حدیث، فقه، اصول و ادب عربی به آگاهی‌های گسترده‌ای دست یافت و در موضوعات یاد شده آثار بسیاری نگاشت. زرکشی تفسیری نیز نگاشته است که گویا ناتمام مانده است «۱».

(۱). درباره او بنگرید به: طبقات الشافعیه، ابن شهبه، ۴ / ۱۳۹؛ الدرر الکامنه، ۳ / ۳۷۹؛ طبقات المفسرین، ۲ / ۱۶۲؛ معجم المؤلفین، ۳ / ۱۷۴، مقدمه البرهان، چاپ مرعشلی و

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۳۱

قرن نهم

گزارش نگاشته‌های علوم قرآنی این قرن را با یادکرد آثار ادیب محدث و عالم سختکوش، سراج الدین عمر بن علی بن احمد بن محمد بن عبد الله انصاری اندلسی (م ۸۰۴)، مشهور به «ابن الملقن» آغاز می‌کنیم. او در قاهره از مادر بزاد و در همان دیار، دانش آموختن را آغاز کرد و به تکمیل و توسیع دانش پرداخت، او برای رسیدن به محضر عالمان و دانشوران، شهرهای بسیاری را درنوردید و آثار ارجمند و سودمندی از خود بر جای نهاد. «۱» «تفسیر غریب القرآن» وی از نیکوترین آثار نگاشته شده در این زمینه است. ابن الملقن واژه‌ها را بر اساس سوره‌ها و آیات در سوره‌ها تنظیم کرده و در تبیین و تفسیر معانی آنها گاه از محدوده تفسیر واژگانی فراتر رفته و به تفسیر گسترده‌تری دست یازیده است. تأثیرپذیری وی از کتاب ارجمند «تحفه الأریب»

(۱). درباره او بنگرید به: شذرات الذهب، ۹ / ۷۱؛ الضوء اللامع، ۶ / ۱۰۰؛ البدر الطالع، ۱ / ۵۰۸؛ معجم المؤلفین، ۲ / ۵۶۶؛ الأعلام، ۵ / ۵۷.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۳۲

ابو حیان، روشن است «۱»، اما بی‌گمان کتاب ابن الملقن گسترده‌تر و سودمندتر است. وی کتابی نیز در شناخت و شناسایی قاریان پرداخته است «۲» با عنوان «طبقات القراء». نگاشته‌های او را در موضوعات مختلف اسلامی بیش از دویست عنوان دانسته‌اند. کتاب

ابن الملقن را سمیرطه مجذوب با تحقیق و تصحیحی استوار و سودمند نشر داده است. او کتاب را بر اساس دو نسخه مقابله کرده و موارد اختلافی را در پانوشتها ثبت کرده است و افزون بر آن، توضیحات روشنگری در پانوشتها در جهت تبیین مطالب متن افزوده است و گاه تفسیرهای ابن الملقن را با قرآن پژوهان پیشین سنجیده است و در ضمن مقدمه‌ای از شرح حال، آثار و شیوه نگارش مؤلف بحث کرده است، پایان بخش کتاب، فهرست‌های گونه‌گون آن است، فهرست واژه‌ها بر اساس ترتیب الفبایی، فهرست احادیث، اعلام و ... جز آن. (۳)

ادیب، محدث، فقیه و اصولی عراقی، عبد الرحیم بن حسین، مصری شافعی و مشهور به «ابو زرعه عراقی»، (م ۸۰۶) در این قرن منظومه‌ای پرداخت در تبیین واژه‌های دشواریاب قرآن که به «منظومه تفسیر غریب القرآن» مشهور است. بیشترین آثار عراقی درباره حدیث و علوم حدیث

(۱). تفسیر غریب القرآن (مقدمه)، ص ۳۸؛ شذرات الذهب، ۷۲ / ۹.

(۲). همان و نیز بنگرید به: الضوء اللامع، ۱۰۱-۱۰۳؛ الأعلام، ۵۷ / ۵.

(۳). تفسیر غریب القرآن، الحافظ العلامة سراج الدین ابی حفص عمر بن علی النحوی الأنصاری، تحقیق سمیر طه المجذوب الطبعه الأولى، بیروت، عالم الکتب ۱۴۰۸.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۳۳

است و «الفیه» او در دانش «مصطلح الحدیث» از جمله آثار بلند آوازه این فن است.

«منظومه تفسیر غریب القرآن» که به «الفیه» نیز مشهور است به سال ۱۳۱۰ همراه با «التیسیر فی قواعد علم التفسیر» نشر یافته است. (۱) او در «مهران» دیده به جهان گشوده است و با سفر به دمشق، حلب، حجاز و اسکندریه و نشستن در محضر عالمان بر آگاهی‌های خود افزوده است، او را به گستردگی دانش و چیرگی در ادبیات و علوم حدیث ستوده‌اند، عراقی آثار بسیاری از خود بر جای نهاده است. (۲)

محمد بن علی بن محمد سمهودی مصری، مشهور به «ابن القطن» (م ۸۱۳) در این قرن، در تبیین و توضیح قرائت‌های هفتگانه، کتابی پرداخت با عنوان «السهل فی قرائة السبع» و سپس آن را شرح کرد با عنوان «بسط السهل» که از آن به «تسهیل السهل فی قرائة السبع» نیز یاد کرده‌اند. (۳)

شوکانی می‌نویسد:

او در محضر عالمانی چون ابن الملقن و بهاء بن عقیل و ...

(۱). معجم المطبوعات، ص ۹۰۱؛ کتابنامه بزرگ قرآن، ۲ / ۵۳۶، در این کتاب از الفیه عراقی دو بار یاد شده و عملاً دو کتاب تلقی شده است، با عنوان «الفیه العراقی فی غریب القرآن»، ۲ / ۵۳۶؛ «الفیه فی غریب القرآن»، ۲ / ۵۳۷.

(۲). درباره او بنگرید به: الضوء اللامع، ۴ / ۱۷۱؛ شذرات الذهب، ۹ / ۸۷؛ البدر الطالع، ۱ / ۳۵۴؛ معجم المؤلفین، ۲ / ۱۳۰؛ دانشمندان کرد در خدمت علم و دین، ص ۲۰۶.

(۳). البرهان فی علوم القرآن، ۱ / ۴۴۲ (پانوشت)؛ معجم المؤلفین، ۳ / ۵۴۴.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۳۴

دانش آموخت و در دانش‌های گونه‌گونی مهارت یافت، اما به حدیث گرایش نداشت، کتاب‌هایی نگاشت از جمله «السهل» ... کحاله از او با عناوین محدث، مقارئ، فقیه، ریاضی‌دان و نحوی یاد کرده است. (۱)

در این قرن احمد بن محمد بن عماد الدین بن علی مصری، مقدمی معروف به «ابن الهائم» (م ۸۱۵) کتابی پرداخت با عنوان «التبیان فی تفسیر غریب القرآن» که در برخی از کتابخانه‌ها نسخه‌هایی از آن موجود است. «۲»

ابن الهائم به ریاضی‌دانی شهره است و آثاری چند در آن زمینه نگاشته است. او از زادگاه خود به قاهره کوچ کرد و در آن دیار به تدریس و افتاء مشغول گشت و مردمان را از دانش و بینش خود بهره‌مند ساخت، او را به گستردگی دانش، مهابت و استواری در حق‌گویی ستوده‌اند. «۳»

اکنون باید یاد کنیم از ادیب، قرآن‌پژوه، مفسّر، محدث و مؤلف سختکوش و بلند آوازه، مجد الدین محمد بن یعقوب فیروزآبادی (م ۸۱۷). او در علوم قرآنی کتابی پرداخته است ارجمند و سودمند، با عنوان «بصائر ذوی التمییز فی لطائف الکتاب العزیز»، کتاب فیروز آبادی

(۱). درباره او بنگرید به: الضوء اللامع، ۸/ ۹؛ البدر الطالع، ۲/ ۲۲۶؛ معجم المؤلفین، ۳/ ۵۴۴.

(۲). البرهان فی علوم القرآن، ۱/ ۳۹۱ (پانویس).

(۳). درباره او بنگرید به: البدر الطالع، ۱/ ۱۱۷؛ الضوء اللامع، ۲/ ۱۵۷؛ شذرات الذهب، ۹/ ۱۶۳؛ معجم المؤلفین، ۱/ ۲۸۵.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۳۵

در میان آثار علوم قرآنی از جایگاه بلندی برخوردار است. فیروز آبادی ابتدا از فضایل قرآن سخن گفته است و آنگاه از اعجاز آن، سپس واژگانی را تبیین و توضیح کرده است که در کتاب کاربرد داشته است مانند: تأویل، تفسیر، تنزیل، وحی و ... و آنگاه به نامهای قرآن پرداخته است و در فصل ششم این بخش، از ترتیب نزول سخن گفته است و اسباب نزول سوره‌ها و آیه‌ها، اهمیت آن در شناخت قرآن و بالأخره از گونه‌های خطاب‌ها، جواب‌های قرآنی و ... جز آن. فصل هشتم کتاب فصلی است بس ارجمند و دراز دامن که درباره سوره‌ها سخن می‌راند، این فصل را می‌توان سوره‌شناسی نامید که با سخن از سوره «بقره» می‌آغازد و با گفتاری در باب سوره «ناس» می‌فرجامد.

در این بحث‌ها، فیروزآبادی از مکان نزول، تعداد آیات، کلمات، حروف، آیات مورد اختلاف، نام‌های سوره، ناسخ و منسوخ در سوره، چرایی تکرار در سوره، آهنگ کلی سوره و مباحث محوری سوره سخن گفته است.

پس از آن واژه‌شناسی قرآنی است بسی فراتر از آنچه در «غریب القرآن»، «معانی القرآن»، «اشباه و نظائر» و «وجوه القرآن» آمده است.

واژه‌ها بر اساس آغازین حروف ماده‌ها تنظیم شده و فیروز آبادی در آغاز، معانی لغوی آنها را به دقت باز می‌گوید و سپس گونه‌های استعمال آنها را در قرآن. تأثیرپذیری وی از منابع پیشین به ویژه «مفردات راغب»

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۳۶

روشن است، اما گستره بحث در این مجموعه با آثار پیشین از این دست قابل مقایسه نیست. گو اینکه بیشترین شهرت فیروز آبادی وامدار کتاب ارجمند او «القاموس المحیط» است، اما این کتاب در میان آثار قرآن‌پژوهی و در بخش واژه‌شناسی و سوره‌شناسی کم‌نظیر می‌نماید.

فیروزآبادی در آستانه قرآن آثار دیگری نیز دارد از جمله «تیسیر فاتحه الأهاب فی تفسیر فاتحه الکتاب»، «الدر النظیم»، «المرشد الی المقاصد القرآن العظیم» «حاصل کوره الخلاص، فی فضائل سوره الأخلاص».

«جار الله زمخشری» خطبه کوتاهی دارد در تفسیر کشف در جایگاه بلند دانش تفسیر در میان دانش‌های اسلامی و تبیین لوازم مقدمات تفسیر قرآن، فیروز آبادی این خطبه را نیز شرح کرده است با عنوان «قطبه الخشاف، شرح خطبه الکشاف» «۱» و بالأخره باید

یاد کرد از «تنویر المقباس من تفسیر ابن عباس» که جمع و تدوین فیروز آبادی است. و ظاهراً فقط بر اساس روایت محمد بن مروان و مشهور به «سَدّی صغیر» (۲) که قرآن پژوهان و رجالیان این طریق را تضعیف کرده‌اند. (۳) تنویر المقباس نیازمند پژوهشی است گسترده، تا با سنجش نقل‌های دیگر از

(۱). البدر الطالع، ۲/ ۲۸؛ بغیة الدعاء، ۲/ ۲۷۴؛ دانشمندان و سخن سرایان فارس، ۴/ ۱۶۰.

(۲). ر. ک: تنویر المقباس، ص ۲ و نیز آغاز سوره بقره ص ۳، در آغاز سوره‌های دیگر سند نیامده است و فقط به عنوان: بآستاره، بسنده شده است.

(۳). عبد الله بن عباس، حبر الأُمّة، ص ۱۱۵؛ التفسیر و المفسرون، ۱/ ۸۲؛ میزان الاعتدال، ۴/ ۳۲.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۳۷

ابن عباس در تفاسیر کهن و طرق روایی دیگر از وی، چگونگی آن بازشناخته شود.

فیروزآبادی در دیهی از فارس به نام «کارزین» دیده به جهان گشود؛ و آموزش‌های آغازین را در همان دیار فرا گرفت و در هشت سالگی در حالی که قرآن را بر سینه داشت با پدرش راهی شیراز شد و در محضر عالمان آن دیار دانش آموخت، وی برای توسیع و تعمیق دانش خود به آبادی‌ها و شهرهای مختلفی سفر کرد و از عالمان بسیاری بهره گرفت و به جایگاه بلندی در پژوهش دست یافت، فیروزآبادی آثار بسیاری در موضوعات مختلف فرهنگ اسلامی از خود بر جای نهاده است. (۱)

در این قرن فقیه و عالم جلیل، شیخ جمال الدین [فخر الدین] احمد بن عبد الله بن محمد بن علی بن احسن بن متوج بحرانی، مشهور به ابن متوج (م ۸۲۰)، کتابی نگاشت در تفسیر و تبیین آیات ناسخ و منسوخ قرآن کریم. این کتاب را، عالم بزرگوار سید عبد الجلیل حسینی قاری شرح کرده است. متن کتاب و شرح آن همراه با ترجمه به سال ۱۳۴۴ به همت آقای محمد جعفر اسلامی و با اشراف مرحوم سید محمد مشکوه منتشر شده است و به سال ۱۳۶۰ با حذف متن عربی آن نشر یافته است. مؤلف ابتدا به تفصیل از نسخ و چگونگی آن سخن گفته است و آنگاه

(۱). درباره او بنگرید به: الضوء اللامع، ۱۰/ ۷۹؛ البدر الطالع، ۲/ ۲۸۰؛ شذرات الذهب، ۹/ ۱۸۶؛ بغیة الدعاء، ۱/ ۲۷۳؛ روضات الجنات، ۸/ ۱۰۱؛ معجم المؤلفین، ۳/ ۷۷۷؛ دانشمندان و سخن سرایان فارس، ۴/ ۱۵۶.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۳۸

آیاتی را که منسوخ دانسته به ترتیب سوره‌ها گزارش کرده و چگونگی نسخ آنها را بیان کرده است. مترجم می‌گوید: مطالب کتاب به گستردگی از کتاب ابن سلامه متأثر است و شارح کتاب موارد متن را با توجه به تفاسیر بزرگی چون مجمع البیان و الکشاف و تفسیر کبیر فخر رازی و ... جز آن شرح کرده است.

ابن متوج از عالمان، فقیهان و مفسران بزرگ این قرن است. میرزا عبد الله افندی از وی با عناوین عالم، فاضل، فقیه، آگاه و مجتهد مشهور یاد کرده است. دیگر شرح حال نگاران نیز او را به فقاہت و جلالت و گستردگی دانش ستوده‌اند. در آغاز سخن از وی، دو لقب جمال الدین و فخر الدین را آوردیم. در اینکه احمد بن عبد الله یک نفر بوده است و ملقب به این دو لقب، یا دو نفر، شرح حال نگاران یک داستان نیستند. صاحب ریاض آن دو را، یک نفر تلقی کرده است و نیز صاحب روضان الجنات، اما علامه سید محسن امین عاملی بر تعدد آنها به تفصیل استدلال کرده است. (۱)

در این قرن، ابو الخیر شمس الدین محمد بن محمد بن محمد بن علی بن یوسف جزری، دمشقی شیرازی شافعی (م ۸۳۳) از فقیهان، محدثان و

(۱). درباره ابن متّوجّ و مسایل یاد شده، بنگرید به: ریاض العلماء، ۱/ ۴۳؛ اعیان الشیعه، ۳/ ۱۰ و ۱۱؛ ریحانة الأدب، ۸/ ۱۹۲؛ و نیز روضات الجنات، ۱/ ۱۵۸، با تعلیق، تصحیح و تکمیل دانشمند ارجمند حضرت سید محمد علی روضاتی. این مجلد از روضات الجنات به سال ۱۳۸۲ ه. ق، نشر یافته است و ادامه آن متأسفانه متوقف شده است. تعلیق‌ها، حاشیه‌ها و اضافات حضرت روضاتی آکنده است از پژوهش‌ها و باریک‌نگری‌های رجالی، تاریخی و سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۳۹

قاریان بلند آوازه آن روزگار، آثار ارجمندی در قرائت نگاشت. یکی از مهم‌ترین آثار وی «النشر فی القراءات العشر» است. این کتاب در دو مجلد بزرگ دارای یک مقدمه و بیست و نه باب در دانش قرائت، جامع‌ترین کتاب پیشینیان است. به لحاظ تاریخی، آن را بهترین و مهم‌ترین مشیخه مستند این قرن می‌توان شمرد. مؤلف در دو مجلد کتاب، کتاب‌های قرائت را معرفی کرده و قراء عشره را با همه زنجیره‌های روایتی با تاریخ اجازه روایتی هر یک شناسانده است. چنانکه گفتیم «النشر» از مهم‌ترین کتاب‌های دانش قرائت است. کتاب «النشر» با تصحیح علی محمد الضبّاع نشر یافته است. «۱»

جزری خود این کتاب را تلخیص کرده است، با عنوان «تقریب النشر فی القراءات العشر». «طیبة النشر فی القراءات العشر» یکی دیگر از آثار اوست. پیش‌تر از کتاب ارجمند «حرز الأمانی و وجه الثهانی» یاد کرده‌ایم، «۲» این کتاب در

کتابشناسی. ای کاش آن بزرگوار همتی ورزد و این پژوهش ارجمند را به سامان رساند. چنین است تحقیق و تعلیق وی بر کتاب ارجمند «مکارم الآثار» که خوشبختانه جلد هفتم ۷ آن اخیراً نشر یافته است. این را هم یادآوری کنیم که در سالمرگ ابن متّوجّ نیز شرح نگاران اتفاق ندارند.

(۱). «النشر» به لحاظ سودمندی از آوازه شایسته‌ای برخوردار گشته است، دست نوشته‌های بسیار آن، نشان اشتهار آن است. بنگرید به: فهرست موضوعی نسخه‌های خطی عربی کتابخانه‌های جمهوری اسلامی ایران، ۱/ ۴۴۰-۴۴۳.

(۲). بینات، شماره ۶/ ۷۷.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۴۰

واقع مکمل آن است. قرآن پژوه ارجمند معاصر حضرت دکتر سید محمد باقر حجّتی درباره آن نوشته‌اند:

این کتاب منظومه‌ای است به بحر «رجز» در هزار، یا هزار و نود بیت در گزارش وجوه قراءات دهگانه. در این کتاب، مطالب کتاب‌های «التیسیر» دانی و «النشر فی القراءات العشر» خود مؤلف، با شرح و بسط کافی آمده و شمس‌الدین جزری در آغاز آن، مقدمه‌ای تمهید کرده که در آن فایده فن قرائت و اسامی قراء و فشرده‌ای از مباحث تجوید گزارش شده است. «۱»

کتاب دیگر جزری «الدرّة المضيئة فی قرائة الأئمّة الثلاثة المرضیه» است. این منظومه در واقع مکمل «حرز الأمانی» است که گزارش قرائت‌های قراء سبعة را در بر دارد. در این منظومه از قرائت‌های سه تن از قاریان: ابو محمد خلف بن هشام بزار بغدادی و ابو جعفر یزید بن قعقاع مخزومی مدنی قاری و ابو محمد یعقوب بن اسحاق حضرمی بصری سخن رفته است. «الدرّة» را، محمد زبیدی مقری از عالمان سده نهم «۲» و نیز فرزند جزری شرح کرده‌اند. «۳»

(۱). فهرست موضوعی نسخه‌های خطی عربی ...، ۱/ ۳۵۳، «طیبة النشر ...» به سال ۱۳۰۸ نشر یافته است، بنگرید به: معجم مصنفات القرآن الکریم، ۴/ ۱۰۵، در این منبع نسخه‌های دست‌نوشته کتاب نیز شناسایی شده است.

(۲). البرهان فی علوم القرآن، ۱/ ۴۴۲؛ معجم الدراسات القرآنیه، ص ۵۰۸، معجم المطبوعات العربیه، ۱/ ۶۳.

(۳). فهرست موضوعی نسخه‌های خطی عربی ...، ۱/ ۳۳۱.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۴۱

جزری «تجیر التیسیر» را در تکمیل کتاب مهم و معروف ابو عمر دانی «التیسیر فی القرات السبع» نگاشت. مؤلف سه قرائت را بر قرائت‌های هفتگانه کتاب دانی افزوده و شرح حال مفصلی از دانی را آورده و سلسله اسناد روایت خود تا او را یاد کرده است. «۱» «منجد المقرئین و مرشد الطالبین» کتابی است سامان یافته در هفت باب در باب قرائت، که جزری مطالب آن را با عنوان «قال، قلت» آورده است، «۲» چلیبی در ضمن یاد کرد منجد المقرئین آنرا بسیار سودمند دانسته است. و بالأخره باید یاد کنیم از کتاب بسیار سودمند جزری در شرح حال مقرئان و قرائت پژوهان، با عنوان «غایه النهایه فی طبقات القراء» که کتابی است سودمند و ارجمند، و به سال ۱۳۵۱ به همت یکی از خاورشناسان نشر یافته و پس از آن بارها به گونه افسست منتشر شده است. «۳»

جزری وجوه اعجاز آیه ۴۴ سوره هود «وَقِيلَ يَا أَرْضُ ابْلَعِي مَاءَكِ ...»

را نیز در رساله‌ای تبیین کرده است با عنوان «اعجاز القرآن فی آیه یا ارض ابلعی».

(۱). الدرّة به سال/ ۱۳۰۲ نشر یافته است، معجم الدراسات القرآنیه، ص ۴۳۱.

(۲). فهرست دانشکده الهیات مشهد، ۱/ ۴۶۵؛ فهرس مخطوطات دار الکتب الظاهریه (علوم القرآن)، ۱/ ۴۶۶.

(۳). کشف الظنون، ۱۸۵۹. منجد المقرئین به سال ۱۳۵۰ به تحقیق عبد الحی عرفاوی در قاهره نشر یافته است و به سال ۱۴۰۱ در بیروت دار الکتب العلمیه، (به یقین چنانکه شیوه این ناشر است) همان چاپ با دستکاری‌های تاجرانه.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۴۲

جزری آثار دیگری نیز در این زمینه دارد که در منابعی که یاد کرده‌ایم، توان دید. جزری محدثی بزرگ، قرآن پژوهی سختکوش و شاعری چیره دست بود. او در دمشق از مادر بزاد، در سیزده سالگی قرآن را حفظ کرد، محضر عالمان بسیاری را درک کرد و به جایگاه بلندی از دانش رسید. «۱»

در این قرن محمد بن عبد الملک منتوری (م ۸۳۴)، کتاب «الدرر اللوامع فی قرائه النافع» نگاشته علی بن محمد بن حسین ریاضی (م ۷۳۰) «۲» را شرح کرد با عنوان «شرح الدرر اللوامع فی قرائه نافع». منتوری از محدثان و مقرئان اندلس است و آثاری در ابعاد مختلف فرهنگ اسلامی نگاشته است. «۳»

علی بن احمد بن ابراهیم بن اسماعیل مهامی دکنی هندی (م ۸۳۵) کتابی پرداخت در اعجاز قرآن با عنوان «تبصیر الرحمن و تیسیر المنان لبعض ما یشیر الی اعجاز القرآن». «۴» تبصیر الرحمن بیشتر غالب تفسیری

(۱). دربارہ او بنگرید به: البدر الطالع، ۲/ ۲۵۷؛ غایه النهایه، ۲/ ۲۴۷؛ ریحانه الأدب، ۱/ ۴۰۸؛ الضوء اللامع، ۹/ ۲۵۵؛ شذرات الذهب، ۹/ ۲۹۸؛ معجم المؤلفین، ۳/ ۶۸۷.

(۲). معجم مصنفات القرآن الکریم، ۴/ ۷۰؛ هدیة العارفین، ۱/ ۷۱۶.

(۳). فهرس الفهارس، ۲/ ۶؛ معجم المؤلفین، ۲۳/ ۴۶۵.

(۴). تبصیر الرحمن، به سال ۱۲۹۵ در قاهره نشر یافته است و پس از آن به سال ۱۴۰۱ در بیروت افسست شده است، معجم مصنفات القرآن الکریم، ۱/ ۱۵۳؛ البرهان فی علوم القرآن، ۲/ ۲۲۳ (پانوشت).

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۴۳

دارد، به دیگر سخن، تفسیری است با نگاهی بلاغی و در جهت برنمودن وجوه بلاغت و جنبه‌های اعجاز قرآن کریم. مهاییم نگاشته دیگری دارد با عنوان «تفسیر الم». مهاییم دکنی از فقیهان، متکلمان، مفسران و صوفیان هند است، او فصوص الحکم ابن عربی را شرح کرده است و کتاب‌های دیگری در زمینه عرفان و تصوّف نگاشته است. «۱»
در این قرن عقیف الدین عثمان بن عمر بن ابی بکر ناشری (م ۸۴۸) در علوم قرآنی آثاری چند سامان داد. از جمله «درّة الناظم لروایة حفص من روایة عاصم». بیشتر به قرائت حفص اشاره کرده‌ایم. «۲» ناشری می‌گوید:
چون در دیار ما «زبید» مردم، نیکخواهی را پیشه کرده و به طاعات الهی روی آورده‌اند و من بیشتر قرائت «قالون» «۳» و «دوری» «۴» را برای آنها جمع و تدوین کردم، چنین اندیشیدم روایت حفص بن سلیمان از عاصم را بدان

(۱). درباره او بنگرید به: الأعلام، ۴/ ۲۵۷؛ معجم المؤلفین، ۲/ ۳۹۰؛ معجم مصنفات القرآن الکریم، ۱/ ۱۵۳.

(۲). بینات، شماره ۹/ ۵۴.

(۳). عیسی بن مینا بن وردان بن عیسی بن عبد الصمد بن عمر بن عبد الله زرقی، مشهور به «قالون»، گویند نافع او را «قالون» نامید چون نیکو قرائت می‌کرد و «قالون» به زبان رومی به معنی نیکوست. غایة النهایه، ۱/ ۶۱۵؛ لغت نامه دهخدا، ۱۰/ ۱۵۳۳۴.

(۴). ابو عمر حفص بن عمرو بن عبد العزیز از دی دوری، از پیشوایان دانش قرائت است.

او آثاری در علوم قرآنی از خود بر جای نهاد و نخستین کسی است که، قرائت‌ها را جمع آوری کرده است، جزری او را با عناوینی چون «ثقه، کبیر، ضابط» ستوده است. غایة النهایه، ۱/ ۲۵۵؛ الأتقان، ۱/ ۱۲۶.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۴۴

بیفزایم. عناوین آثار دیگر ناشری چنین است: «الهدایه فی القرائت»، «ایضاح الدرّة المضيئه فی قرائت الأئمه الثلاثه المرضیه» «که شرح کتاب جزری است و از آن در همین مقاله یاد کرده‌ایم.

ناشری، دانشوری است فقیه، ادیب و مقرئ که افزون بر آنچه که یاد کردیم آثار دیگری نیز از خود بر جای نهاده است. «۱»

احمد بن علی بن محمد ... بن حجر، عسقلانی، (م ۸۵۲) محدث بلند آوازه این قرن، کتاب‌هایی در علوم قرآنی رقم زد.

در گزارش اسباب نزول، عناوینی به وی نسبت داده‌اند: «الأعجاب بتبیان الأسباب» که گاه از آن به «العباب فی بیان الأسباب» نیز یاد شده است. دیگر کتابی با عنوان «أسباب النزول» که گویا این عناوین گونه‌گون یک کتاب بیش نیست. «۲» «الأحكام لیان ما فی القرآن من الأبهام»، ابن حجر در این کتاب «التعریف و الأعلام لما فی القرآن من الأبهام» سهیلی و «ذیل التعریف و الأعلام» ابن عساکر را در هم آمیخته و کتابی در تبیین و تفسیر مبهمات قرآن پرداخته است.

ابن حجر در فضایل سور و آیات نیز کتابی نوشته است با عنوان «الأتقان فی فضائل القرآن من المرفوع و الموقوف». «ما وقع فی القرآن من

(۱). درباره او بنگرید به: الضوء اللامع، ۵/ ۱۳۴؛ الأعلام، ۴/ ۲۱۱؛ معجم المؤلفین، ۲/ ۳۴۶.

(۲). أسباب النزول، به تحقیق یوسف مرعشلی و به همت دار المعرفه بیروت منتشر شده است.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۴۵

غیر لغة العرب» نیز از آثار علوم قرآنی اوست.

ابن حجر عسقلانی در مصر از مادر بزاد و در همان دیار بالید و دانش آموخت و برای بهره‌گیری از محضر مشایخ علم به بلاد

اسلامی سفر کرد، او در رجال، حدیث و فقه چیره دست بود. آثار او بسیار و کارنامه وی بسی پر برگ و بار است، او را به گستردگی دانش، سختکوشی در فراگیری و تألیف و تزلع در حدیث و علوم اسلامی ستوده‌اند. «۱»

در این قرن عبد الرحمن بن علی بن اسحاق شافعی، از محدثان، ادیبان، شاعران و مفسران دیار قدس «اسباب النزول» جعبری را به نظم کشید، با عنوان «مدد الرحمن فی أسباب نزول القرآن». «۲» او تفسیری نیز نگاشته است و آثار دیگری در ادب و شعر رقم زده است.

تمیمی در «الخلیل» از مادر یزاد و رشد کرد و برای تحصیل و فراگیری دانش به غزه، قاهره و حجاز سفر کرد و در همان دیار زندگی را بدرود گفت. «۳»

(۱). درباره او بنگرید به: الضوء اللامع، ۳۶/۲؛ البدر الطالع، ۸۷/۱؛ شذرات الذهب، ۳۹۵/۹؛ معجم المؤلفین، ۲۱۰/۱؛ ریحانة الأدب، ۴۷۰/۷؛ دائرة المعارف بزرگ اسلام، ۶۱۹/۳؛ الحافظ ابن حجر العسقلانی، عبد الستار شیخ ابن حجر العسقلانی و دراسة مصنفاته و منهجه و موارد فی کتابه الأصابه، شاکر محمود عبد المنعم.

(۲). ایضاح المکنون، ۸۹/۱.

(۳). درباره او بنگرید به: الضوء اللامع، ۹۵/۴؛ هدیة العارفين، ۵۳۳/۱؛ معجم المؤلفین، ۹۹/۲.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۴۶

شمس الدین محمد بن محمد بن علی بلیسی (م ۸۷۸)، کتاب «کشف السرائر فی معنی الوجوه و النظائر» را نوشت. کتاب بلیسی، اثر سودمندی است، بهره‌گیری وی در این کتاب از مقاتل بن سلیمان بسیار گسترده است، اما افزودنی‌های او با مراجعه به تفاسیر و منابع دیگر بر آنچه از مقاتل آورده است نیز قابل توجه است.

کشف السرائر را آقای دکتر فؤاد عبد المنعم احمد، تحقیق کرده است و در پانوشت‌ها توضیحاتی سودمند بر متن افزوده است. «۱» بلیسی، در «بلیس» به دنیا آمد و در همان دیار بالید و از محضر استادان و مشایخ روزگارش بهره گرفت و به بلاد اسلامی سفر کرد و در دیار خود در مسند خطابه، مردم را وعظ کرد، او «انوار التنزیل» را تلخیص کرده است و در دیگر موضوعات اسلامی آثار نگاشته است. «۲»

در این قرن محمد بن سلیمان کافجی (م ۸۷۹) یاد کردنی است با کتاب سودمند «التیسیر فی قواعد علم التفسیر»، کافجی کتاب را در دو باب و یک خاتمه سامان داده است. در باب اول با عنوان «اصطلاحات» از تفسیر و تأویل و فرق آن دو، دانش‌هایی که مفسر بدانها نیازمند است، نیاز به تفسیر، موضوع تفسیر، قرآن و اعجاز آن، محکم و متشابه، دلالت و اقسام آن و نزول قرآن و اسباب نزول سخن گفته است. در باب دوم با عنوان

(۱). کشف السرائر، ... الأسکندریه، مؤسسه شباب الجامعه/ ۱۳۹۷.

(۲). درباره او بنگرید به: الضوء اللامع، ۱۶۲/۹؛ الأعلام، ۵۰/۷؛ معجم المؤلفین، ۶۶۳/۳؛ کشف السرائر، (مقدمه).

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۴۷

«فی القواعد و المسائل» از محکم و متشابه، نسخ لغة و اصطلاحا، طبقات مفسران و شرایط راویان تفسیر بحث کرده است و خاتمه کتاب عهده‌دار تبیین جایگاه دانش و آداب فراگیری علم و بهره‌گیری از استاد است.

آقای ناصر بن محمد مطرودی کتاب کافجی را بر اساس هفت نسخه خطی و نسخه‌ای چاپی، نشر یافته در ترکیه، مقابله و تصحیح کرده و در پانوشت‌ها افزون بر استخراج منابع و مآخذ متن، توضیحات بسیاری در تبیین و تکمیل متن افزوده است.

آقای مطرودی، مقدمه‌ای نوشته است دراز دامن که در آن از وضع سیاسی، اجتماعی و فرهنگی و علمی روزگار کافجی سخن گفته و زندگانی کافجی را به تفصیل گزارش کرده است و از کتاب «التیسیر» و شیوه مؤلف در تدوین آن و جایگاه کتاب در میان آثار علوم قرآنی بحث کرده است. (۱)

کافجی افزون بر «التیسیر» رساله‌های کوتاهی نیز در برخی از مسایل مرتبط با قرآن نگاشته است، از جمله «البشاره» که تفسیری است به گونه سؤال و جواب، درباره آیه «فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِّن مَّنْثَلِهِ» (بقره ۲/۲۳) که باید تبیین کننده ابعاد اعجاز قرآن باشد. «حاشیه بر کشاف»، «حاشیه بر بیضاوی» و تفاسیر کوتاهی دیگر از آیات قرآن. (۲)

(۱). التیسیر فی قواعد علم التفسیر، الأمام العلامة محمد بن سلیمان الکافجی، دراسة و تحقیق ناصر بن محمد المطرودی، دار القلم، دمشق / ۱۴۱۰.

(۲). التیسیر فی قواعد التفسیر، صص، ۴۹-۵۵ (مقدمه).

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۴۸

کافجی از فقیهان، نحویان، مفسران و ادیبان و صوفیان این روزگار است، او بر دانش‌های مختلف اسلامی چیره بود. سیوطی که سالها در محضر او بوده است، می‌گوید: «چهارده سال همراه او بودم و هر گاه بر او وارد شدم از پژوهش و تحقیق چیزهای شگفتی از او دریافتم». (۱)

او را به استواری در باورها، سختکوشی در دانش و تزلزل در حدیث و تفسیر ستوده‌اند. (۲)

شهاب الدین أحمد بن اسماعیل بن ابی بکر أبشیطی شافعی (م ۸۸۳) در این قرن کتابی نگاشت با عنوان «ناسخ القرآن و منسوخه»، او «الناسخ و المنسوخ» بارزی را (که پیش‌تر از آن یاد کرده‌ایم) نیز به نظم کشید «۳» أبشیطی در «أبشیط» «۴» به دنیا آمد و در همان دیار بالید و مقدمات دانش را فرا گرفت، آنگاه به قاهره رفت و محضر عالمان بسیاری، از جمله ابن حجر عسقلانی را درک کرد. در فقه، اصول، ادب عربی و حدیث به آگاهی‌های گسترده‌ای دست یافت و آثار مختلفی در ابعاد گوناگون فرهنگ اسلامی نگاشت. «۵»

(۱). بغیة الدعاء، ۱ / ۱۱۸.

(۲). درباره او بنگرید به: الضوء اللامع، ۷ / ۲۵۹؛ البدر الطالع، ۲ / ۱۷۱؛ بغیة الدعاء، ۱ / ۱۱۷؛ معجم المؤلفین، ۳ / ۳۳۲، التیسیر فی قواعد علم التفسیر، مقدمه.

(۳). معجم مصنفات القرآن الکریم، ۴ / ۲۴۴؛ البرهان فی علوم القرآن، ۲ / ۱۵۶.

(۴). دیهی است از بخش‌های غربی مصر، شذرات الذهب، ۹ / ۵۰۴ (پانوشت).

(۵). درباره او بنگرید به: الضوء اللامع، ۱ / ۲۳۵؛ البدر الطالع، ۱ / ۳۷؛ شذرات الذهب، ۹ / ۵۰۴؛ معجم المؤلفین، ۱ / ۱۰۳.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۴۹

اکنون و در سال‌های پایانی این قرن، یاد کنیم از مفسر و محقق این روزگار، ابراهیم بن عمر بن حسن، بقاعی شافعی (م ۸۸۵) که کتابی نگاشت با عنوان «الضوابط و الأشارات لأجزاء علم القراءات» و نیز «القول المفید فی أصول علم التجوید». «۱» بقاعی چنانکه می‌دانیم تفسیری دارد بزرگ که به آهنگ تبیین، توضیح و تثبیت تناسب سوره‌ها و آیه‌ها و اثبات پیوند محتوایی بین سوره با سوره‌ها و آیه با آیه‌ها در ضمن سوره‌ها، نگاشته است با عنوان «نظم الدرر فی تناسب الأی و السور». «۲» یافتن تناسب بین آیات در سوره از جمله پیوندی استوار دارد با یافتن مقاصد اصلی سوره‌ها و پیام محوری آنها، از این روی بقاعی با تأمل‌هایی که در این باره

داشته است، کتابی پرداخته است با عنوان «مساعد النظر للأشرف علی مقاصد السور». (۳) نظم الدرر بقاعی در تناسب سوره‌ها و ...، گو اینکه تا حدود زیاد متکلفانه به نظر می‌رسد، اما خواندنی است و ذوق برانگیز.

بقاعی در «خربه»، یکی از قرای «بقاع» به دنیا آمد و در آن دیار بالید، آنگاه به دمشق رفت و در آنجا دانش آموخت، سپس به بیت المقدس و

(۱). معجم المؤلفین، ۴۹ / ۱.

(۲). نظم الدرر دو بار به چاپ رسیده است:

(۱) دائرة المعارف العثمانیه ۱۳۹۶ که به سال ۱۴۱۳ در قاهره به گونه افسد به وسیله دار الکتب الاسلامیه نشر یافته است.

(۲) بیروت دار الکتب العلمیه / ۱۴۱۵، به تصحیح: عبد الرزاق غالب المهدی.

(۳). اعلام الدراسات القرآنیه فی خمسۀ عشر قرنا، ص ۲۷۶.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۵۰

قاهره سفر کرد و سپس به دمشق بازگشت و در آن دیار زندگی را بدرود گفت، او با فلاسفه و عرفا سر ناسازگاری داشت و آثاری در ردّ آراء و اندیشه‌های آنان و تکفیر برخی از عارفان نوشته است. (۱)

(۱). درباره او بنگرید به: الضوء اللامع، ۱ / ۱۰۱؛ شذرات الذهب، ۹ / ۵۰۹؛ البدر الطالع، ۱ / ۱۹؛ معجم المؤلفین، ۵۱ / ۱.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۵۱

قرن دهم

اشاره

نگاشته‌های علوم قرآنی این قرن را با گزارش آثار مفسّر، محدث و قرآن پژوه بزرگ این قرن، جلال الدین عبد الرحمن بن کمال ... بن الشیخ هماد الدین الهمام الخضیری السیوطی (م ۹۱۱)، مشهور به جلال الدین سیوطی آغاز می‌کنیم. سیوطی گو اینکه در میدان قرآن پژوهی بیشتر با تفسیر مهمّش «الدر المنثور» و کتاب علوم قرآنی ارجمندش «الأثقان فی علوم القرآن» مشهور است، اما وی آثار بسیار دیگری نیز در این فن دارد که همه سودمند هستند و کارآمد.

آثار علوم قرآنی سیوطی را به اختصار می‌شناسانیم:

۱. التحبیر فی علم التفسیر:

سیوطی، در مقدمه این کتاب اشاره می‌کند که جایگاه «علم تفسیر» در تفسیر و فهم قرآن همانند «مصطلح الحدیث» در حدیث و فهم آن است که پیشینیان به شایستگی بدان پرداخته‌اند و ابعاد آن را نکاویده‌اند. آنگاه

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۵۲

می‌گوید: شیخ الاسلام، جلال الدین بلقینی (م ۸۲۴) در این باره کتابی پرداخته است، با عنوان «مواقع العلوم فی مواقع النجوم». وی کتاب را پیراسته و آراسته و انواع آن را به پنجاه و اندی فراز آورده است، که بر وی در این دانش کسی پیشی نگرفته است، با نگرستن آن، چنان روا دیدم که انواعی بر آن بیافزایم که کسی بدان پرداخته و بر انواع وی نیز افزونی‌هایی روا دارم که در آنها به

کمال سخن نگفته است.

بدین سان سیوطی انواع آنرا بر صد افزون می‌کند و کتابی با عنوان «التحییر فی علم التفسیر» می‌پردازد (۱). آنچه سیوطی در «التحییر» گزارش کرده است، به واقع عناوینی از علوم قرآن است که به گونه‌ای دیگر در «الأتقان» و «معتزک الأقران» نیز آمده است که بدانها اشاره خواهیم کرد.

«التحییر»، با بحث در شناخت سور و آیات مکی و مدنی و چگونگی آن و فواید مترتب بر آن آغاز می‌شود و با نوع صد و دوم با عنوان «تاریخ» که سیوطی آن را از افزونی‌های خود بر نگاشته‌های بلقینی دانسته و از وفیات مفسران سخن گفته است، پایان می‌یابد. انواعی را که سیوطی بر کتاب بلقینی افزوده، یاد کرده و در آنچه در آن افزونی و یا کاستی روا داشته نیز تصریح کرده است. سیر نگارهای علوم قرآنی ۱۵۲. ۱. التحییر فی علم التفسیر: ص: ۱۵۱

تجرب بارهای بار چاپ شده است، از جمله با تحقیق و تعلیق فتحی

(۱). التحییر فی علم التفسیر، ص ۲۸-۲۹؛ سیوطی این چگونگی را با اندکی تغییر در مقدمه «الأتقان» نیز یاد کرده است، الأتقان، ۱/ ۱۷.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۵۳

عبد القادر فرید که به سال ۱۴۰۶ در قاهره نشر یافته است (۱).

۲. الأتقان فی علوم القرآن:

اتقان، به راستی خوش نظم‌ترین، خواندنی‌ترین و مشهورترین کتاب علوم قرآنی است. سیوطی در چگونگی نگارش آن آورده است که: من در شگفت بودم که چرا پیشینیان کتابی در انواع علوم قرآن نپرداخته‌اند، از استادم علامه زمان، ابو عبد الله محیی الدین کافجی شنیدم که وی چنین کرده است، او می‌گفت من در علوم تفسیر کتابی نگاشته‌ام که کسی بر من در چنان نگارشی پیشی نگرفته است، آن را استنساخ کردم، دیدم کتابی است خرد در دو باب که نه تشنه‌ای را سیراب می‌کند و نه جست‌وجوگری را به مقصد می‌رساند (۲). پس از آن کتاب بلقینی را دیدم با عنوان «مواقع العلوم...» که تألیفی لطیف است و مجموعه‌ای ظریف. بر اساس آن «التحییر» را نگاشتم (که پیشتر از آن سخن گفتیم)، پس از آن در اندیشه شدم که کتابی پردازم گسترده و در نگارش آن شیوه استقصاء را پیشه گیرم، و چنین می‌پنداشتم که من در این اندیشه و آهنگ یگانه هستم و کسی بر من سبقت نجسته است. در حالی که در این اندیشه بودم، دریافتم که امام بدر الدین محمد بن عبد الله زرکشی، در این باره

(۱). چاپ‌های دیگر آن را بنگرید در: کتابنامه بزرگ قرآن کریم، ۴/ ۱۳۶۰.

(۲). از کتاب کافجی پیشتر سخن گفته‌ایم (بینات، شماره ۱۰، ص ۵۳)، کتاب کافجی گو اینکه خرد است ولی این داوری سیوطی درباره آن به صواب نیست.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۵۴

کتابی نگاشته است جامع، با عنوان «البرهان فی علوم القرآن». شادمان شدم و خدای را سپاس گفتم و بر آنچه اندیشیده بودم همت ورزیدم و بدین سان این کتاب را پرداختم، با ترتیبی بهتر از ترتیب «برهان». برخی از انواع کتاب زرکشی را درهم آمیختم و از برخی به تفصیل سخن گفتم و مطالب و مباحثی بدان افزودم و آن را «الأتقان فی علوم القرآن» نامیدم و ...

اتقان، دارای هشتاد نوع است که با «شناخت مکی و مدنی» آغاز می‌شود و با عنوان «طبقات المفسرین» پایان می‌یابد. سیوطی، در

تدوین این کتاب از صد و پنجاه و چهار منبع که برخی از آنها مجلدات بسیاری دارند بهره گرفته است. برخی از این آثار اکنون در اختیار نیست. بدین ترتیب سیوطی بخش‌هایی از متون از دست رفته را در صفحات الأتقان نگاه داشته است. هنر شگفت سیوطی در نظام بخشی به اطلاعات پراکنده و تنظیم و چینش کارآمد و عرضه مطالب، به گونه‌ای روشن، روان و سهل الوصول است. او به نقد و تحلیل اقوال می‌پردازد اما در گزارش آرا و اندیشه‌ها دقت شایسته‌ای بکار نمی‌گیرد.

«الأتقان»، از همان روزگار نگارش مورد توجه قرار گرفت، اگر گفته آید که در تدوین و نگارش‌های علوم قرآنی پس از سده دهم، الأتقان بیشترین تأثیر را داشته است، بی‌گمان سخنی به گراف نیست «۱».

(۱). بنگرید به: السیوطی و جهوده فی القرآن، ص ۱۸۷-۲۱۳.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۵۵

الأتقان، نخست بار به سال ۱۲۷۱ در هند به چاپ رسید و پس از آن به سال ۱۲۷۹ در مصر نشر یافت «۱»، بهترین چاپ الأتقان، چاپ چهار جلدی آن است، به تحقیق محمد ابو الفضل ابراهیم «۲»، اخیرا نیز، در مکه در چهار مجلد با تحقیق متن و استخراج منابع احادیث نشر یافته است «۳». با این همه «الأتقان»، نیازمند چاپی است منقح و دقیق و با ارجاع همه احادیث و اقوال منقول در آن، به منابع و مصادر.

برخی از عالمان، «الأتقان» را تلخیص کرده‌اند، از جمله، صلاح الدین أرقه دان، با عنوان «مختصر الأتقان فی علوم القرآن». وی مطالب مهم و اساسی الأتقان را آورده و اعلام متن را به اختصار توضیح داده است «۴». این خلاصه ترجمه شده است، اما نه چندان دقیق و مطلوب، با عنوان، ترجمه خلاصه الأتقان ... «۵».

دیگر، گزینش و چینشی است نو، با عنوان «تهذیب و ترتیب الأتقان فی علوم القرآن» به خامه محمد بن عمر بن سالم بازمول «۶». در این گزینش و

(۱). چاپ‌های متعدّد آن را بنگرید در، کتابنامه بزرگ قرآن کریم، ۱/ ۱۲۰.

(۲). چاپ محمد ابو الفضل ابراهیم، بارهای بار در بیروت و ایران افست شده است.

(۳). الأتقان فی علوم القرآن، تألیف الامام جلال الدین السیوطی الشافعی، تمّ التحقيق و الأعداد بمرکز الدراسات و البحوث بمکتبه نزار مصطفی الباز، الطبعة الأولى ۱۴۱۷، ریاض، مکتبه نزار مصطفی الباز.

(۴). مختصر الأتقان ...، دار النفاّس، بیروت / ۱۴۱۰.

(۵). ترجمه خلاصه الأتقان ...، محمود افتخار زاده، دفتر نشر معارف.

(۶). ریاض، دار الهجرة للنشر و التوزیع، ۱۴۱۲.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۵۶

چینش عناوین تمام هشتاد نوع اتقان حفظ شده است و انواع جا به جا شده است، به مثل سیوطی کتاب را با «شناخت مکی و مدنی» آغاز می‌کند، اما آقای بازمول این نوع را، سیزدهمین قرار داده و کتاب را با «شناخت نام‌های قرآن و نام‌های سوره‌های قرآن» که در نظم اصلی کتاب هفدهمین است، آغاز کرده است.

او در این گزینش از مثال‌های متعدّد سیوطی برای بحث، یک و حداکثر سه نمونه را برگزیده و بقیه را حذف کرده است. سیوطی در بحث‌های مختلف، ذیل عنوان «فایده» بحث‌هایی را گزارش کرده است که فی الجمله پیوندی با بحث دارد و نه پیوندی استوار، این موارد را آقای بازمول غالبا حذف کرده است. در تحقیق کتاب نشانی آیات و روایات را یاد کرده و اقوال را نیز در حدّ توان به

منابع و مصادر ارجاع داده است. در پانوشتها گاه واژه‌ها را توضیح داده و گاه در نقد کلام سیوطی سخن گفته و گاه توضیحاتی را درباره مطالب متن افزوده است.

ترتیب آقای بازمول، ترتیبی شایسته و کارآمد است، گو اینکه توضیحات و نقدهای وی بر مواضع سیوطی گاه از حنبلی‌گری و بلکه وهابی‌گری او نشأت گرفته و بوی فرقه‌گرایی دارد.

الأتقان، گویا دوبار ترجمه شده است (۱) با عنوان «دائرة المعارف قرآن»، به‌خامه آقایان دکتر محمد جعفر اسلامی و علی وجدانی (۱) (۲) سید مهدی حائری قزوینی، ترجمه اول نه نثری روان دارد و نه از استواری شایسته‌ای

(۱). تهران، بنیاد علوم اسلامی، ۱۳۶۲.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۵۷

برخوردار است (۱). ترجمه دوم نیز به‌رغم آنکه برخی از فاضلان آن را «یکدست و شیوا و شایسته» دانسته‌اند، دستکم یکدست و شایسته نیست.

۳. معترك الأقران فی اعجاز القرآن:

این کتاب، از جمله کتاب‌های بزرگ علوم قرآنی سیوطی است. این کتاب با عنوان «معترك الأقران فی مشترك القرآن» نیز یاد شده است.

ظاهراً سیوطی در آغاز، کتابی نگاشته است با عنوان «معترك الأقران فی مشترك القرآن» آنگاه مباحث بسیاری از «اتقان» و منابع دیگر در وجوه اعجاز بدان افزوده و کتاب را «معترك الأقران فی اعجاز القرآن» عنوان داده است (۲).

سیوطی، در این کتاب ابتدا از مانند ناپذیری قرآن سخن گفته؛ و آنگاه از هم‌آورد جویی قرآن در آورد گاه کلام و بیان و خستویی بلیغان و سخنوران نام‌آور آن روزگار، به‌مانند ناپذیری قرآن در کلام و بیان بحث کرده و سپس برخی از گونه‌های اعجاز قرآن را بر شمرده و آنگاه مباحث متعلق به این موضوع را در سی و پنج وجه گزارش کرده است. گستردگی مواد، سنجش دیدگاهها و نقد اقوال، نمونه‌ها، مثالها و

(۱). تهران، امیر کبیر، ۱۳۶۳ (دو جلد).

(۲). اعجاز القرآن الکریم بین الامام السیوطی و العلماء، جده، دار الأندلس الخضراء، ص ۲۷۳-۲۷۵.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۵۸

شواهد، برای استوار سازی مطلب، نوآوری در عرضه وجوه اعجاز، گستردگی منابع و مصادر، چینش شایسته مطالب، نگارش استوار، عرضه علمی و سهل الوصول مطالب و دوری سیوطی از جمود و یکسویه‌نگری از ویژه‌گی‌های ارجمند «معترك الأقران» است. اما آمیختگی مطالب برخی از عناوین در یکدیگر، گاهی عدم استناد دقیق دیدگاهها، به صاحبان آنها، نقل از کتابها بدون اشاره صریح به نام آنها، ورود برخی از احادیث موضوع و مجعول در کتاب را، از جمله کاستی‌های آن توان شمرده. افزون بر اینها گشاده دستی آقای سیوطی در گزارش وجوه اعجاز نیز در این کتاب شگفت‌انگیز است (۱)، او بسیاری از عناوین علوم قرآنی را بدون هیچ افزونی و کاستی و گاه با اندکی دیگر سانی از «الأتقان» گرفته است.

آقای محمد بن حسن بن عقیل موسی، در کتابی سودمند با عنوان «اعجاز القرآن الکریم بین الامام السیوطی و العلماء»، «معترك الأقران» را به بحث نهاده و از ابعاد مختلف درباره آن بحث کرده است، او اعجاز را در دیدگاه پیشینان گزارش کرده است و

دیدگاه‌های مختلف درباره اعجاز را باز گفته است. آنگاه به تفصیل از شیوه سیوطی در تدوین کتاب و عرضه

(۱). آقای محمد بن حسن بن عقیل موسی، در کتاب سودمند خود «اعجاز القرآن الکریم، بین الأمام السیوطی و العلماء» در ضمن فصلی دراز دامن، تمام وجوه عرضه شده در این کتاب را نقل و تحلیل کرده و حدّ و حدود دلالت آنها بر اعجاز روشن کرده است، صص ۳۳۸-۴۱۴.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۵۹

مطالب بحث کرده و سپس مصادر و منابع کتاب را نشان داده است.

نویسنده، «معتزک الأقران» را با دقت با آثار دیگر سیوطی سنجیده و چگونگی بهره‌گیری سیوطی در این کتاب از دیگر آثارش را نشان داده است.

بر اساس محتوای این کتاب دیدگاه‌های اعتقادی، تفسیری، لغوی و برخی از آراء او را در علوم قرآن نشان داده است، آنگاه آراء سیوطی را در اعجاز با دیگر عالمان سنجیده است، از جمله با قاضی عبد الجبار، خطابی، زملکانی و باقلانی، از پیشینیان و آلوسی، زرقانی، رافعی، عبد الله درّاز از متأخران (۱)، یکی دیگر از فاضلان نیز وجوه بلاغی قرآن کریم را بر پایه و سنجش «الأتقان» و «معتزک الأقران» تدوین و عرضه کرده‌اند (۲).

۴. لباب النقول فی اسباب النزول:

سیوطی، در این کتاب احادیث و آثاری را که نشانگر شأن نزول آیات است، گزارش کرده است، او درباره این کتابش می‌گوید: در این باره [اسباب النزول] کتابی پرداختم جامع و پیراسته که در این فن همانندش نگاشته نشده بود. (۳) البته این سخن ادعای گزافی است و به راستی کار سیوطی پس از

(۱). اعجاز القرآن الکریم ...، محمد بن حسن بن موسی، دار الأندلس الخضراء، جدّه، ۱۴۱۷.

(۲). البلاغة القرآنیة، المختاره من الأتقان و معتزک الأقران، اختیار و تهذیب السید الجمیلی، قاهره، دار المعرفه، ۱۴۱۳.

(۳). الأتقان، ۱/ ۱۰۷.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۶۰

۵ قرن که از نگارش اسباب النزول واحدی گذشته، در سنجش با آن بسی ضعیف‌تر است.

«لباب النقول»، بارهای بار و در ضمن چاپ‌های مختلف تفسیر «جلالین» به گونه پانوشت یا حاشیه آن چاپ شده است؛ و نیز با تحقیق و تصحیح و تعلیق. از جمله چاپی منقح با تحقیق آقای بدیع السید اللحام و با عنوان «اسباب النزول» که تحقیقی است شایسته و با پانوشت‌ها و ارجاع‌های سودمند و کارآمد (۱).

۵. مفحّمات الأقران فی مبهمات القرآن:

از چگونگی عنوان «مبهمات القرآن» در این سلسله مقالات سخن گفته‌ایم و در ضمن آثار سده‌های پیشین آثاری را معرفی کرده‌ایم. کتاب سیوطی اثری است سودمند و آکنده از اطلاعات که وی در نهایت اختصار آنها را گزارش کرده است. مفحّمات را آقای ایاد خالد الطّباع تحقیق کرده است. وی در پانوشت‌ها مصادر و مراجع اقوال و احادیث را نشان داده و گاه در توضیح مطالب متن، نکاتی را آورده است و در ضمن مقدمه‌ای دراز دامن از سیوطی، آثار وی، کتاب‌های نگاشته شده در این زمینه و اهمیت این

کتاب سخن گفته است «۲».

(۱). اسباب النزول ...، دار الهجرة، دار الخیر. و بنگرید چاپ‌های دیگر آن را در کتابنامه بزرگ قرآن کریم، ۱/ ۳۰۷.

(۲). مفتحات الأقران ...، بیروت، مؤسسه الرساله، ۱۴۰۹.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۶۱

۶. المهدب فيما وقع في القرآن من المعرب:

سیوطی در این کتاب واژه‌های دخیل در قرآن کریم را گزارش کرده است، این موضوع از بحث‌های بسیار کهن علوم قرآنی است. و قرآن پژوهان در آثار علوم قرآنی غالباً درباره آن سخن گفته‌اند. سیوطی نیز در ضمن فصلی از «الأتقان» بدان پرداخته است «۱» که به واقع گزینشی است از این کتاب. سیوطی در این کتاب واژه‌های غیر عربی را بر اساس حروف الفبا و با توجه به هیأت کلمات آورده و در ذیل آنها با تکیه به آثار منقول از پیشینیان نشان داده است که واژه، ریشه در چه زبانی دارد. المهدب را سمیر حسین حلبی، تحقیق کرده است، تحقیقی دقیق و با ارجاع تمام مطالب متن به منابع و مصادر، با مقدمه‌ای درباره مؤلف و موضوع کتاب.

۷. المتوكلی:

عبد العزیز بن یعقوب بن محمد، ملقب به «المتوكل علی الله» (م ۹۰۳) از خلفاء عباسی، که سیوطی را بدو عنایتی و ارادتی بوده است «۲»، از وی می‌خواهد که کتابی بپردازد در گزارش واژه‌های دخیل در قرآن مجید. سیوطی گویا «المهدب» را برای برآوردن این خواست بسنده نمی‌داند و

(۱). الأتقان، ۲/ ۱۲۵.

(۲). المهدب ...، دار الکتب العلمیه، بیروت ۱۴۰۸.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۶۲

«المتوكلی» را می‌نویسد و کتاب را به نام وی نامبردار می‌سازد. در «المتوكلی» بر خلاف «المهدب» واژه‌ها را بر اساس زبان‌ها سامان داده است «۱».

مثلاً: لغات حبشی، فارسی، رومی و بدین سان، گاه واژه‌هایی تکرار شده است و آگاهی‌هایی در این کتاب عرضه شده است که در «المهدب» نیست و به عکس. المتوكلی را آقای عبد الکریم زبیدی، تصحیح و تحقیق کرده و در پانوشتها افزون بر نشان دادن منابع اقوال، توضیحات مفصّلی درباره مطالب متن آورده است «۲».

۸. قطف الأزار فی کشف الأسرار:

بحث تناسب آیات در سوره‌ها و تناسب سوره‌ها در قرآن کریم، گو اینکه در پژوهش‌های سده‌های آغازین تاریخ اسلام نشانی از آن نیست امّا در سده‌های واپسین، از جمله دلمشغولی‌های مهمّ مفسّران و قرآن پژوهان بوده است. سیوطی این کتاب را پرداخته است تا نشان دهد آیات در سوره‌ها و نیز سوره‌ها به لحاظ محتوی با هم در پیوندی استوار هستند، سیوطی از این کتاب در آثار دیگر خود یاد کرده و بدان بالیده است «۳».

(۱). حسن المحاضره، ۹۲ / ۲.

(۲). المتوكلی، فیما ورد فی القرآن باللغات: الحبشیه و الفارسیه و ...، بیروت، دار البلاغه، ۱۴۰۸.

(۳). الأتقان، ۳ / ۳۶۹؛ معترك الأقران، ۱ / ۴۳.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۶۳

«قطف الأزهار»، به «اسرار التنزیل» مشهور شده است، سیوطی نیز گاه از آن بدین عنوان یاد کرده است (۱).

قطف الأزهار، در بر نمودن تناسب آیات در سوره‌ها است ... و گویا تا سوره توبه پیش رفته است و سیوطی به تکمیل آن توفیق نیافته است (۲)؛ قطف الأزهار را آقای احمد حمّادتی تحقیق کرده است (۳).

۹. تناسق الدرر فی تناسب السور:

سیوطی در این کتاب، به تبیین و توضیح چگونگی پیوند محتوایی سوره‌ها با هم پرداخته است، یعنی به مثل مناسبت سوره بقره با حمد، آل عمران با بقره و ... چنانکه بارها در این مقالات اشاره کردیم، مسئله تناسب از یکسوی بر چگونگی جمع و تدوین قرآن استوار است و از سوی دیگر در سوره‌ها بر توقیفی بودن چینش آیات در سوره‌ها؛ و موضع قرآن پژوه در آن دو بحث در این موضوع تعیین کننده است. به هر حال بحث تناسب، ذوق انگیز و دل‌پذیر است و کتاب سیوطی نیز با همه تکلف‌هایی که گاه در ایجاد تناسب در آن راه یافته، خواندنی و شیرین

(۱). الأتقان، ۳ / ۳۶۹.

(۲). مقدمه کتاب، ۱ / ۸۵، خواهیم گفت سیوطی در مقدمه «تناسق الدرر» که تناسب سوره‌ها است می‌گوید: من این کتاب را از قطف الأزهار برگزیده‌ام، آیا این نشان آن نیست که کتاب کامل بوده است؟!

(۳). قطف الأزهار ...، قطر، نشر وزارة الأوقاف و الشؤون الإسلامیه، ۱۴۱۴، ۲ مجلد.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۶۴

است. تناسق الدرر، بارها چاپ شده است، از جمله با تحقیق آقای عبد القادر عطاء، همراه مقدمه‌ای دراز دامن در تبیین و توجیه موضوع (۱).

و نیز با تحقیق آقای سید جمیلی همراه با مقدمه‌ای مفصل درباره کتاب، موضوع آن و شرح حال سیوطی و با عنوان «ترتیب سور القرآن» (۲).

۱۰. الأکلیل فی استنباط التنزیل:

بسیاری از کسان بر این باور رفته‌اند که همه دانشها در قرآن است و قرآن مشتمل است بر «همه چیز» و در آن «تبیین و توضیح» همه چیز آمده است و از آیات آن می‌توان تمام دانشها را بهره گرفت و استنباط کرد.

سیوطی این کتاب را نگاشته است، تا این باور را استوار دارد. از این روی مقدمه‌ای نگاشته است در اشمال قرآن بر دانش‌های دنیوی و اخروی و آن را گونه‌ای از اعجاز قرآن کریم تلقی کرده است. سیوطی این بحث را در آثار دیگرش از جمله در «معترك الأقران» با اندکی افزونی و کاستی و با عنوان «العلوم المستنبطه» نقل کرده است (۳).

الأکلیل، به تحقیق آقای سیف الدین عبد القادر الکاتب، نشر یافته است (۴).

(۱). تناسق الدرر ...، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۰۶.

(۲). ترتیب سور القرآن ...، بیروت، دار و مکتبه هلال، ۱۹۸۶.

(۳). معترك الأقران، ۱/ ۱۴ - ۲۷.

(۴). الأکلیل ...، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۰۵.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۶۵

۱۱. مراد المطلاع فی تناسب المقاطع و المطلاع:

پیوندهای محتوایی بین آغازها و فرجام‌ها در سوره‌ها از نکات لطیف اعجاز بیانی قرآن است، بسیاری از مفسران و از جمله علامه طباطبایی (رضوان الله علیه) با تکیه بر این نکته حقایق بس ارجمندی را عرضه کرده‌اند. قرآن پژوهان در این باره سخن فراوان گفته‌اند «۱» و سیوطی خود نیز بارها بدان پرداخته است و گویا آنچه را در مواردی پراکنده، با افزونی‌هایی یکجا گرد آورده و کتابی پرداخته است با عنوان «مراد المطلاع ...» «۲». «مراد»، گویا چاپ نشده است اما نسخه‌هایی از آن در کتابخانه‌ها وجود دارد «۳».

۱۲. فتح الجلیل للبعد الذلیل فی الأنواع البدیعیه المستخرجه من قوله تعالی «اللَّهُ وَلِيُّ الَّذِينَ آمَنُوا: (بقره / ۲ / ۲۵۷)

سیوطی ابتدا از اوج بلاغت و عظمت اعجاز بیانی قرآن کریم و آکندگی آیات آن از زیبایی‌های بیانی سخن می‌گوید. آنگاه چونان

(۱). البرهان فی علوم القرآن، ۱/ ۲۷۲؛ التمهید، ۵/ ۲۸۸؛ النبأ العظیم، محمد عبد الله دراز، ص ۱۵۲.

(۲). الأتقان، ۲/ ۱۰۵ - ۱۰۸؛ معترك الأقران، ۱/ ۷۴.

(۳). دلیل مخطوطات السیوطی و أماكن وجودها، ص ۴۲؛ جلال الدین السیوطی و أثره فی الدراسات اللغویه، ص ۲۰۰.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۶۶

نمونه‌ای، این آیت الهی را از این نگاه به بحث می‌نهد و از تفسیر و توضیح وجوه بلاغت آن به تفصیل سخن می‌گوید. فتح الجلیل با تحقیق، تعلیق و شرح عبد القادر، احمد عبد القادر چاپ شده است «۱».

۱۳. شرح الشاطبیه:

پیشتر از «حرز الأمانی و وجه التهانی» و اهمیت آن در دانش قرائت سخن گفته‌ایم «۲». این کتاب شرح‌های بسیاری دارد. سیوطی نیز بر آن شرحی نگاشته است. قرآن پژوه و ادیب معاصر، دکتر عبد العال سالم مکرّم نوشته‌اند: این کتاب چاپ شده است «۳». نسخه‌هایی از آن در کتابخانه‌ها موجود است «۴».

۱۴. خمائل الزهر فی فضائل السور:

از این کتاب سیوطی، با عنوان «جمال الزهر فی فضائل السور «۵»، و «الدر النظیم فی فضائل القرآن العظیم «۶» نیز یاد شده است. سیوطی خود آن را بدان سان که آوردیم یاد کرده است. او می‌گوید: درباره فضایل

- (۱). فتح الجلیل ... اردن، عمان، ۱۴۱۲.
 - (۲). بینات، شماره ۶، ص ۷۶.
 - (۳). جلال الدین السیوطی و أثره فی الدراسات اللغویه، ص ۲۰۳.
 - (۴). همان؛ و نیز ر. ک: دلیل مخطوطات السیوطی، ص ۳۸.
 - (۵). دلیل مخطوطات السیوطی، ص ۳۵.
 - (۶). معجم الدراسات القرآنیه، ص ۴۱۷.
- سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۶۷
- سوره‌ها به صورت عموم و نیز سوره‌ها به صورت متعین، روایات بسیار وارد شده است، این روایات آمیزه‌ای است از سره و ناسره و صحیح و ناصحیح، از این روی من به نگارش کتابی در این زمینه با عنوان «خمائل الزهر...» پرداختم و کوشیدم در آن احادیث موضوع و مجعول را نیاورم (۱).
- به سیوطی در باب علوم قرآنی، آثاری دیگری نیز نسبت داده شده است و در برخی از آثار وی نیز از آنها سخن رفته است، از جمله «مجاز الفرسان الی مجاز القرآن» که گزینشی است از مجاز القرآن عین الدین ابن عبد السلام. «الناسخ و المنسوخ فی القرآن»، «تشفیف السمع بتحدید السبع»، «الألفیه فی القرات العشر» و ... (۲).
- مفسر، مورخ، محدث، ادیب و قرآن پژوه بلند آوازه این قرن، جلال الدین عبد الرحمن بن ابی بکر سیوطی، به سال ۸۴۹ هجری قمری در ماه رجب دیده به جهان گشود، او در شش سالگی پدر را از دست داد (۳)، اما شوق فراگیری و دانش اندوزی و یافتن آگاهی‌های گسترده را هرگز از دست نهشت. سیوطی به هشت سالگی نرسیده، قرآن را حفظ کرد و در دانش حدیث در محضر بیش از ۱۵۰ استاد و شیخ حدیث زانوزد و با تمام توان در فراگیری و آنگاه در ثبت و ضبط دانش و نگارش

(۱). الأتقان، ۴ / ۱۲۰؛ نسخه‌های مخطوط آن را در منابع یاد شده بنگرید.

(۲). بنگرید به: دلیل مخطوطات السیوطی و أماكن وجودها، «القرآن و علومه»، ص ۲۹-۴۷.

(۳). حسن المحاضره، ۱ / ۱۸۸.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۶۸

و تصنیف کوشید و با تدوین آثار بسیاری بر میراث مکتوب فرهنگ اسلامی غنا بخشید (۱). کارنامه پژوهش و نگارش سیوطی بسی پربرگ و بار است. او در گسترده نویسی، نیک نگاری، کثرت تألیف اگر بی نظیر نباشد، بی گمان کم نظیر است. درباره چگونگی آثار وی و نگارش‌های مختلف او از همان روزگار حیات او سخن بسیار رفته است. اما قدرت تألیف و شکیبایی و استواری او در فراگیری و فرادهی هرگز انکار نشده است. او به سال ۹۱۱ زندگی را بدرود گفته است (۲).

(۱). همان، ص ۱۹۰.

(۲). سیوطی خود، در کتابی خواندنی و سودمند با عنوان «التحدّث بنعمه الله»، به تفصیل شرح حال و سوانح زندگانش را نگاشته و از چگونگی آثارش سخن گفته است و نیز در کتاب دیگرش «حسن المحاضره»، عالمان و محققان بسیاری شرح حال و گزارش چگونگی آثار او را به بحث نهاده‌اند. شرح حال او افزون بر نگاشته‌های مفرد درباره او، به تفصیل در منابع شرح نگاری آمده است. در این مقام از برخی نگاشته‌های مستقل (تک نگاریها) یاد می‌کنم:

جلال الدین السیوطی و أثره فی الدراسات اللغویه، عبد العال سالم مکرم؛ السیوطی و جهوده فی علوم القرآن، عبد الحلیم هاشم

الشریف؛ دلیل مخطوطات السیوطی و اماکن وجودها، احمد الخازندار، محمد ابراهیم الشیبانی؛ جلال الدین السیوطی عصره و حیاته و آثاره و جهوده فی الدرر اللغوی، طاهر سلیمان حموده؛ اعجاز القرآن بین الامام السیوطی و العلماء، دراسة نقدیه و مقارنه، محمد بن حسن بن عقیل موسی؛ الامام الحافظ جلال الدین السیوطی و جهوده فی الحدیث و علومه، بدیع السید اللحام؛ مکتبه الجلال السیوطی، احمد الشرقاوی؛ جلال الدین السیوطی مسیره العلمیه و مباحثه اللغویه، مصطفی الشعکه؛ جلال الدین السیوطی، منهجه و آراؤه الکلامیه، محمد جلال ابو الفتوح شرف.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۶۹

در این قرن ابو عبد الله محمد بن أحمد، مکناسی (م ۹۱۹)، در علوم قرآنی آثاری رقم زد، از جمله «انشاد الشرید فی رسم القرآن» و «تفصیل الدرر فی القراءت» (۱). مکناسی از عالمان، ریاضی دانان و فقیهان مالکی است، او در «مکناسه» (۲) به دنیا آمد و در آن دیار بالید، و در آن دیار و سپس در «فاس» دانش آموخت، او پس از روزگاری در «فاس» اقامت گزید و در همان دیار به سال ۹۱۹ زندگی را بدرود گفت. مکناسی در ریاضیات، فقه، ادبیات و علوم قرآنی آثاری از خود بر جای نهاده است (۳).

عبد البر بن محمد حلبی (۹۲۱۲)، مشهور به ابن شحنه از عالمان و فقیهان حنفی در این قرن، کتابی نگاشت با عنوان غریب القرآن (۴) و همو کتابی پرداخت با عنوان «عقود اللئالی و المرجان فیما يتعلق بالقرآن» (۵).

عبد البر در حلب بزاد و به قاهره کوچ کرد و دانش‌های متعددی را از اساتید آن دیار فرا گرفت. او در فقه، اصول و دیگر علوم اسلامی آگاهی‌های شایسته‌ای یافت و به فتوی پرداخت و بر مسند قضاء نشست،

(۱). معجم مصنفات القرآن الکریم، ۳/ ۲۷۷؛ الأعلام، ۵/ ۳۳۶.

(۲). «مکناسه»، شهری است در مغرب، که به لحاظ فراوانی زیتون آن، «مکناسه الزیتون» نیز می‌گویند: الروض المعطار فی خبر الأقطار / ۵۱۰، لغتنامه دهخدا، ج ۱۳ / ۱۸۹۰۵.

(۳). الأعلام، ۵/ ۳۳۶؛ معجم المؤلفین، ۳/ ۸۵.

(۴). معجم الدراسات القرآنیه، ص ۳۱۸.

(۵). معجم المؤلفین، ۳/ ۴۶.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۷۰

سپس به حلب بازگشت و در آن دیار زندگی را بدرود گفت. ابن شحنه در موضوعات مختلف اسلامی آثاری از خود بر جای نهاده است (۱).

در این قرن محدث و محقق بلند آوازه شافعی مصری، شهاب الدین احمد بن محمد قسطلانی، صاحب یکی از مهم‌ترین شرح‌های صحیح بخاری با عنوان «ارشاد الساری فی شرح البخاری» آثاری در علوم قرآنی رقم زد، از جمله «لطائف الأشارات بفنون القراءت»، او در این کتاب از قرائت‌های چهارده گانه سخن گفته است، لطائف الأشارات ...، به تحقیق و تصحیح، عامر سید عثمان و عبد الصبور شاهین نشر یافته است (۲).

او بر کتاب مهم شاطبی نیز شرح نوشت با عنوان «فتح الدانی فی شرح حرز الأمانی»، این شرح گویا به فرجام نرسیده است، اما شوکانی می‌گوید: فواید شگفتی در آن فراهم آورده که در هیچ شرح دیگری یافت نشود (۳). قسطلانی بر «مقدمه» جزری نیز شرحی نگاشته است با عنوان «العقود الستیه فی شرح المقدمه الجزریه».

قسطلانی در مصر دیده به جهان گشود و در همان دیار بالید و دانش آموخت. در مصر قرآن را حفظ کرد. در فراگیری حدیث، فقه و دانش‌های قرآنی، محضر عالمان بسیاری را درک کرد، بارها به مکه سفر

- (۱). درباره او بنگرید به: شذرات الذهب، ۱۰ / ۱۴۱؛ اعلام النبلاء، ۵ / ۳۸۱؛ معجم المؤلفین، ۳ / ۴۵؛ الأعلام، ۳ / ۲۷۳؛ ایضاح المکنون، ۱ / ۳۱۱، ۶۰۲؛ الآثار الحظیة فی المكتبة القادریة بیغداد، ۲ / ۱۶۸؛ المورد، مجلد ۸، شماره ۳ / ۴۰۴.
- (۲). لطائف الأشارات ...، قاهره، المجلس الأعلى للشئون الإسلامیة، / ۱۳۹۲.
- (۳). البدر الطالع، ۱ / ۱۰۲.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۷۱

کرد و مجاورت بیت الله را برگزید. او بر کرسی تدریس نشست و در محفلش کسان بسیار گرد آمدند و از وی دانش آموختند. او در ابعاد مختلف اسلامی از خود آثاری بر جای نهاده است و چنانکه پیشتر آوردیم مهم‌ترین و مشهورترین اثری وی، شرح او است بر «صحیح بخاری». قسطلانی محرم سال ۹۳۳ ه. ق زندگی را بدرود گفت «۱».

شیخ الأسلام زکریا بن محمد، انصاری شافعی (م ۹۲۶ یا ۹۲۵) در این قرن از عالمان، محدثان و مفسرانی است که در علوم قرآنی نیز قلم زده است. از جمله آثار سودمند اوست «فتح الرحمن بکشف ما یلتبس فی القرآن». او در این کتاب و بر اساس سور قرآنی، کوشیده که ابهام‌های ظاهری از چهره آیات را برگیرد و تعبیری را که به گونه‌ای اشتباه آفرین است با دقت تبیین و تفسیر کند. این کتاب را آقای محمد علی صابونی بر اساس سه نسخه، تحقیق و تصحیح کرده و نشر داده است «۲» یادآوری کنم که آنچه با این عنوان در حاشیه «السراج المنیر» چاپ شده است بخشی از این کتاب است که همان بخش هم افتادگی‌های بسیار دارد. وی مقدمه جزئی را نیز شرح کرده است با عنوان «الدقائق المحکمه»

- (۱). درباره او بنگرید به: البدر الطالع، ۱ / ۱۰۲؛ شذرات الذهب، ۱۰ / ۱۶۹؛ ریحانة الأدب، ۴ / ۴۵۸؛ معجم المؤلفین، ۱ / ۲۵۴؛ الأعلام، ۱ / ۲۳۲.

(۲). دار الصابونی، ۱۴۰۵.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۷۲

فی شرح المقدمه «۱». نیز کتابی پرداخته است در «وقف و ابتدا» با عنوان «المقصد للتلیخ ما فی المرشد» «۲». زکریای انصاری در «سنیکه» «۳» به دنیا آمد و در همان دیار بالید، آنگاه به قاهره رفت و در آن دیار دانش آموخت. او سپس به دیار خود برگشت و محفل تعلیم و تعلم به پا داشت.

و پس از مدتی دیگر بار به قاهره رفت و از محضر عالمان بسیاری از جمله ابن حجر بهره‌ها گرفت، و بر کرسی تدریس کسان فراوانی را بهره رساند و به تألیف و تصنیف پرداخت و در ابعاد مختلف فرهنگ اسلامی آثار بسیاری از خود بر جای نهاد. او را به شیوه‌های ستوده در زندگانی، مناعت طبع، سلامت نفس، تحمل سختیها ستوده‌اند «۴».

در این قرن، عمر بن قاسم انصاری معروف به تشار مصری (م ۹۳۸) از عالمان و قارئان آن روزگار کتاب‌های متعددی در دانش قرائت نگاشت.

او در کتاب «الوجوه النیره فی قرائة العشر» قرائت‌های دهگانه را گزارش کرد و در «البدور الزاهرة فی القرائة العشر المتواتره» کوشید تا تواتر این قرائت‌ها را استوار سازد، افزون بر اینها کتابی پرداخت ویژه قرائت «أبو عمرو بن علاء بصری» با عنوان «القطری المصری فی قرائة»

(۲). اعلام الدراسات القرآنیه، ص ۲۸۳.

(۳). دیهی در بخش شرقی مصر.

(۴). درباره او بنگرید به: شذرات الذهب، ۱۰/۱۸۶؛ البدر الطالع، ۱/۲۵۲؛ معجم المؤلفین، ۱/۷۳۳؛ فهرس التاریخ بالظاهریه، ۲/۱۸۴؛ الأعلام، ۳/۴۶.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۷۳

أبی عمرو بن العلاء المصری. او کتاب دیگری دارد با عنوان «المکرر فیما تواتر من القراءات و تحرر» که با عنوان «المکرر فی علم القراء السبعة البدور النور» (۱) نیز یاد شده است. این کتاب تشار، بارها به چاپ رسیده است (۲). «البدر المنیر فی قرائه نافع و أبی عمرو ابن کثیر» نیز از آثار اوست.

از چگونگی زیست عمر بن قاسم آگاهی‌های چندانی در اختیار نیست، او را از قارئان و عالمان شافعی مذهب مصر دانسته‌اند. سال وفات او نیز در منابع شرح حالنگاری گونه‌گون ثبت شده است (۳).

شمس الدین احمد بن سلیمان، مشهور به ابن کمال پاشا از فقیهان حنفی و از ترک زبانانی که آثارش را به عربی رقم می‌زده است. کتابی در اعجاز قرآن نگاشته و در آن کوشیده است دیدگاه «صرفه» در اعجاز قرآن را استوار کند (۴). خانم ابتسام مرهون از کتاب وی با عنوان «اعجاز القرآن» (۵) یاد کرده است و کتاب دیگری نیز به او نسبت داده است با عنوان «بیان اسلوب الحکیم» (۶). محققان کتاب «البرهان فی علوم القرآن» از آن با

(۱). معجم الدراسات القرآنیه، ص ۴۶۷؛ معجم مصنفات القرآن الکریم، ۴/۱۳۷؛ معجم المؤلفین، ۲/۵۶۹.

(۲). المکرر... قاهره، میمیه ۱۳۲۶، مطبعة مصطفى الحلبي ۱۳۹۹، مکه المکرمة ۱۳۰۶.

(۳). درباره او بنگرید به: الضوء اللامع، ۶/۱۱۳؛ الأعلام، ۵/۵۹؛ معجم المؤلفین، ۳/۵۶۹.

(۴). فکرة اعجاز القرآن، ص ۱۶۴.

(۵). معجم الدراسات القرآنیه، ص ۹۲، ۹۹.

(۶). معجم الدراسات القرآنیه، ص ۹۲، ۹۹.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۷۴

عنوان «رساله فی تحقیق اعجاز القرآن» و «اعجاز القرآن» یاد کرده‌اند (۱).

آقای نعیم حمصی دیدگاه وی درباره اعجاز را از مجموعه «رسائل» ابن کمال پاشا که نشر یافته است (۲)، آورده و بعید نیست که این رساله همانی باشد که در فکر شما یاد شده است (۳).

شمس الدین احمد، از عالمان و فقیهان حنفی و از شیخ الاسلام‌های روزگار عثمانی‌هاست. او فراگیری دانش را در «دار الحدیث» «ادرنه» آغاز کرد؛ و در مدارس آن دیار و استانبول به تکمیل و تعمیق دانش خود پرداخت، در روزگاری در منصب قضاوت بود و در تعلیم و تعلم و کتابت سختکوش بود. از وی آثاری به زبان عربی و ترکی بر جای مانده است (۴).

اکنون یاد کنیم از احمد بن احمد بن ابراهیم طیبی شافعی (م/ ۹۸۱) از فقیهان و زاهدان و نحویان دمشق که در علوم قرآنی آثاری نگاشت، از جمله: «المفید فی علم التجوید»، «منظومه فی القراءات»، «مذهب الحمزه فی تحقیق الهمزه» و «بلوغ الأمانی فی قرائه ورش من طریق الأصبهانی» (۵).

(۱). البرهان فی علوم القرآن، ۲/۲۲۳، (پانوش).

- (۲). ترکیه، مطبعة اقدام، ۱۳۱۶.
- (۳). فکرة اعجاز القرآن، ص ۱۶۴، ۱۶۵.
- (۴). درباره او بنگرید به: شذرات الذهب، ۱۰/۳۳۵؛ الطبقات السنیه، ۱/۳۵۵؛ الأعلام، ۱/۱۳۳؛ معجم المؤلفین، ۱/۱۴۸، معجم المفسرین، ۱/۳۹؛ فکرة اعجاز القرآن، ص ۱۶۴.
- (۵). البرهان فی علوم القرآن، ۱/۴۴۵ (پانوشت)؛ الأعلام، ۱/۹۱؛ فهرس مخطوطات و دار الکتب الظاهریه، علوم القرآن، ۱/۲۵۴ و ۳۱۷.

سیر نگارشیهای علوم قرآنی، ص: ۱۷۵

عثمان بن سعید مصری، معروف به «ورش» (م/۱۹۷) از روایان قرائت نافع است. او گاه گزینش‌های ویژه خود را داشت که با قرائت نافع نیز همسوی نبود، قرائت ورش را کسان بسیاری روایت کرده‌اند «۱»، از جمله، محمد بن عیسی بن رزین الیتمی الرازی الأصفهانی. کتاب طیبی گزارش قرائت ورش است با روایت.

طیبی شافعی از فقیهان و نحویان دمشق است که پس از فراگیری دانش و دست یافتن به آگاهی‌های لازم در برخی از دانش‌های اسلامی، به تدریس و وعظ پرداخت و روزگاری امامت مسجد جامع امور را به عهده گرفت. افزون بر آنچه یاد کردیم، در موضوعات دیگر اسلامی نیز آثاری از خود بر جای نهاده است «۲».

(۱). القرآن و علومه فی مصر، ص ۲۱۶، «مدرسه ورش»، ۲۲۷ «قرائه ورش خارج مصر».

(۲). درباره او بنگرید به: الأعلام، ۱/۹۱؛ معجم المؤلفین، ۱/۹۳ و

سیر نگارشیهای علوم قرآنی، ص: ۱۷۷

قرن یازدهم

در قرن یازدهم دامنه پژوهش‌های علوم قرآنی چندان گسترده نیست. در این قرن نورالدین علی بن محمد بن سلطان هروی مشهور به «ملا علی قاری» آثاری در علوم قرآنی رقم زده است، از جمله: «حدث الأمانی بشرح حرز الأمانی»، «اربعون حدیثا فی فضائل القرآن»، «الفیض السماوی فی تخریج قراءات البیضاوی»، «المنح الفکریه بشرح المقدمه الجزریه»، «الهیات الستیة العلیه علی آیات الشاطیبه الرائیة». «۱»

ملا علی قاری از عالمان، محدثان، و مفسران بزرگ قرن یازدهم هجری است، او در هرات از مادر بزاد و در آن دیار بالید، او دانش‌های مرسوم آن روزگار به ویژه قرائت را در آن دیار فراگرفت و آن گاه به مکه مکرمه هجرت کرد و بیش از چهل سال در آن دیار زندگی کرد و بر دانش خود افزود و با تألیف و تدریس دانشش را بگسترده. ملا علی قاری خطی

(۱). الأمام علی القاری و أثره فی علم الحدیث/ ۱۴۲، در این کتاب آثار یاد شده نسخه‌شناسی نیز شده است.

سیر نگارشیهای علوم قرآنی، ص: ۱۷۸

خوش داشت، قرآن را می‌نوشت و از این راه امرار معاش می‌کرد، او در آستانه قرآن آثار دیگری نیز رقم زده است. از جمله «انوار القرآن و اسرار العرفان» که تفسیری است در دو جزء، و نیز «حاشیه علی تفسیر البیضاوی» که در آن به وجوه قراآت و تبیین واژه‌های دشواریاب قرآن اهمیت ویژه قایل شده است، او به سال ۱۰۱۴ در مکه مکرمه زندگی را بدرود گفت. «۱»

در این قرن، سیف الدین بن عطاء الله وفایی فضالی شافعی بصری (م ۱۰۲۰) در قرائت و توضیح و تبیین مبانی قرائت‌های هفتگانه

کتابی پرداخت با عنوان «الأصول المختصره على القراءات السبع» (۲) و نیز شرحی نیکو بر «مقدمه جزری» در تجوید با عنوان «الجواهر المضيئه» محیی نوشته است:

او شیخ قاریان روزگار خود بود و پیشتر در علوم قرآن، نگاهشته‌های مفیدی دارد از جمله شرحی بدیع بر مقدمه جزری و رساله‌های بسیاری در قراءات. (۳)

از زندگانی سیف الدین فضایی، گزارش‌های تفصیلی در اختیار نداریم و آگاهی‌های گویایی از چگونگی بالیدن و تحصیل دانش اندوزی

(۱). خلاصه الأثر، ۳/ ۱۸۵؛ البدر الطالع، ۱/ ۴۴۵؛ معجم المؤلفین، ۲/ ۴۴۸؛ الأعلام، ۵/ ۱۲، الأمام علی القاری و اثره فی علم الحدیث، خلیل ابراهیم قوتلای.

(۲). معجم مصنفات القرآن الکریم، ۴/ ۲۲.

(۳). خلاصه الأثر، ۲/ ۲۲۰.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۷۹

او در منابع شرح حال نگاری وجود ندارد. به جز تعبیرهایی که آوردیم و اینکه گفته‌اند او در «بوستان دانش، میوه‌های بسیاری از علوم قرآن برچید و بر همگنانش پیشی جست». فضایی، دوشنبه هیجده جماد الأولى ۱۰۲۰ در گذشته است. (۱)

محمد بن احمد عوفی (م حدود ۱۰۵۰)، در این قرن در علوم قرآن آثاری نگاشت، از جمله: «الجواهر المکمله لمن رام الطرق المکمله»، در توضیح و تفصیل قرائت‌های دهگانه که به سال ۱۰۴۹ نگارش آن را به پایان برده است. این اثر گزیده کتاب دیگر اوست با عنوان: «بحر المعانی و کنز السبع المثانی» و نسخه‌ای از آن در برخی کتابخانه‌ها وجود دارد. (۲)

«رسم الخط» قرآن کریم از کهن‌ترین بحث‌های علوم قرآنی است با گرایش‌های گوناگونی که عالمان درباره آن دارند (۳)، عوفی در این زمینه کتابی پرداخته است با عنوان: «الجواهر الیمانیة فی رسم المصحف العثمانیة». عوفی آثار دیگری نیز دارد از جمله: «مختصر المقالة فی الفتح و الأماله» و

از شرح حال و چگونگی بالیدن و دانش اندوزی عوفی آگاهی‌های

(۱). همان، ۲/ ۲۴۰؛ معجم المؤلفین، ۱/ ۸۰۵؛ الأعلام، ۳/ ۱۴۹.

(۲). معجم مصنفات القرآن الکریم، ۴/ ۵۸۱.

(۳). محققانه‌ترین و گسترده‌ترین اثری که تمام زوایای این بحث را بر اساس منابع کهن و با توجه به منابع و پژوهش‌های نوکاویده و با حوصله‌ای شگرف به این بحث رسیدگی کرده است، پژوهش ارجمند دکتر غانم قدوری قمه است با عنوان «رسم المصحف»، این اثر خوشبختانه ترجمه شده و اخیراً نشر یافته است.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۸۰

شایسته‌ای در اختیار نداریم، او را از عالمان و مقرران این قرن دانسته، آثارش را گزارش کرده‌اند. (۱)

در این قرن مورخ، ادیب و یکی از بزرگترین فقیهان فلسطینی، مرعی بن یوسف بن ابی بکر بن احمد کرمی مقدسی (م ۱۰۳۳) یاد کردنی است.

او کتابی نگاهشته است با عنوان: «قلائد المرجان فی الناسخ و المنسوخ من القرآن» نسخه‌های بسیاری از این کتاب وجود دارد (۲)، این کتاب در دانشگاه محمد بن سعود در ریاض تحقیق شده است، اما گویا هنوز نشر نیافته است. مقدسی خود آن را گزین کرده

است با عنوان: «فوائد فوائد قلائد المرجان و موارد منسوخ القرآن». وی را کتابی است دیگر در تبیین و توضیح محکم و متشابه با عنوان «الآیات المحکمات و المتشابهات».

مرعی بن یوسف از عالمان سختکوش و کثیر التالیف قرن یازدهم هجری است، او در دیه «طور کرم» فلسطین دیده به جهان گشود، و دانش اندوزی را در محضر عالمان آن دیار آغاز کرد، آن گاه به مصر رفت و از محضر عالمان مصر بهره برد و در الأزهر بر کرسی درس نشست و در کنار تدریس به تألیف و تصنیف پرداخت. «۳» وی افزون بر آنچه یاد کردیم تفسیری بر قرآن کریم نیز نگاشته است، و نیز آثار بسیاری در موضوعات مختلف فرهنگ اسلامی رقم زده است، از جمله آثار اوست: «فوائد

(۱). هدیه العارفین، ۲، ۲۶۳؛ ایضاح المکنون، ۱ / ۳۸۱؛ معجم المؤلفین، ۳ / ۹۰.

(۲). البرهان فی علوم القرآن، ۲ / ۱۵۷ (پانوشت).

(۳). ایضاح المکنون، ۱ / ۷.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۸۱

الفکر فی الإمام المهدی المنتظر. «۱»

از جمله آثاری که در چگونگی رسم الخط قرآن کریم نگاشته شده است، ارجوزه‌ای است با عنوان: «مورد الظمان فی رسم أحرف القرآن»، به انشاء و خامه محمد بن محمد خزار (م ۷۱۸). «۲» این نگاشته توجه عالمانی را به خود معطوف داشته است، از این روی کسانی به شرح و تفسیر آن همت گماشته‌اند. در این قرن عبد الواحد بن احمد بن علی بن عاشر انصاری اندلس (م ۱۰۴۰) بر آن شرحی نگاشت با عنوان: «فتح الممان شرح ارجوزه مورد الظمان فی رسم أحرف القرآن». «۳»

محبی در ضمن شمارش آثار او گفته است: و از آثار اوست شرح شگفت او بر «مورد الظمان» که در آن به نیکویی سخن گفته، و اثر دیگری را که در تکمیل آن پرداخته بود با عنوان: «اعلان بتکمیل مورد الظمان» در آن وارد ساخته و با آن در آمیخته است. «۴» او آثار دیگری نیز در علوم قرآن نگاشته است، از جمله: «تنیه الخلمان فی علم رسم القرآن» که در ذیل «دلیل الحیران» چاپ شده است. «۵»

(۱). بنگرید به: خلاصه الأثر، ۴ / ۳۵۸، فهرس مخطوطات دائر الکتب الظاهرية (علوم القرآن الکریم) ۲ / ۲۴۱، معجم المؤلفین، ۳ / ۷۴۲، الأعلام، ۷ / ۲۰۳.

(۲). معجم المؤلفین، ۳ / ۶۱۷.

(۳). الأعلام، ۴ / ۱۷۵ این کتاب در معجم المؤلفین، ۳ / ۶۱۷ به محمد بن محمد خزار نسبت داده شده است که اشتباه است.

(۴). خلاصه الأثر، ۳ / ۹۸.

(۵). البرهان فی علوم القرآن ۲ / ۹ (پانوشت).

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۸۲

عبد الواحد اندلس فاسی در «فاس» «۱»، به دنیا آمد و در همان دیار به فراگیری دانش پرداخت و از محضر عالمان آن بسی بهره برد. او به سال (۱۰۰۸) به مصر رفت و در محضر عالمان آن دیار در تکمیل و تعمیق دانش خود کوشید و به فاس بازگشت و به تدریس و تألیف پرداخت و آثاری از ابعاد مختلف فرهنگ اسلامی رقم زد، او به سال (۱۰۴۰) در فاس زندگی را بدرود گفت. «۲» اکنون باید یاد کنیم از محدث، مفسر، فیلسوف و متفکر بزرگ قرن یازدهم هجری محمد بن ابراهیم بن یحیی، شیرازی، ملقب به صدر الدین و مشهور به صدر المتألهین. آن بزرگوار با تدوین مجموعه عظیم «الأسفار الأربعة» و پی نهادن اندیشه نو در جریان

حکمت و فلسفه، بیشتر به فلسفه و حکمت مشهور گشته است و جایگاه والای او در علوم نقلی در پرتو شهرت حکمی او کم سو گشته است. تفسیر گرانسنگ او اگر پایان می‌پذیرفت بی‌گمان در جریان تفسیر نگاری قرآن کریم قله‌ای می‌شد فرازمند و بی‌مانند. وی در تفسیر، ابتداء چونان مفسران به تبیین ظاهر آیات می‌پردازد؛ اقوال مختلف را گزارش می‌کند و با استواری و دقت، نقد می‌کند و آن‌گاه به ژرفا می‌رود و حقایق بس بلندی را عرضه می‌کند، صدر المتألهین در موارد متعددی از رسائل تفسیری

(۱). «فاس» شهری است مشهور و بزرگ بر کرانه دریای مغرب، و بزرگترین شهر مراکش، فاس همواره مهد دانش بوده است و از آن عالمان بسیاری بر آمده‌اند (معجم البلدان، ۴/ ۲۶۱؛ لغتنامه دهخدا، ۱/ ۱۴۹۳۶)

(۲). درباره او بنگرید به: خلاصه الأثر، ۳/ ۹۶؛ معجم المؤلفین، ۲/ ۳۳۱؛ الأعلام، ۴/ ۱۷۵.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۸۳

خود، مؤمنان را به در نگریستن در آیات الهی و گذشتن از «ظاهر» و رسیدن به «باطن» فراخوانده، و راه و روش این تعمق را باز گفته است.

صدر المتألهین پس از نگارش رساله‌های گونه‌گون تفسیری، چون آهنگ تفسیر قرآن می‌کند و آن را از سوره حمد می‌آغازد، «مفاتیح الغیب» را چونان مقدمه‌ای بر این تفسیر می‌نگارد و بسیاری از مباحث علوم قرآنی را با شیوه و مشرب ویژه خود تبیین و تفسیر می‌کند.

از جمله تبیین: ویژه گی و صفت قرآن به زبان رمز و اشاره، اقسام قرآن، چگونگی تفسیر پذیری قرآن، کلام و حقیقت آن، فرق میان کتابت مخلوق و کتابت خالق، آداب ناظران در علم قرآن، دیدگاه‌های مختلف درباره متشابهات قرآنی و افزون بر مباحث ویژه قرآنی، «مفاتیح الغیب» مشتمل است بر عصاره اندیشه‌های صدر المتألهین در باب مبدأ و معاد، و مقدمه و مبنا و راهنمای بر آنچه آهنگ شرح و تفصیل آن را در تفسیر آیات داشته است، که متأسفانه تفسیر وی ناتمام مانده است، فیلسوف بزرگ معاصر حضرت سید جلال الدین آشتیانی نوشته‌اند:

مفاتیح را صدر المتألهین در موقعی که مبانی خویش را کاملاً محکم نموده بوده نوشته است، لذا «مفاتیح الغیب» مورد توجه اهل ذوق قرار گرفته است و این کتاب را اهل فن بر بسیاری از کتب دیگر صدر الدین ترجیح می‌دهند، بیشتر مسایل مربوط به معارف مبدأ و معاد در این رساله مندرج است. «۱»

(۱). رسائل فلسفی / ۶۸ (مقدمه).

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۸۴

افزون بر این، صدر المتألهین رساله‌ای کوتاه اما پرمغز پرداخته است درباره «محکم و متشابه» در قرآن کریم. صدرا در آغاز رساله می‌گوید:

این مباحث را در مواردی از «تفسیر بزرگم ...» به شرح آورده‌ام.

چنین است که عمده مباحث این رساله را در مفاتیح الغیب (۷۳-۸۹) و نیز تفسیر ارجمند «آیه الکرسی» (۱۵۰-۱۷۵) آورده است. آقای آشتیانی، این رساله را تصحیح کرده و با دو رساله دیگر، با عنوان «رسائل فلسفی» منتشر کرده است، وی در مقدمه‌ای درازدامن، از برخی مباحث قرآنی، مانند: تفسیر، تأویل، فرق آندو، معنای «نزول قرآنی به هفت حرف، محکم و متشابه» سخن گفته است. «۱»

صدر المتألهین، به سال ۹۷۹ دیده به جهان گشود. سال‌های آغازین تحصیل را در زادگاه خود شیراز گذراند و آن‌گاه به اصفهان

رفت و در محضر عالمان آن دیار دانش آموخت، به ویژه از شیخ بهایی و میرداماد بسی بهره برد. آن گاه به قم رفت و به تأمل، عبادت و ریاضت پرداخت، و آن گاه به شیراز بازگشت و تدریس و تألیف را پیشه ساخت. صدر المتألهین از قله‌های افراشته دانش، اندیشه، تحقیق و حکمت شیعی است، کارنامه زندگانی او بسی پربرگ و بار، و آثارش آکنده از ژرف‌نگری و اندیشه بکر و بی‌مانند است. (۲)

(۱). همان / ۲۲۷-۷۳.

(۲). بنگرید به: همان / ۷۲-۴۵؛ فلاسفه شیعه / ۴۷۷، تفسیر القرآن الکریم، ۱ / ۱۳۰-۱۱ (مقدمه).

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۸۵

پیشتر و در ضمن گزارش نگاشته‌های علوم قرآنی قرن چهارم، آوردیم که ابو بکر محمد بن عزیز سجستانی (م ۳۳۰) کتابی پرداخت در تبیین و تفسیر واژه‌های دشواریاب قرآن کریم با عنوان «نزهة القلوب» با طرحی نو، یعنی واژه‌ها را بر اساس الفباء تنظیم کرد و به تفسیر آنها پرداخت و نه بر اساس سوره‌ها چنانکه قرآن پژوهان، پیشتر از او چنان می‌کردند. «۱» سجستانی واژه‌ها را بر اساس هیأت آنها گزارش کرده است و ذیل سر عنوان بر اساس حرکتها. به مثل در باب «ش» کلماتی که آغازین واژه آنها «ش» است، ابتداء کلماتی که با فتحه آغاز می‌شوند، آن گاه کسره و سپس ضمه. روشن است که یافتن واژه‌ها در اثری چنین، آنهم بدون هیچ ترتیبی در حروف بعد، دشواری‌هایی خواهد داشت، از این روی، فقیه، ادیب و مفسر بزرگ شیعی، شیخ فخر الدین طریحی (م ۱۰۸۵)، این اثر را می‌پیراید و می‌آراید و به گونه کارآمد تنظیم کرده و با افزودن مطالبی با عنوان: تفسیر غریب القرآن، آن را عرضه می‌کند. او خود در مقدمه کتاب نوشته است: «به نزهة القلوب و فرحة المکروب» دست یافتم و آن را سرآمد همگان و اثری زیبا و شگفت‌انگیز یافتم، نهایت به لحاظ ناهنجاری چینش و تبویت مطالب، دشواریاب بود. از این روی آن را بر اساس حروف الفباء سامان دادم، و نکاتی لطیف و سودمند بدان افزودم. (۲)

(۱). بینات، ش ۴ / ۹۹.

(۲). تفسیر غریب القرآن / ۴.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۸۶

«تفسیر غریب القرآن»، در بیست و هفت باب و بر اساس حروف آخر واژه ترتیب یافته و هر بابی در بیست و هشت نوع، بدین گونه: باب «ما» آخره ألف او همزه، النوع الثانی ما أوله الباء و تفسیر غریب القرآن، به سال (۱۳۷۲) با تحقیق و تعلیق محمد کاظم طریحی نشر یافته است و پس از آن بارها همان چاپ به گونه افست منتشر شده است. شیخ فخر الدین طریحی، پیشتر با اثر ارجمند دیگرش مجمع البحرین، شناخته شده است. مؤلف در آغاز آهنگ این داشته است که در آن کتاب، واژه‌های دشواریاب احادیث متون حدیث شیعی را تبیین و تفسیر کند، اما در هنگام نگارش عملاً به گونه تفسیر و تبیین واژه‌های دشواریاب قرآن و حدیث در می‌آید. رجالی، محقق و شرح‌حال‌نگار بزرگ شیعی، میرزا عبد الله افندی آن را بهترین کاتب این فن دانسته است. (۱)

مجمع البحرین بارها و با چاپهای گونه‌گون نشر یافته است. (۲)

اخیرا چاپی منقح، استوار با تصحیح دقیق و پانوشته‌هایی سودمند و ترتیبی کارآمد بر اساس حروف آغازین واژه‌ها، از آن نشر یافته است. در این چاپ تمام احادیث و آراء نقل شده، مصدربیایی شده و ناهنجاری‌ها در ترتیب واژگان شناسایی گشته و استوار گردیده و در ضمن مقدمه‌ای از اهمیت کتاب، شرح حال و آثار مؤلف و چگونگی این تحقیق سخن رفته

(۱). ریاض العلماء، ۴/ ۳۳۳.

(۲). مجمع البحرین / ۴۰.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۸۷

است. «۱» فخر الدین طریحی در نجف اشرف از مادر بزاد و در همان دیار رشد کرد و بالید. او دانش اندوزی را در خانواده خود که خاندانی است بزرگ و ارجمند و ریشه‌دار، آغاز کرد و با نشستن در محضر دیگر عالمان آن حوزه کهن سال بر آگاهی‌های خود افزود و به جایگاه بس بلند در دانش‌های اسلامی دست یافت.

شرح حال نگاران او را به فقاہت، اتقان در آگاهی‌ها، گستردگی در دانش، زهد، ورع و سلامت نقش ستوده‌اند. او به سال (۱۰۸۵) زندگی را بدرود گفت. «۲»

در این سلسله مقالات گاه اشاره کرده‌ایم، که بسیاری از تفسیر پژوهان و عالمان، بحث‌های مرتبط با قرآن را در مقدمات تفاسیر خود می‌آوردند، برخی از این گونه مقدمات از اهمیت ویژه برخوردارند، چنین است مقدمات دوازده‌گانه تفسیر «الصفافی فی شرح کلام اللہ الوافی» که اکنون به «تفسیر صافی» شهره است. از آثار ارجمند محدث، فقیه و متکلم بزرگ شیعی در قرن یازدهم، محمد بن مرتضی بن محمود ملقب به «محسن» و معروف به «ملاً محسن» و فیض کاشانی ... فیض کاشانی (ره) در این مقدمات، از لزوم تمسک به قرآن، لزوم

(۱). مجمع البحرین، تألیف الشیخ فخر الدین الطریحی، نسق و تحقیق قسم الدراسات الاسلامیه، مؤسسه البعثه ۱۴۱۴.

(۲). ریاض العلماء، ۴/ ۳۳۲؛ اعیان الشیعه، ۸/ ۳۹۵؛ لؤلؤة البحرین / ۶۶؛ شعراء الغری، ۱۱/ ۱۷۹، مقدمه مجمع البحرین، چاپ مؤسسه بعثت.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۸۸

فراگیری دانش قرآن را از اهل بیت (ع)، تبیین و توضیح روایاتی که نشانگر این است که قرآن درباره اهل بیت و دشمنان آنان نازل شده است، وجوه تأویل، تفسیر، ظهر، بطن، حد و مطلع، آیات متشابه و چگونگی تأویل آن، تفسیر به رأی، جمع قرآن و تحریف ناپذیری آن، چگونگی تلاوت قرآن و آداب آن و ... سخن گفته است. این مقدمات، به ویژه آنچه وی درباره تأویل و حد و مطلع آورده است، شایان توجه است.

افزون بر این، یکی از کتاب‌های (- بابهای) کتاب عظیم و ارجمند «المحجۀ البیضاء فی تهذیب الأحياء» فیض نیز درباره مسایل مرتبط با قرآن و مآلا- علوم قرآن است با عنوان: «کتاب آداب تلاوة القرآن» که مجموعه‌ای است بسیار خواندنی و سودمند و کارآمد، این بخش از «المحجۀ...» در چهار باب سامان یافته است، فضل و فضیلت قرآن و اهل قرآن، آداب ظاهری تلاوت، آداب باطنی تلاوت، فهم قرآن و چگونگی و معنای تفسیر به رأی. (ج ۲، صص ۲۰۹-۲۶۴)

فیض به سال (۱۰۰۷)، ماه صفر دیده به جهان گشود، در قم پرورش یافت و در آن دانش اندوزی را آغاز کرد، با آگاهی از ورود سید ماجد بحرانی به شیراز، آهنگ شیراز کرد و در آن دیار علوم شرعی را از سید ماجد بحرانی و علوم عقلی را از ملاً صدرا و میرداماد فراگرفت. او محضر عالمان بسیاری را درک کرده و از چشمه سار زلال دانش آنان بهره گرفته است، سپس به کاشان بازگشته و در آن دیار به سال (۱۰۹۱) زندگی را بدرود گفته است.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۸۹

فیض کارنامه‌ای پربرگ و بار دارد و آثار ارجمند او در ابعاد مختلف فرهنگ اسلامی نشانی است از گستردگی دانش، استوار

گامی در هدف، سختکوشی در فراگیری و فرادهی. فیض به حق یکی از قله‌های افراشته فرهنگ شیعی است. «۱»
سلطان بن احمد بن سلامه بن اسماعیل مزاحی مصری (م ۱۰۷۵) در این قرن در برخی از شاخه‌های علوم قرآنی، آثاری سامان داده
است. از جمله آثار اوست: «القراءات الأربع الزائده علی العشر».

می‌دانیم که ابو بکر احمد بن موسی بن عباس بن مجاهد (م ۳۲۴) معروف به ابن مجاهد، که در دانش قرائت زبردست بود و از
همگانش پیشتاز، کتابی پرداخت با عنوان: «القراءات السبع یا السبعه فی القراءات» و از میان قرائت‌های گونه‌گون، هفت قرائت را
برگزید و آنها را صحیح به شمار آورد که پس از وی به «قراءات السبع» شهره شد. «۲» پس از وی کسانی، سه تن: (۱) خلف بن
هشام (م ۲۲۹)، (۲) یعقوب بن اسحاق (م ۲۰۵) و (۳) ابو جعفر یزید بن قعقاع، را نیز بدانها افزودند، و بدین سان این مجموعه به «قراء
عشر» نامبردار شدند؛ «۳» و آنگاه کسانی، چهار تن

(۱). شرح حال فیض در منابع بسیاری آمده است، منابع کوتاه و بلند وی را آقای رسول جعفریان در مقدمه «ده رساله» به تفصیل
گزارش و ارزیابی کرده است و نیز بنگرید به مقدمات کتابهای: المحجۀ البيضاء، الوافی و نیز مقدمه بسیار سودمند و ارجمند «علم
القین» چاپ ۱۳۷۶.

(۲). الفهرست / ۳۴؛ التمهید، ۲ / ۲۲۰.

(۳). ر. ک: النشر فی القراءات العشر، شمس الدین أبو الخیر ابن الجزری.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۹۰

دیگر بر اینها افزودند: حسن بصری، ابن محیصن، یحیی بن مبارک یزیدی و ابو الفرجه محمد بن احمد شنبوذی، و مآلاً «قراء اربعه
عشر» شکل گرفت. «۱»

کتاب مزاحی مصر، گزارش قرائت‌های چهارگانه افزون شده بر قرائت‌های دهگانه است، به روایت محمد بن خلیل بن ابی بکر بن
محمد قیاقبی (م ۸۴۹) از محدثان، قاریان و عالمان قرن نهم هجری. «۲»

سلطان ابن احمد به سال (۹۸۵) دیده به جهان گشود و دانش را از عالمان الأزهر فرا گرفت و به جایگاه والایی از دانش دست یافت
و در بیست سالگی (۱۰۰۸) برای تدریس و افتا رخصت یافت.

او در تدریس، تبلیغ و تألیف سختکوش بود و در قرائت پیشوای فن شمرده می‌شد. او مرجع پرسشها و ملجأ جست‌وجوگران دانش
بود، سؤال‌های بسیاری بدو عرضه می‌شد و پاسخ می‌گفت. «أجوبه عن أسئلة القراءات» و نیز «رسالة فی أجوبه المسائل العشرين التي
رفعها بعض المقرنین» «۳» بر آمده از این جایگاه وی است. محبّی که وی را بسیار ستوده است می‌گوید: او در قرن یازده پیشوای
جست‌وجوگران دانش و سلطان عالمان بود «۴».

(۱). ر. ک: اتحاف فضلاء البشر فی قراءات الأربعة عشر، احمد بن محمد دمیاطی.

(۲). درباره او بنگرید به: الأنس الجلیل / ۵۱۹؛ نظم العیان / ۱۴۸؛ معجم المؤلفین، ۳ / ۲۷۹.

(۳). البرهان فی علوم القرآن، ۱ / ۴۴۵ (پانوشت).

(۴). بنگرید به: خلاصه الأثر، ۲ / ۲۱۰؛ معجم المؤلفین، ۱ / ۷۷۴؛ الأعلام، ۳ / ۱۰۸.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۹۱

اکنون و در سال‌های پایانی این قرن یاد کنیم از عالم و شرح حال نگاری که یکی از ارجمندترین مجموعه‌های مرتبط با مفسران و
قرآن پژوهان را رقم زده است و خود به هیچ روی شناخته شده نیست.

احمد بن محمد آدنه، از عالمان قرن یازدهم و زنده به سال (۱۰۹۵)، کتابی پرداخته است با عنوان «طبقات المفسرین». او کتاب را بر اساس سده‌ها سامان داده است و هر فصلی را ویژه سده‌ای ساخته است و در پایان در ضمن فصلی از کسانی یاد کرده است که در علوم قرآنی و موضوعات مرتبط با تفسیر کتاب نگاشته‌اند. بدین سان آدنه از شرح حال و آثار ۶۳۸ نفر یاد کرده و در پایان کتاب آورده است که از نگارش آن در پنجم ذی حجه ۱۰۹۵ فارغ شده است.

شرح حالها غالباً به اختصار نهاده شده است، مؤلف پس از یاد کرد نامها، ویژه گی برجسته آنها را می‌نماید، به مثل: فقیه، محدث، مفسر و ...، آن گاه از شخصیت او سخن می‌گوید، از استادان و شاگردان او و سپس آثار او، به ویژه از آثار تفسیر و یا قرآن پژوهی افراد.

می‌دانیم که داوودی مؤلف «طبقات المفسرین» متوفای (۹۴۵) است و بدین سان این کتاب حدود یک قرن پس از وی نگارش یافته و مآلاً آگاهی‌های این یک قرن را دارد، افزون بر آن از قرن‌هایی که داوودی از آنها گزارش‌هایی آورده است نیز کسانی را یاد کرده است که در داوودی نیست مانند: شماره‌های ۳۳، ۳۹، ۵۳، ۷۴ و ... مؤلف از ۲۲ کتاب در ضمن گزارش شرح حالها، به عنوان منابع یاد سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۹۲

کرده است از جمله: وفیات الأعیان، الجواهر المضية فی طبقات الحنابلة، مختصر طبقات المفسرین بیضاوی که شناخته شده نیست، نفحات الأنس من حضرات الوندس جامی، حسن المحاضرة سیوطی، الضوء اللامع سخاوی و ... مؤلف کتاب را بر اساس تنها نسخه موجود آن، که در کتابخانه ولی الدین أفندی در استانبول محفوظ است، تصحیح کرده است. محقق در پانوشتها، منابع شرح حالها را آورده و نقل‌های مؤلف را منبع یابی کرده است، تا آنجایی که آگاهی داشته از چگونگی کتاب‌های یاد شده سخن گفته است، از نام‌های دقیق آنها و چاپ شدن آنها و ... و در پایان فهرست‌های فنی و کارآمدی بر آن رقم زده است. «۱»

در این قرن باید از حرکتی نو ظهور و کارآمد در علوم قرآنی یاد کنیم؛ یعنی نگارش فهرستها و واژه یاب‌های قرآنی کم‌ترین اثر در این زمینه کتابی است با عنوان: «آیه‌الآیات» نگاشته و تدوین، شهاب الدین احمد مدون نیشابوری، و پس از آن در میان نگاشته‌های علوم قرآنی، به این متن کارآمد و ارجمند توجهی نیست تا قرن یازدهم. در این قرن عالمی به نام موسی هزاری کتابی پرداخته است با عنوان: «کشف الآیات». علامه شیخ آقا بزرگ تهرانی، نسخه را دیده و چگونگی آن را گزارش کرده است، وی یاد آوری می‌کند که نسخه مهور است و مهر تاریخ (۱۰۵۶)

(۱). طبقات المفسرین، تألیف احمد بن محمد آدنه وی، تحقیق سلیمان بن صالح الخزی، مکتبه العلوم و الحکم، المدینه المنوره، ۱۴۱۷.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۹۳

را داشته است. از مؤلف متأسفانه اطلاعی در دست نیست. «۱» پس از آن محمد رضا فرزند عبدالحسین نصیری طوسی، صاحب «تفسیر الأئمه» نیز کتابی پرداخته است با همان عنوان «کشف الآیات»، دارای یک مقدمه و بیست و هشت کتاب به تعداد حروف آغازین کلمه‌ها؛ و هر کتاب دارای بیست و هشت باب بر اساس حروف پایان کلمه‌ها و بر این اساس واژه‌ها را آورده و جایگاه آنها را در سوره و آیه نشان داده است. «۲»

مؤلف ظاهراً از نوادگان شیخ طوسی (ره) است «۳» و از دانش آموختگان مدرسه اصفهان در قرن یازدهم هجری. مؤلف به سال (۱۰۵۷ ق)، از نگارش آن فراغت یافته، و این ماده تاریخ را در جمله «کشف آیات کلام قدس» ضمن شعر ذیل آورده است:

نام این نسخه و سال تاریخ کشف آیات کلام قدس است «۴» از این کتاب نسخه‌های متعددی در کتابخانه وجود دارد. «۵» در همین قرن، سید ناصر بن سید حسین حسینی نجفی، با این آهنگ و

(۱). بنگرید به نشریه دانشکده الهیات و معارف اسلامی، ش ۱/ ۲۲۷، مقاله آیه‌الآیات فرقانی، اولین کشف آیات. از این اثر باید در قرن نهم یاد می‌کردیم که متأسفانه فراموش شده است.

(۲). الذریعه، ۴/ ۱۷.

(۳). طبقات اعلام الشیعه، قرن یازدهم / ۲۲۲.

(۴). فهرست کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ۴/ ۱۷.

(۵). فهرست کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ۴/ ۱۷؛ ۱۷۸/ ۱۷؛ الذریعه، ۴/ ۴۸.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۹۴

هدف، کتاب «الجدول النورانیه لتسهیل الآیات القرآنیه» را بین سال‌های (۱۰۷۷-۱۰۹۸) نگاشته است. او کتاب را در چهار جدول سامان داده است، در جدول اول اندکی از آغاز آیه را بر اساس حروف آغازین کلمه آیات یاد کرده است و در جدول دوم این را که این آیه در کدام «رکوع» قرار دارد، و در جدول سوم جزء را و در جدول چهارم ربع جزء را.

مؤلف در آغاز کتاب فهرستی نوشته است و در آن تعداد رکوعها و جزءها را بر شمرده است. «۲»

«الرساله الواضحه لأستخراج الآیات القرآنیه» نیز در این قرن سامان یافته است (ح ۱۱۰۰). علامه شیخ آقا بزرگ تهرانی نوشته‌اند:

کشف آیاتی است به گونه ویژه، علامت جزء و حزب را با خط سرخ مشخص ساخته و ابتداء و وسط و آخر حزب را و «۳»

در آغازین سالهای قرن دوازدهم، میرزا مصطفی افغان بن محمد سعید کاسی، در همین موضوع «نجوم الفرقان» را به فارسی پرداخت. این کتاب به سال (۱۲۴۲) در لایپزیک و در سال (۱۲۷۴) در تهران نشر یافته است. «۴»

(۱). «رکوع» علامتهایی بوده است که بر اساس آن قرآن را برای خواندن در رکعتهای نماز تراویح تقسیم بندی می‌کرده‌اند، ر، ک: حق التلاوه، حسنی شیخ عثمان/ ۱۱۳، دار المناره للنشر و التوزیع، جدة/ ۱۴۱۸.

(۲). الذریعه الی تصانیف الشیعه، ۵/ ۸۹.

(۳). همان، ۱۱/ ۲۲۹.

(۴). همان ۲۴/ ۸۲.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۹۵

فهرست نگاری آیات و در سالها و قرنهای بعد فهرست موضوعی آیات، از جمله کششها و کوشش‌های عالمان اسلامی بوده است، در ضمن گزارش گزیده آثار علوم قرآنی عالمان، در قرنهای بعدی به عناوینی از آنها خواهیم پرداخت.

شایسته است در این قرن، از جمله از رساله کوتاه حکیم عارف، قاضی سعید قمی یاد کنیم در باب قرائت، که نگاهی است متفاوت با آنچه در باب قرائت دیگران، داشته‌اند. وی در سال‌های فرجامین عمر خود به نگارش اثری همّت می‌ورزد با عنوان: «الاربعینات» که مرحوم مدرس تبریزی از آن بدین سان یاد کرده است:

این کتاب از مصنفات ممتاز و برجسته می‌باشد و در آن چهل رساله خود را که در چهل باب از ابواب معارف و تحقیقات و هر یکی اسم خاصی داشته مثل روح الصلوّه و ... جمع کرده است. «۱»

امّا گویا وی موفق به اتمام آن نمی‌شود و آنچه اکنون در اختیار است، یازده رساله است، و دومین آنها مرتبط است با بحث ما با

عنوان:

«الكشف عن القراءات السبع». استاد محترم جناب آقای حجتی درباره آن نوشته‌اند:

در یک مقدمه و چند «اشاره» و «بشاره» ساخته و بحثی است فشرده و عرفانی درباره اختلاف قراآت و عدم سازگاری قراء، با اینکه قرآن یکی است. او کوشیده بر پایه فلسفه اشراقی

(۱). ریحانة الادب، ۴/ ۴۱۲.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۹۶

شیعی این مسأله را روشن نموده و ناسازگاری‌های قراء را تأویل نماید. «۱»

نسخه‌های بسیاری از آن در کتابخانه‌های ایران وجود دارد. «۲»

محمد سعید بن محمد مفید قمی، معروف به قاضی سعید و ملقب به «حکیم کوچک». از عالمان، پزشکان، ادیبان و عارفان بزرگ قرن یازدهم هجری است. وی در قم از مادر بزاد و در آن دیار مقدمات تحصیل را آغاز کرد، آن گاه برای تعمیق دانش و اندوخته‌های خود به اصفهان رفته و مدتی بعد به قم بازگشته و سپس به اصفهان رفته و

او از محضر عالمان بزرگی چون ملا محسن فیض کاشانی، مولی رجبعلی تبریزی، سیره گرفته است.

قاضی سعید آثار ارجمندی در ابعاد مختلف فرهنگ اسلامی رقم زده است و آثار وی از جمله آثار گرانسنگ میراث مکتوب شیعی است. «۳»

اکنون یاد کنیم از عماد الدین علی قاری استرآبادی (م قرن یازدهم) که آثاری چند در علوم قرآنی رقم زده است او در تجوید کتابی پرداخته است با عنوان: «ارشاد الأذهان الی تجوید القرآن». مؤلف این کتاب را در یک مقدمه و دوازده فصل سامان داده است، و در فصول مختلف آن از

(۱). فهرست موضوعی نسخه‌های خطی ...، ۱/ ۳۹۳.

(۲). بنگرید: به کتاب یاد شده، فهرست مجلس شورای اسلامی، ۱۲/ ۵۴.

(۳). روضات الجنات، ۴/ ۹؛ تذکره نصر آبادی/ ۱۶۷؛ ریحانة الأدب، ۴/ ۴۱۲؛ اعیان الشیعه/ ۳۴۴، مقدمه شرح توحید الصدوق.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۹۷

مخارج حروف، صفات حروف، مد، ادغام، وقف و ... سخن گفته است. استرآبادی کتاب تجوید دیگر نیز نوشته است به نام شاه طهماسب و با عنوان: «التحفۃ الشاهیه». «۱» او درباره قرائت‌های مختلف و راویان مختلف آنها نیز رساله‌هایی رقم زده است. «اصول قرائه اُبی عمرو بروایتی الدوری و السومی» که گزارش قرائت اُبی عمرو بن علاء حضرمی است، به روایت دوری و سومی از طریق شاطبیه. «۲» «اصول قراءه حمزه بروایتی خلف و خلاء»، که گزارش قرائت حمزه بن حبيب زیات کوفی از قراء سبعة است، به روایت خلف و خلاء و از طریق شاطبیه. «۳»

«اصول قرائه الکسایب بروایتی الدوری و اُبی الحارث» و «اصول قرائه نافع بروایتی قالون و ورش» «۴» این دو کتاب نیز بر شیوه کتاب‌های پیشین، گزارش قرائتها است با دو روایت و از طریق شاطبیه.

عماد الدین علی بن عماد الدین، علی بن نجم الدین محمود، معروف به «عماد الدین شرف قاری استرآبادی مازندرانی از عالمان، متکلمان و مقرران قرن یازدهم هجری است، نام و تبار وی را بدین گونه که آوردیم، شیخ آقا بزرگ (ره) بر اساس یادداشت وی بر ظهر کتاب «خلاصه»

(۱). چگونگی این دو کتاب و پیوند آن دو با هم را بنگرید در: فهرست موضوعی نسخه‌های عربی ...، ۱/۲۱۶.

(۲). فهرست موضوعی نسخه‌های عربی ...، ۱/۲۲۴؛ الذریعه، ۱۷/۵۴.

(۳). فهرست موضوعی نسخه‌های عربی ...، ۱/۲۲۵؛ فهرست کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ۱۷/۲۵۴.

(۴). فهرست موضوعی نسخه‌های خطی عربی ...، ۱/۲۳۶.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۹۸

الأقوال» آورده است و یادآوری کرده است که با توجه به مشایخ وی (عزالدین حسین بن عبد الصمد عاملی و ...) او از علماء آخر سده دهم و اوایل سده یازدهم است. سالهای آغازین عمر علمی او مصادف است با اواخر عمر شاه طهماسب، که آوردیم کتابی نیز به نام وی رقم زده است.

رجالی و شرح حال نگار محقق، میرزا عبد الله افندی (ره) او را با عناوینی چون: عالم، فقیه و متکلم یاد کرده و به ورع و تقوا وی را ستوده و از او به صلاح و سداد یاد کرده است و گفته است که او در بلاد خود شهرتی بسزا دارد. به هر حال از چگونگی تحصیل و فراگیری دانش وی اطلاعی در دست نداریم، امّا آثاری که از وی یاد شد و داوری‌های شرح حال نگاران نشان می‌دهد که وی دانش مردی بوده است استوار گام و برخوردار از آگاهی‌های مختلف در ابعاد گونه‌گون فرهنگ اسلامی. «۱»

(۱). بنگرید به: ریاض العلماء، ۴/۲۹۷؛ الذریعه، ۳، صص ۳۷۱-۳۷۳ و ۴۴۴ و ۱۷/۵۵؛ معجم المؤلفین، ۴/۴۷۸؛ طبقات اعلام الشیعه (قرن دهم) / ۳۷۲.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۱۹۹

قرن دوازدهم

مطلع نگاه‌های قرآنی قرن دوازدهم را با نام و یاد پر فروغ محدث جلیل و عالم بی‌بدیل تاریخ تشیع علامه محمد باقر مجلسی رضوان الله علیه (م ۱۱۱۱) آذین می‌بندم. آن بزرگوار در دایره‌المعارف عدیم‌الذکر خود «بحار الانوار» جای در جای به مباحث قرآنی پرداخته است، مجلدات (۸۹ و ۹۰) از چاپ بیروت [۹۲ و ۹۳] از چاپ ایران این مجموعه شگرف، ویژه مباحث قرآنی است، در این جلدها در ضمن صد و سی باب از فضل و فضیلت قرآن، اعجاز آن، تدبّر در قرآن، ناسخ و منسوخ در قرآن، آداب تلاوت قرآن، جمع و تدوین قرآن و ... در پرتو آیات و روایات، به تفصیل سخن رفته است. باب ۱۲۸ این مجموعه ارجمند، رساله‌ایست مفرد با عنوان «باب ما ورد عن امیر المؤمنین فی اصناف آیات القرآن و انواعها و تفسیر بعض آیاتها بروایة النعمانی». امّا این مجموعه با وضعی که دارد، سخنی باشد بلند از امیر المؤمنین (ع)، بی‌گمان پذیرفتنی

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۰۰

نیست. «۱» متن آن که بیشتر شکل تألیف کتاب را دارد و گاه با عباراتی نااستوار، نشانگر آن است که نباید حدیثی باشد منقول از علی (ع).

البته این مجموعه به سید مرتضی و محمد بن ابراهیم نعمانی نیز نسبت داده شده است و احتمال‌های دیگری نیز درباره آن می‌رود.

«۲»

علّامه مجلسی رضوان الله علیه، در آغاز تمام ابواب و فصول بحار الانوار آیات آن موضوع را آورده و تفسیر کرده است و عملاً یکی از گسترده‌ترین، مهم‌ترین و کارآمدترین فهرست‌های موضوعی قرآن مجید را رقم زده است. تنظیم موضوعی آیات قرآن

کریم گو اینکه پیش از آن بزرگوار پیشینه داشته است- و پس از آن بدان اشاره خواهیم کرد- اما بدین گستردگی، دقت و تفصیل برای اولین بار سامان یافته است. جدا سازی این بخشها و تدوین و تنسيق دقیق آنها، عملاً تدوین تفسیری خواهد بود موضوعی، ارجمند و سودمند که امید است صاحب هم‌تانی، به جمع و تدوین آن همت گمارند.

عَلَمَه مجلسی از عالمان و محدثان و فقیهان بزرگ قرن یازدهم هجری و سال‌های آغازین قرن دوازدهم هجری است. وی مشهورتر از آن است که در این مقام که آهنگ ما بر اختصار است و اشاره‌ای به منابع

(۱). در مقامی دیگر از چگونگی آن به اجمال سخن گفته‌ایم، تاریخ تفسیر قرآن کریم، ج ۱ و اکنون در وقف میراث جاویدان، ش ۱۸/۱۴.

(۲). کیهان اندیشه، ش ۱۱۴/۲۸ به بعد مقاله «رسائل منسوب به اهل بیت (ع)» در این مقاله احتمالات مختلف درباره این رساله به تفصیل و دقت بحث شده است.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۰۱

شرح احوال مؤلفان، نیازمند قلم زدن باشد. با این همه باید یاد کنم که نقش عَلَمَه در حفظ میراث تشیع، عمومی سازی فرهنگ شیعی از طریق ترجمه و سهل الوصول ساختن آموزه‌های دین، محتوا شناسی دقیق آثار وی و چگونگی آنها و ... با همه نگارش‌های ارجمندی که درباره آن بزرگوار هست، هنوز نیاز به تأمل و تدبیر بیشتر دارد. «۱»

محدث و مفسر بزرگ شیعی، عَلَمَه سید هاشم حسینی بحرانی (م ۱۱۰۷) در این قرن یاد کردنی است با آثار قرآنی ارجمندی از جمله تفسیر بزرگ «البرهان فی تفسیر القرآن». و آنچه با بحث ما مرتبط است

(۱). افزون بر شرح حالهای کوتاه و بلندی که درباره آن بزرگوار در ضمن منابع شرح حال نگاری آمده است، کتابهایی مستقل نیز درباره وی و گزارش آثار و مآثرش نگاشته شده است از جمله:

الف: تذکره الأنساب، حیدر علی بن عزیز الله بن محمد تقی ... مجلسی (چاپ شده در کتابشناسی عَلَمَه مجلسی).

ب: الفیض القدس فی ترجمه العلامه المجلسی، میرزا حسین نوری (چاپ شده در جلد ۱۰۵ بحار الانوار).

ج: زندگینامه عَلَمَه مجلسی، سید مصلح الدین مهدوی ۲ جلد، اصفهان، انتشارات حسینی عمادزاده، بی تا.

د: عَلَمَه مجلسی، بزرگمرد علم و دین، علی دوانی، تهران، امیر کبیر، ۱۳۷۰.

ه: فیض قدس (ترجمه الفیض القدس)، تحقیق و تعلیق، سید جعفر نبوی، تهران شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۴.

و: عَلَمَه مجلسی، حسن طارمی، تهران، طرح نو، ۱۳۷۵.

ز: کتابشناسی علامه مجلسی، حسین درگاهی و علی اکبر تلاقی دادیانی، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی / ۱۳۷۰.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۰۲

مقدمه دراز دامن این تفسیر است در شانزده باب. از جمله فضل و فضیلت قرآن، ثقلین و همبری آن دو با هم و جدا ناپذیری آن دو از یکدیگر، تبیین و توضیح اینکه همه آنچه بندگان خداوند بدان نیاز دارند در قرآن است؛ و اینکه همه حقایق قرآنی نزد اهل بیت (ع) است و تأویل قرآن نیز، نهی از تفسیر به رأی و اینکه قرآن را ظاهری است و باطنی، اینکه آیات قرآن مشتمل است بر محکم و متشابه، ناسخ و منسوخ و ... اقسام آیات قرآن، تبیین معنای ثقلین بر مبنای احادیث اهل سنت، در اینکه حدیثی که با قرآن موافق نباشد مردود است، اولین و آخرین سوره نازله بر رسول الله لأو همه آنچه یاد شد بر اساس روایات گزارش شده است، مؤلف

فقط روایات را کنار هم نهاده است و ذیل عناوینی که رقم زده آورده است، بدون هیچ توضیح و تبیین، چنانکه در تمام تفسیر نیز شیوه وی چنین است. این عناوین و جمع و عرضه روایات به نوعی نشانگر چگونگی تفسیر پذیری قرآن کریم و جایگاه اهل بیت (ع) در تفسیر قرآن از نگاه وی نیز تواند بود. به هر حال این مقدمات از این جهت که اشاره شد و از جهات دیگر فهم مسایل مرتبط با قرآن شایان توجه است.

علامه سید هاشم بحرانی در «کتکان» از توابع «کوبلی» بحرین به دنیا آمده است و پس از گذراندن روزگاری، به نجف رفته است و در محضر عالمان آن دیار دانش آموخته است؛ و اما اینهمه کی؟ و چگونه؟ هیچ گونه اطلاعی در اختیار نیست، او پس از تحصیلات عالی به زادگاهش بر می‌گردد و بعد از شیخ محمد بن ماجد، مرجعیت آن دیار را

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۰۳

به عهده می‌گیرد و به شایستگی به امور مردم قیام کرده در امر بمعروف و نهی از منکر با تمام توان تلاش می‌کند، و مسند داوری را نیز در اختیار می‌گیرد، و به سال (۱۱۰۹) یا (۱۱۰۷) زندگی را بدرود می‌گوید. «۱»
در این قرن محمد بن عمر بن قاسم بن اسماعیل بقری شافعی (م ۱۱۱۰) آثاری در علوم قرآنی رقم زد، از جمله: «بغیة الطالبین و رغبة الراغبین» در قرائت. «۲» او در تبیین و توضیح قرائت «حفص» نیز رساله‌ای نگاشته است و کتابی نگاشته است درباره قرائت‌های هفتگانه با عنوان:

«رسالة فی القراءات السبع». و نیز از آثار اوست «۳» «القواعد المقررة و الفوائد المحررة» که در آن راجع به آراء هر یک از قراء سبعة به طور انفراد بحث شده و سخن به اختصار آمده است. «۴»

بقری، از فقیهان و قاریان شافعی مصری است، از شرح حال او اطلاعی در اختیار نداریم، آثار او به گونه پراکنده در فهرست‌های نسخه

(۱). در شرح حال آثار و مآثر سید بحرانی در منابع شرح حال نگاری سخن رفته است از جمله در: امل الأمل ۲ / ۳۴۱؛ اعیان الشیعه، ۱۰ / ۲۴۹؛ ریحانة الأدب، ۱ / ۲۳۳، مقدمه حلیة الأبرار، مقدمه تفسیر برهان، چاپ بنیاد بعثت، مجله حوزه، ش ۲۰ / ۷۴ به قلم نگارنده، و نیز بنگرید به: زندگینامه علامه بحرینی، محمد برهانی، و «العلامة السید هاشم البحرانی»، فارس تبریزیان.

(۲). معجم مصنفات القرآن الکریم، ۴ / ۳۱.

(۳). معجم الدراسات القرآنیة / ۴۹۷، ۴۹۹.

(۴). معجم مصنفات القرآن الکریم، ۴ / ۱۳۸؛ فهرست موضوعی نسخه‌های خطی عربی کتابخانه‌های جمهوری اسلامی ایران، ۱ / ۳۷۸.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۰۴

های خطی کتابخانه‌های مختلف یاد شده است. «۱» وی از نگارش این اثر به سال (۱۰۸۹) فراغت یافته است. در این قرن کتاب مهم دمیاطی درباره قرائت‌های چهارده گانه، با عنوان: «اتحاف فضلاء البشر فی القراءات الأربع عشر» یاد کردنی است.

مؤلف در این نگاشته آهنگ آن داشته است تا چگونگی قرائت‌های چهارده گانه را گزارش کند، وی ابتداء از قرائت سخن گفته است و از اقسام آن، آن گاه در فصلی مستقل از آداب قرائت و چگونگی تلاوت قرآن بحث کرده است، سپس اصول قرائتها را به شرح آورده است. وی در گزارش قرائتها که بر اساس سور قرآنی گزارش کرده است از سوره، مکی و مدنی بودن آن و توجیه

قرائت‌های مختلف با دقت بحث می‌کند و نیز گاه به احکام فقهی مختلفی که بر قرائت‌های گونه‌گون منطبق است سخن به میان می‌آورد. «اتحاف» پیشتر دو بار به سال‌های (۱۳۱۷) و (۱۳۵۹) به چاپ رسیده بوده است، چاپ اخیر آن، چاپی است منقح و ارجمند با تعلیق و تصحیح دکتر شعبان محمد اسماعیل که بر اساس سه نسخه و نیز نسخه‌های چاپی آن مقابله و تصحیح شده است. او در این تحقیق منابع تمام احادیث، اشعار و اقوال را بازبایی کرده و نشان داده است؛ و گاه توضیحاتی درباره متن، در پانوشتها افزوده است و در مقدمه‌ای دراز دامن از مؤلف، کتاب و اهمیت آن و چگونگی

(۱). الأعلام، ۳۱۷/۶، در این منبع نیز تنها یاد می‌آید از آثار او بر مبنای فهرست کتابخانه الأزهر.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۰۵

تصحیح و تحقیق خود سخن گفته است. «۱»

شهاب‌الدین احمد بن محمد بن احمد بن عبد الله، البناء، در دمیاط بزاد و در همان دیار رشد کرد، از محضر مشایخ آن دانش آموخت. آن گاه به قاهره رفت و علوم اسلامی را از عالمان آن دیار بهره گرفت و به جایگاه بلندی در دانش دست یافت، سپس به حجاز رفت و در آن دیار نیز حدیث شنید و آن گاه به دمیاط بازگشت و به گسترش دانش همت ورزید. دمیاطی بار دیگر به حجاز رفت و از آنجا عازم یمن شد، و در یمن نیز از عالمان بهره گرفت و آن گاه به دمیاط بازگشت و بر مسند تدریس نشست و به تصنیف و تألیف همت گماشت.

او در سال‌های پایان عمر خویش به «طریقه نقشبندی» روی آورد و بالاخره در سال‌های پایانی عمر در مدینه منوره اقامت گزید و در همان دیار به سال ۱۱۱۷ زندگی را بدرود گفت. «۲»

پیشتر از کتاب ارجمند «حرز الامانی و وجه التهانیه» یاد کرده‌ایم. «۳» این کتاب، نظم کتاب ارجمند ابو عمر دانی «التیسیر فی القراءات السبع» است در (۱۱۳۷) بیت شعر. و نیز گفته‌ایم که «الدره المضيئه فی قرائه الأئمه

(۱). اتحاف فضلاء البشر فی القراءات الأربع عشر، المسمی «بمنتهی الأمانی و الحشرات فی علوم القراءات» احمد بن حمد النبأ، بیروت، عالم الکتب / ۱۴۰۷.

(۲). الأعلام، ۱ / ۲۴۰؛ معجم المطبوعات، ۱ / ۸۸۵؛ معجم المؤلفین، اصول الفقه تاریخه و رجاله، شعبان محمد اسماعیل / ۵۰۶، و مقدمه اتحاف فضلاء البشر.

(۳). بینات، ش ۶ / ۷۷.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۰۶

الثلاثة المرضیه» منظومه‌ایست به واقع مکمل «حرز الامانی». «۱»

اکنون یاد کنیم از شرح «الدره المضيئه...»، ابی الصلاح علی بن محسن صعیدی مالکی شاذلی که نگارش آن را به سال (۱۱۲۵) به پایان برده است، با عنوان: «المنح الالهیه بشرح الدرّة المضيئه فی علم القراءات الثلاثة المرضیه»، وی کتابی دیگر دارد در چگونگی کاربرد واژه «الآن» در قرآن کریم با عنوان: «الدّر الحسان فی حلّ مشکل قوله تعالی «الآن». «۲» صعیدی مالکی از عالمان و فاضلان قرن دوازدهم هجری است، کحاله نوشته است که در دانش‌های گونه‌گون آگاهی‌هایی داشته است.

او به لحاظ طریقت به فرقه «شاذلیه» «۳» منسوب بود و به لحاظ فقهی دیدگاه مالکی داشت.

شاذلی افزون بر آنچه یاد کردیم آثار دیگر نیز دارد. «۴» شاذلی به سال ۱۱۳۰ زندگی را بدرود گفته است.

در این قرن سلطان بن ناصر بن احمد جبوری (م ۱۱۳۸)، آثاری چند در علوم قرآنی رقم زده است. از جمله: «القول المبين في القرات»

(۱). همان، ش ۵۱ / ۱۰.

(۲). البرهان في علوم القرآن، ۱ / ۴۴۷؛ معجم المؤلفين، ۲ / ۴۹۰.

(۳). شاذلیه از فرق صوفیه و پیروان علی بن عبد الله بن عبد الجبار بن تمیم بن هرمز شاذلی مغربی (م ۶۵۶)، او از صوفیان معروف شمال آفریقا به شمار است؛ که از فرقه وی پانزده طریقه دیگر سر برآورده‌اند. دایرة المعارف الإسلامیه / ۱۳، فرهنگ فرق اسلامی / ۲۴۷.

(۴). الأعلام، ۴ / ۳۲۳؛ معجم المؤلفين، ۲ / ۴۹۱.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۰۷

السبع، «القول المبين في التكبير سنة المكيين». این اثر تبیین و توضیحی است بر چگونگی وجوه «تکبیر» از نگاه قراء سبعه و بروایت شاطبی. (۱)

جبوری، در خابور (۲) بغداد به دنیا آمد، در قبیله‌ای بزرگ به نام «جبور»، او برای دانش اندوزی به بغداد رفت و سپس حجاز و دمشق.

وی در مسیر «حج»، به سال ۱۳۳۸ زندگی را بدرود گفت. (۳)

اکنون یاد کنیم از ابو الحسن بن محمد نباطی فتونی (م ۱۱۳۹) که برای تفسیری تأویلی با نگاهی به روایات تأویلی با عنوان «مرآة الانوار و مشکوة الاسرار» مقدمه‌ای نگاشته است بس دراز دامن و برآستی اثری بزرگ در علوم قرآنی، اما با نگاهی ویژه. او کتاب را در سه مقدمه و یک خاتمه که مقدمه اول مشتمل است به سه مقاله و دوم بر دو مقاله سامان داده است. او در مقدمه اول از حقیقت تأویل و بطن قرآن سخن گفته و کوشیده است این ادعا را استوار دارد که تمام ظواهر آیات الهی در باطن و با نگاه تأویلی آن اشاره است به امامت و ولایت امامان و پیشوایان حق و معارضان و دشمنان آنان؛ و در مقدمه سوم نمونه‌هایی از تأویلاتی را گزارش کرده است که به گونه موردی «بطن» و تأویل آیه را، ولایت و امامت دانسته‌اند، او این

(۱). معجم مصنفات القرآن الکریم، ۴ / ۱۴۰؛ البرهان في علوم القرآن، ۱ / ۴۷.

(۲). خابور، نهری است بزرگ بین رأس عین و فرات (معجم البلدان ۲ / ۳۸۲) واقع در غرب عانکه که دیهی است بزرگ بر فرات و

عالمانی به آن منسوبند، معجم البلدان، ۴ / ۸۱؛ لغت نامه دهخدا، ۹ / ۱۳۸۲۸.

(۳). الأعلام، ۳ / ۱۱۰؛ معجم المؤلفين، ۱ / ۷۷۴.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۰۸

دیدگاه را می گسترانند و فهرستی از واژه گان قرآنی را ارایه می کنند که همه اینها ظاهر و تنزیلی دارد و آن همان است که با دانش لغت و قواعد عربی و سبک شناخت ظاهر قرآن می توان بدان دست یافت و باطنی دارد که تأویل آیه است و کلامی و پیامی است بجز این ظاهر، که نیکی ها، امامت و ولایت؛ و زشتی ها و تباهی ها، دشمنان امامت و ولایت اند!!!، او در این بخش حدودا ۱۲۰۰ کلمه را بدین صورت گزارش کرده است، البته چگونگی معنای تأویلی بسیاری از آنها را به تفسیر و نهاد است و تفسیر تا آیه چهارم سوره نساء بیشتر نگاشته نشده است. (۱)

این مقدمه که بی گمان افراطی ترین نگاه تأویلی - باطنی به آیات است و موارد بسیاری از آن ناپذیرفتنی، ابتداء به سال (۱۳۰۳) و با

انتسابی نادرست به شیخ عبد اللطیف کازرونی به چاپ رسیده است و پس از آن با تحقیق و تصحیح به سال (۱۳۷۵) نشر یافته است که عنوان مقدمه «البرهان فی تفسیر القرآن»!! را به خود گرفته است.

این گونه نگاه افراطی به باطن و تأویل آیات بی گمان ریشه در اندیشه های غالیان دارد و بسیاری از این گونه روایات از جعل و وضع آنان است. از این موضوع در مقامی دیگر اندکی به شرح تر سخن گفته‌ام. «۲»

امامان (ع) خود در برابر این گونه نگرش‌های افراطی بل انحرافی ایستادند و روشنگری کردند بنگرید:

(۱). الذریعه، ۲۰/۲۹۴.

(۲). تفسیر مأثور، کفایتها، کمبودها، (نزدیک به نشر).

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۰۹

امام صادق (ع) فرمود:

در مورد هر آیه‌ای نگویید: فلانی و فلانی مراد است! در قرآن احکام حلال و حرام، اخبار گذشتگان، پیشگویی‌هایی درباره آیندگان و احکام داوری نیز وجود دارد. «۱»

امام صادق (ع) به ابو الخطاب (محمد بن مقلاس اسدی کوفی) فرمود:

به من گزارش رسیده که تو یکی را مصداق خمر و زنا و دیگری را مصداق نماز و روزه می‌پنداری! نه چنان است، بلکه ما ریشه خیر هستیم و شاخه‌های آن پیروی از خداست و دشمن ما ریشه زشتی و پلیدی است و شاخه‌های آن عصیان خداست. «۲»

مولی ابو الحسن بن محمد طاهر فتونی، از عالمان، فقیهان و محدثان قرن دوازدهم هجری است، او در محله «درب امام» اصفهان دیده به جهان گشود و از محضر عالمان آن دیار و نجف اشرف بهره برد و به جایگاه رفیعی از دانش دست یافت. وی در ابعاد مختلف فرهنگ اسلامی آثاری از خود بر جای نهاده است «۳»، او در اواخر دهه چهل بعد از ۱۱۰۰ در نجف اشرف دیده از جهان بریست [۱۱۳۷ یا ۱۱۳۹].

(۱). البرهان فی تفسیر القرآن، ۱/۲۳.

(۲). همان و نیز بنگرید به وسایل الشیعه، ۱۲/۱۲۱.

(۳). طبقات اعلام الشیعه (قرن دوازدهم)/ ۱۷۴؛ فیض قدسی / ۱۵۱؛ فیض القدسی / ۷۶، مقدمه مرآت الانوار؛ الأجازة الکبیره / ۴۵؛ لؤلؤ البحرین / ۱۰۷؛ روضات الجنات / ۷ / ۱۴۲؛ ماضی النجو و حاضرها، ۳ / ۴۳.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۱۰

بارها در این سلسله مقالات از اهمیت قرائت «حفص» سخن رفته است. عالمان بسیاری در سده‌های گذشته درباره چگونگی این قرائت و جایگاهش سخن گفته‌اند. در این قرن، عالم بزرگ و عارف پر اطلاع دمشقی عبد الغنی بن اسماعیل، صالحی حنفی نابلسی در اهمیت قرائت حفص، کتابی نوشت با عنوان: «القول القاسم فی قرائه حفص عن عاصم» او افزون بر این کتاب دو نگاشته نیز در تجوید دارد: «کفایة المستفید فی علم التجوید» و «الأقتصاد فی النطق بالصاد». «۱»

عبد الغنی نابلسی از عارفان و عالمان بزرگ این قرن و از منسوبان به «نقشبندیّه» است. وی در دمشق از مادر بزاد و در همان دیار دانش آموختن را آغاز کرد، سپس به بغداد رفت و پس از روزگاری به سوریه بازگشت، آن گاه به فلسطین، لبنان، مصر و حجاز نیز سفر کرد و در گسترش و تعمیق دانش و آموخته‌های خود کوشید. او در تدریس و گستراندن حقایق و تألیف و تصنیف سختکوش بود، از این روی آثار بسیاری در ابعاد مختلف فرهنگ اسلامی از وی بر جای مانده است.

نابلسی در دمشق (صالحیه) به سال (۱۱۴۳) زندگی را بدرود گفت. «۲»
اکنون یاد کنیم از مصطفی بن عبد الرحمن از میری (م ۱۱۵۶) که کتابی

(۱). معجم مصنفات القرآن الکریم، ۴/ ۱۳۹.

(۲). بنگرید به: الحقیقه و المجاز (مقدمه و نیز متن آ ص ۲۶۶ به بعد) الأعلام، ۴/ ۳۲؛ معجم المؤلفین، ۲/ ۱۷۶؛ تاریخ آداب اللغه العربیه، ۳/ ۳۴۸، مملک الدرر، ۳/ ۳۰؛ معجم المطبوعات/ ۱۸۳۲.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۱۱

نگاشت با عنوان «بدائع البرهان فی علوم القرآن». «۱» از میری در باب قرائتها کتابی نگاشت با عنوان «عمدة العرفان» که خود آن را شرح کرد و «بدائع البرهان علی عمدة العرفان فی وصف حروف القرآن» نامید که نسخه‌هایی از آن در کتابخانه‌ها موجود است. «۲» و نیز وی کتابی پرداخت با عنوان «تحریر النشر من طریق العشر». او می‌گوید جزری در این کتاب برخی از اقوال و قرائتها را مستند آورده و برخی را گزارش کرده است بدون اینکه به کتاب استناد دهد. من کتاب را پیراستم و تمام نقلها و قرائتها را مستند ساختم. «۳» این کتاب را برخی از فهرست نگاران با عنوان «رسالة فی تحریر کتاب النشر من السهو» نیز یاد کرده‌اند «۴»، اما آغاز و فرجام کتاب تردیدی باقی نمی‌گذارد که این عنوان با عنوان پیشین یک کتاب هستند. او کتابی دیگر نوشته و در آن قاریان مهم، مشایخ و روایان آنها را روشن کرده است؛ با عنوان «قوائد فی القراء و شیوخهم و روائهم». «۵» از دیگر آثار اوست «المقاصد فی تخریح ما فی النشر من الفوائد» و «اتحاف البررة بما سکت عنه العشرة». از، از میری و چگونگی تحصیل و دستیابی وی به دانش، استادان و

(۱). ایضاح المکنون، ۱/ ۱۷۰.

(۲). معجم الدراسات القرآنیة/ ۴۶۷؛ فهرس مخطوطات دائر الکتب الظاهریه، ۱/ ۳۱۳.

(۳). فهرس مخطوطات دائر الکتب الأزهریه، ۱/ ۳۲۴، این کتاب با عنوان «ملخص بدایع البرهان» گزین شده است، همان/ ۴۸۱.

(۴). همان/ ۳۷۴.

(۵). معجم المؤلفین، ۳/ ۸۶۹؛ فهرس مخطوطات دائر الکتب الأزهریه.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۱۲

شاگردان او آگاهی‌های شایسته‌ای در اختیار نداریم، او را به چیره‌دستی در قرائت ستوده‌اند که نگاشته‌های وی، نشانگر آن است. از آنچه خود در پایان یکی از نگاشته‌هایش آورده است، او امام جماعت اول مسجد «قلیج علی پاشا» در کنار توپخانه بوده است. و در منابع شرح حال نگاری آمده است که وی به سال (۱۱۵۶) در مصر زندگی را بدرود گفته است. «۱»

پیشتر آورده‌ایم که از جمله مباحث دلکش و ذوق‌انگیز و آموزنده قرآنی، تناسب آیات در سوره‌ها و پیوند محتوای آیه‌ها در سوره‌هاست. به این موضوع گو اینکه بسیار اندک اندیشیده شده است و آثار کمی درباره آن رقم خورده است، اما موضوعی است سودمند و در فهم قرآن کارآمد، در این قرن، محمد بن ابی بکر، ساجقلی زاده مرعشی (م ۱۱۵۴) از مؤلفان و عالمان عثمانی، کتابی پرداخته است با عنوان «نهر النجاة فی بیان مناسبات آیات الکتاب» «۲» وی افزون بر این کتابی نگاشته است در تجوید با عنوان: «جهد المقل فی فنّ التجوید». «۳»

ساجقلی زاده، از عالمان و مؤلفان قرن دوازدهم هجری است، از چگونگی زندگانی وی آگاهی‌های شایسته‌ای در اختیار نیست. در منابع شرح حال نگاری او را به گسترده‌گی در دانش و دست داشتن در علوم مختلف ستوده‌اند. و برخی از آثار وی را گزارش

کرده‌اند. «۴»

- (۱). همان، ۳ / ۸۶۹؛ الأعلام، ۷ / ۲۳۶.
- (۲). ایضاح المکنون، ۲ / ۶۹۶.
- (۳). فهرس مخطوطات دائر الکتب الظاهریه (علوم القرآن)، ۱ / ۱۴۷.
- (۴). عثمانل مؤلفلری، ۱ / ۳۲۵؛ معجم المؤلفین، ۳ / ۷۱۱؛ الأعلام، ۶ / ۶۰؛ معجم المطبوعات، ۱ / ۹۹۵؛ تاریخ آداب اللغه العربیه، ۳ / ۳۵۱.
- سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۱۳

قرن سیزدهم

در قرن سیزدهم، پژوهش‌های علوم قرآنی بسی نحیف و بی‌برگ و بار است، به ویژه در نیمه اول آن. از جمله موضوعاتی که در این قرن توجه عالمان را به خود معطوف داشته است، مسأله حجیت و عدم حجیت ظواهر قرآن کریم است، که از جمله پی‌آمدهای ظهور و بروز و سیطره فکری اخباریگری بر حوزه اندیشه شیعی، در حدود قرن ده و یازده است. اخباریان، ظواهر آیات الهی را حجّت نمی‌دانستند، اما اینکه از این جمله چه چیزی را مراد کرده‌اند چندان روشن نیست. علامه وحید بهبهانی (ره)، به صراحت می‌نویسد:

الأخباریون: منعوا عنها [حجیه القرآن] مطلقا «۱»

اما تدبّر در کلمات اخباریان نشان می‌دهد که منع حجیت در باور آنها، به این اطلاق و گستردگی نیست. «۲»

- (۱). الفوائد الحائریه / ۲۸۳.
- (۲). بنگرید به: الفوائد المدنیه / ۴۷؛ الفوائد الطوسیة / ۱۶۲، ۱۹۲؛ هدیة الأبرار / ۱۶۲، ۱۵۵؛ الحدائق الناضرة، ۱ / ۲۷ و ...؛ مصادر الاستنباط بین الأصولیین و الأخباریین / ۷۹.
- سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۱۴
- به هر حال، این دیدگاه، در میان اصولیان عکس‌العملی آفرید که بر حجیت ظواهر کتاب تأکید کنند و در اثبات این دیدگاه رساله‌هایی رقم بزنند؛ و از آن پس این بحث وارد بحث‌های علوم قرآنی شد و به ویژه در میان اندیشوران شیعی دامن بگسترده. فقیه، اصولی و محقق بزرگ، علامه محمد باقر بن محمد اکمل، معروف به وحید بهبهانی ... (م ۱۲۰۶ ق)، از جمله کسانی است که در این زمینه قلم زده است، او رساله‌ای پرداخته است با عنوان «حجیه ظواهر الکتاب». علامه شیخ آقا بزرگ تهرانی آغاز و انجام آن را نشان داده و نسخه‌ای از آن را یاد کرده است. افزون بر این، علامه وحید بهبهانی در ضمن «فوائد حائریه» خود نیز بحثی دارند کوتاه درباره «حجیت ظواهر قرآن». «۱»
- وحید بهبهانی، از فقیهان، اصولیان و عالمان بلند آوازه شیعی است.
- او به سال ۱۱۱۷ ق در اصفهان دیده به جهان گشوده و در همان دیار، بالیده است.

فراگیری دانش را در محضر پدر در اصفهان آغاز کرده؛ و برای تعمیق و تعمیم آن به آستانه مولی علی (ع) راه سپرده است، از استادان بزرگ آن دیار بهره گرفته و به جایگاه بلندی در فقه و فقاها و دانش و ثقافت دست یافته است. وی سپس در بهبهان رحل اقامت افکند و سالها در آن دیار بماند و دانش و فقه را بگسترده و در جهت ابلاغ حق بکشید، سپس به

(۱). شیخ آقا بزرگ تهرانی، الذریعه الی تصانیف الشیعه، ۶/ ۲۷۴.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۱۵

کربلا- رفت و در آن دیار، در مقابل جریان اخباریگری استوار استاد و بر اندیشه ورزی، تعقل و اجتهاد در دین و آموزه‌های آن تأکید کرد؛ که رساله مورد گفت و گو بخشی از تلاش فکری وی در ستیز با جمود فکری اخباریان است. «۱»
 وحید بهبهانی، پس از نود سال درنگ در این دنیا و تلاش عظیم در جهت تدوین و تألیف و تربیت شاگردان بسیار و احیاء تفکر عظیم اصولی و حرکت عقلی در حوزه‌های شیعی، به سال ۱۲۰۵ ق زندگی را بدرود گفت. «۲»
 در همین راه است نگاهشده‌های دیگری با عنوان یاد شده و یا عناوین همگون که علامه شیخ آقا بزرگ تهرانی از آنها یاد کرده است. «۳» این بحث، به گونه‌ای به تحریف و عدم تحریف کتاب الهی نیز پیوند می‌خورد، یعنی از جمله مستندات آنان می‌تواند، باورشان به تحریف

(۱). الفوائد الحائریه / ۲۸۷-۲۸۳.

(۲). در سالمرگ وی اختلاف است، ۱۲۰۶، ۱۲۰۸، ۱۲۱۶، آنچه را که آوردیم نقل نواده اوست، یعنی آقا احمد کرمانشاهی در مرآت الأحوال، ۱/ ۱۳۲. درباره او بنگرید به: روضات الجنات، ۲/ ۹۴؛ مرآت الأحوال، ۱/ ۱۲۸؛ معارف الرجال، ۱/ ۱۲۱؛ تنقیح المقال، ۲/ ۸۵؛ الفوائد الرضویه / ۴۰۴، الکرام البررة، ۱/ ۱۷۲؛ اعیان الشیعه، ۹/ ۱۸۲؛ بهجة الآمال، ۶/ ۵۷۲؛ مقدمات کتاب‌های: الفوائد الحائریه و نیز: «الرسائل الأصولیه» و کتاب ارجمند «وحید بهبهانی»، به خامه آقای علی دوانی.
 (۳). الذریعه، ۵/ ۲۷۴.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۱۶

کتاب الهی باشد، بدین گونه که چون بر این باور تباه روی آورده‌اند که کتاب الهی کاستی گرفته و در آن تحریف روی داده است، پس یکسر ظاهر آن از حجیت افتاده، چون در این صورت امکان از دست رفتن قراین کاملاً طبیعی است.
 بر این نکته از جمله محدث مشهور سید نعمت الله جزائری اشاره کرده است، «۱» بدین سان اصولیان در این بحث از جمله به «عدم تحریف کتاب الهی» پرداخته و تحریف ناپذیری قرآن را ثابت کرده‌اند. «۲»
 چنین است کتاب «حجیه ظواهر الکتاب و عدم تحریفه» نگاهشده سید محمد علی بن سید کاظم بن سید محسن مقدس اعرجی کاظمی (م ۱۲۴۶ ق) که شیخ آقا بزرگ (ره) آن را دیده و جایگاه نسخه آن را نشان داده است. «۳»
 در این قرن باید یاد کنیم از کتابی مهم، به خامه محمد بن احمد اسکندرانی (م ۱۳۰۶)، با عنوان «کشف الأسرار النورانیة القرآنیة فیما يتعلق بالأجرام السماویة و الأرضیة و الحيوانات و النباتات و الجواهر المعدنیة».

(۱). منبع الحیاء / ۶۶ و نیز ر. ک: الفوائد الطوسیة / ۴۸۳.

(۲). در این باره اشارات و تته‌های فقیه بلند پایه تشیع حضرت آیت الله سید محمد حسین بروجردی که در شناخت فقه، جریانهای فقهی و تأثیر و تأثرهای نحله‌های فقهی بر یکدیگر، و نیز در بازشناسی روایات و چگونگی صدور آنها بی‌نظیر بوده است، بسی رهگشا و تأمل آفرین است ر. ک: نهایه الأصول، ۲/ ۴۷۶ به بعد، به خامه حضرت آیت الله منتظری.
 (۳). الذریعه، ۵/ ۲۷۴.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۱۷

این کتاب گو اینکه تفسیر است، تفسیری موضوعی که به انگیزه تفسیر آیات مرتبط با اجرام آسمانی، زمینی و خلقت حیوانات و چگونگی خلق گیاهان و شگفتی‌های آنها و نیز گوهرهای کانی نوشته است. اما به واقع دیدگاه علوم قرآنی در آن منظوری است. او در مقدمه می‌گوید:

هنگامی که در ارتش دمشق به خدمت طبابت اشتغال داشتیم، از حقایق علمی بسیاری، از پزشکان مسیحی و یهودی سؤال می‌کردند، در اینکه پاسخ آن را از تورات و انجیل بیابند در می‌ماندند؛ و از اینکه درباره پرسش از معادن و سنگهای معدنی و ... جوابی بیابند باز می‌ماندند. به هر حال این پرسشها برای من مطرح شد، بدین سان که اگر بر این باورید که قرآن «تبیان کل شیء» است برای این پرسشها در قرآن پاسخ بیابید و من پس از آن در قرآن تدبیر کردم و آیات مرتبط با هستی و مسایل یاد شده را کاویدم و به شگفتی‌های عظیمی دست یافتیم.

بدین سان اسکندرانی با این پیش فرض که همه حقایق از جمله مسایل مرتبط با کان شناسی، چگونگی حیوانات و نباتات را می‌توان در قرآن یافت، این کتاب را رقم زده است. به مثل آیه «وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ...» (روم، ۳۰/۲۰) را مطرح می‌کند و در پرتوی تفاسیر آن، بسیاری از مسایل انسان شناسی، جنین شناسی و چگونگی خلقت آدم را می‌آورد؛ و چنین است مباحث دیگر این کتاب در آن روزگار که آغاز

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۱۸

رویکردهای جامعه اسلامی به مسایل علمی و تجربی است، به شدت مورد توجه قرار می‌گیرد و عالمان و فقیهان بسیاری به آن تقریظ می‌نویسند و محتوای آن را می‌ستایند. کتاب در سه جلد، به سال ۱۲۹۷ به چاپ رسیده است.

اسکندرانی در اسکندریه به دنیا آمد و در همان دیار بالید و دانش آموخت. او در نیروی دریایی مصر تا سال ۱۲۵۶ خدمت کرد و آنگاه به دمشق رفت و در آنجا سرپرستی پزشکان ارتش را به عهده گرفت. او به جز این کتاب آثار دیگری نیز رقم زده است. اسکندرانی، به سال ۱۳۰۶ در دمشق زندگی را بدرود گفت. (۱)

در این قرن علی بن عمر بن أحمد ناجی میهی «۲» شافعی (م ۱۰۲۴ ق)، کتابی پرداخته است با عنوان «هدایة الصبیان لفهم بعض مشاكل القرآن»، که ارجوزه‌ای است درباره متشابهات قرآنی و محمد حداد بن علی بن خلف مسالکی آن را شرح کرده است، با عنوان «ارشاد الأخوان لهدایة الصبیان...»،

ارشاد الأخوان به سال ۱۳۲۰ در قاهره نشر یافته است. «۳» ز زندگانی میهی آگاهی شایسته‌ای نداریم، او را به بصیرت و فضل و دانش ستوده‌اند. «۴»

(۱). تراجم اعیان دمشق / ۳۱؛ معجم المطبوعات العربیة، ۱ / ۴۳۸؛ الأعلام، ۶ / ۲۱؛ معجم المؤلفین، ۳ / ۱۲۹؛ كشف الأسرار النورانی ۳ / ...

(۲). میه، یکی از دیه‌های مصر است.

(۳). اعلام الدراسات القرآنیة / ۳۰۱؛ ایضاح المکنون، ۱ / ۵۸۲.

(۴). هدایة العارفین، ۱ / ۷۷۱؛ معجم المؤلفین؛ ۲ / ۴۸۰.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۱۹

در این قرن عالم جلیل سید محمد حسن موسوی اصفهانی (م ۱۲۶۳ ق)، رساله‌ای پرداخته است کوتاه درباره اعجاز قرآن، با عنوان «رساله و جیزه عزیزه فی اعجاز القرآن المجید»، وی در سفری که به تهران می‌رود، از چگونگی مانند ناپذیری قرآن از او سؤال می‌شود؛ بر اساس آنچه در مقدمه کتاب آمده است سؤال کننده می‌گوید: از جمله وجوه اعجاز که همه پیشینیان و پسینیان بدان

تأکید کرده‌اند، بلاغت قرآن است؛ و بلاغت رعایت مقتضی حال است با فصاحت کلام و گفته‌اند که بلیغ‌ترین آیه قرآن آیه «یا أرضُ اَبْلَعِ مَاءِ كِ وَ یا سَمَاءُ اَقْلَعِ...» (هود، ۱۱/۴۴) است، ما نیز همین مضمون را می‌توانیم در قالب واژگان فارسی و جمله‌های عجمی بریزیم، چگونه است که آن معجزه است و این نیست؟!

وی جوابی کوتاه و سپس جوابی دراز دامن می‌نگارد و بدین سان این رساله سامان می‌یابد. ابتدا از وجوه اعجاز سخن می‌گوید و سپس تأکید می‌کند که مهم‌ترین و شامل‌ترین وجه اعجاز، اعجاز بلاغی و بیانی آن است، و آنگاه این وجه از اعجاز قرآن را به اختصار و سپس به تفصیل بیان می‌کند. «۱» این رساله به سال ۱۳۶۰ هجری به چاپ رسیده است. سید محمد حسن اصفهانی (م ۱۲۰۷) از عالمان و فقیهان قرن سیزدهم است که در اصفهان به دنیا آمده و در همان دیار بالیده و دانش آموخته است.

(۱). رساله و جیزه ...، السید محمد حسن الموسوی الأصفهانی، عنی بتصحیحہ الأستاذ البارع المولی محمد علی معلم حبیب آبادی، مکتبه المبین، اصفهان.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۲۰

وی با بهره‌گیری از محضر عالمانی چون حاجی کرباسی و آقا سید صدر الدین عاملی و دیگر استادان حوزه اصفهان، به اجتهاد دست یافته است.

وی به سال ۱۲۴۵ به تهران رفته و روزگاری از عالمان آن دیار استفاده کرده است؛ و آنگاه برای فراگیری گسترده‌تر دانش و استفاده از محضر عالمان حوزه کهنسال نجف، به عتبات عالیات روی آورده و در مسیر راه، در کرمانشاه مدتی درنگ کرده و از محضر آقا محمد علی بهبهانی، عالم بلند آوازه این قرن استفاده کرده است، سپس به اصفهان بازگشته و به تألیف و تدریس پرداخته است. او آثار بسیاری رقم زده است، و شاگردان بسیاری از محضر وی بهره برده‌اند و به سال ۱۲۶۳ زندگی را بدرود گفته است. «۱»

مصطفی بن حنفی، شافعی مصری (م ۱۲۸۰)، در این قرن کتابی پرداخت در تبیین و توضیح واژه‌های دشوار یاب قرآن کریم، با عنوان «رساله فی تفسیر غریب القرآن»، او واژه‌های کتاب را بر اساس حروف تنظیم کرده و توضیح داده است. «۲» کتاب ذهبی در مصر، به سال ۱۲۸۲، به گونه سنگی به چاپ رسیده است. «۳»

(۱). بنگرید به مقدمه رساله یاد شده و نیز مکارم الآثار، ۱۷۲۷/۵.

(۲). معجم المطبوعات العربیة، ۹۱۲/۱.

(۳). همان؛ اعلام الدراسات القرآنیة/ ۳۰۴.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۲۱

ذهبی از فقیهان، مفسران و عالمان مصر است که در دانش‌های دیگر اسلامی نیز دستی داشته است. وی کتاب‌هایی در فقه و دیگر علوم اسلامی رقم زده است. «۱»

سید برکات بن یوسف هورینی، در این قرن کتابی نوشته است، با عنوان «الجواهر الفرید فی رسم القرآن المجید»، او نگارش این کتاب را به سال ۱۲۸۱ ه به پایان برده است.

در این قرن کتاب «مبادئ التفسیر» محمد بن مصطفی خضری (م ۱۲۸۷)، یاد کردنی است که در آن از چگونگی تفسیر پذیری قرآن کریم و مقدمات تفسیر سخن رفته است. «۲»

او منظومه‌ای نیز سروده است درباره متشابهات قرآن. «۳» کتاب خضری نخست بار در مصر به سال ۱۳۲۱ نشر یافته است و سپس در دمشق به گونه افست، به سال ۱۴۰۴ منتشر شده است. «۴»

خضری از ادیبان، مفسران، فقیهان مصر است که در «دمیاط» دیده به جهان گشوده و در الأزهر دانش آموخته است، سپس به دیارش برگشته و به تألیف و تدریس همت گماشته و آثاری در موضوعات مختلف اسلامی

(۱). درباره او بنگرید به: معجم المطبوعات العربیة، ۱/ ۹۱۲؛ معجم المؤلفین، ۱/ ۱۵۴؛ فهرس دار الکتب المصریة، ۸/ ۷.

(۲). معجم المؤلفین، ۱/ ۸۰۴؛ فهرس الأزهریة، ۱/ ۶۰، ۶۱.

(۳). معجم المؤلفین، ۳/ ۷۱۹؛ الأعلام، ۳/ ۷۱۸؛ ایضاح المکنون، ۲/ ۴۱۲؛ البرهان فی علوم القرآن، ۲/ ۲۷۷ (پانویس).

(۴). مبادئ التفسیر...، دار البصائر، دمشق ۱۴۰۴.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۲۲

از خود بر جای نهاده است. «۱»

محمد معاویة بن محمود تونسسی حنفی ترکی (م ۱۲۹۴)، درباره حروف مقطعه و راز و رمزهای آنها در قرآن کریم کتابی نوشته است، با عنوان «نزهة الفكر فی اسرار فواتح السور» او از عالمان و فضلان تونسسی است. «۲»

محمد صادق هندی از فضلان دیار هند (م ۱۲۹۰) کتابی نگاشت با عنوان «کنوز الطاف البرهان فی رموز أوقاف القرآن» که به سال ۱۲۹۰ نشر یافت. «۳»

محمد شریف بن عبد الله باقی، کوتاهی رومی تفسیرهایی را فهرست کرد با عنوان «مفتاح التفاسیر الجمیلة و مصباح الآیات الجلیلة الفرقانیة» که راهنمایی است، به جایگاه آیات تفسیر شده در تفسیر بیضاوی «انوار التنزیل» و حاشیه آن معروف به حاشیه شیخ زاده که هر دو به سال ۱۲۶۳ در بولاق چاپ شده است و برخی تفاسیر دیگر. وی در این فهرست آیات را بر اساس حروف آغازین آنها تنظیم کرده و جای بحث از آیه را در تفاسیر روشن کرده است. باقی رومی از مفسران و فقیهان مصر بوده و روزگاری مقام افتا داشته است، او به سال ۱۳۰۸ در مکه زندگی را

(۱). الأعلام، ۷/ ۱۰۰؛ معجم المؤلفین، ۳/ ۷۱۸؛ معجم المطبوعات العربیة، ۱/ ۸۸۶.

(۲). معجم المؤلفین، ۳/ ۷۴۷؛ هدیة العارفین، ۲/ ۳۸۱؛ ایضاح المکنون، ۲/ ۶۴۰.

(۳). معجم المطبوعات العربیة، ۲/ ۱۶۶۸؛ معجم المؤلفین، ۳/ ۳۵۱.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۲۳

بدرود گفته است. «۱» کتاب باقی به سال ۱۲۸۹ در آستانه به چاپ رسیده است.

اکنون یاد کنیم از میرزا محمد بن سلیمان تنکابنی (م ۱۳۰۲)، معروف به صاحب «قصص العلماء» که در این قرن آثاری در علوم قرآن رقم زده است، از جمله مقدمه تفسیر وی با عنوان «توشیح التفسیر» یاد کردنی است. این کتاب در دو باب سامان یافته است. باب اول در مقدمات و مبادی بحث و باب دوم در قواعد تفسیر و تأویل. در بخش مقدمات از تواتر قرآن و عدم تحریف آن، معنی «من فسر القرآن برأیه...»، تعداد سوره‌ها و آیه‌ها بحث کرده است و در بخش دوم که مشتمل بر قواعد تفسیر است، از حقیقت قرآن و شایستگی مفسر، آداب تفسیر و نکاتی که باید مفسر به هنگام تفسیر قرآن بدانها توجه کند، سخن گفته است.

او خود درباره این کتاب نوشته است:

تفسیر، پس مرا در آن چند تألیف است، اول کتاب «توشیح التفسیر»... و الی الآن دو مجلد نوشته‌ام، جلد اول در قواعد تفسیر است

... و مشتمل است بر قواعد علم تفسیر همچنان که فقهاء تأسیس قاعده می‌نمایند و از آن پس بر او مسایل تفریع می‌نمایند و همچنین فقیر بمرور از اخبار مأثوره استنباط قواعدی نمودم و بر هر یک از آن قواعد آیات بسیار تفریع کردم

(۱). اعلام الدراسات القرآنی / ۳۰۵؛ معجم المؤلفین، ۳ / ۳۴۳؛ معجم المطبوعات العربیة، ۱ / ۱۵۹.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۲۴

و بیان کردم وجه تکرار آیات قرآنی را و فصاحت آنها و بلاغت و جزالت و سلامت و ملاححت و وجه اعجاز و دفع تناقض در آیات قرآنی و تأویلات و نکات و جامعیت قرآن علوم را «۱»

مؤلف در ضمن بحث اعجاز از «توشیح التفسیر»، از یکی دیگر از آثارش در علوم قرآنی یاد می‌کند. با عنوان «الفوائد» که بر اساس توضیحی که خود داده است، منظومه‌ای است در اعجاز قرآن که خود آن را شرح کرده است. «۲»

میرزا محمد بن سلیمان تنکابنی، از عالمان، ادیبان، شاعران و فقیهان قرن سیزدهم هجری است، مرحوم مدرسی تبریزی درباره وی نوشته‌اند:

فقیه، اصولی، ادیب، شاعر ماهر، معقولی، منقولی، متفّن و از تلامذه صاحب «ضوابط» و بعضی اکابر دیگر بوده است و تألیفات متنوعه بسیار دارد. «۳»

وی به تفصیل از زندگانی و آثار خود در کتاب مشهورش «قصص

(۱). قصص العلماء / ۸۱، توشیح التفسیر چاپ شده است با این ویژه گیها: توشیح التفسیر فی قواعد التفسیر و التأویل، العالم المتبحر

الجامع المیرزا محمد بن سلیمان تنکابنی، تحقیق: الشیخ جعفر السعیدی الجیلانی، قم، انتشارات کتاب سعدی، ۱۴۱۱.

(۲). توشیح التفسیر / ۶.

(۳). ریحانة الأدب، ۳ / ۳۸۱.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۲۵

العلماء» سخن گفته است. «۱» تنکابنی، به سال ۱۳۰۲ در سلیمان آباد زندگی را بدرود گفت. «۲»

در این قرن، صدیق بن حسن القنوجی (م ۱۳۰۷) یاد کردنی است که در تفسیر و علوم قرآنی آثاری ارجمند رقم زده است. از جمله

آثار اوست «افاده الشیوخ بمقدار الناسخ و المنسوخ» و «الأکسیر فی أصول التفسیر» «۳» افزون بر اینها وی بخش عظیمی از کتاب

ارجمند خود «ابجد العلوم الوشی المرقوم فی بیان أحوال العلوم» را ویژه تبیین و توضیح علوم قرآنی ساخته است و در ضمن آن از

اسباب نزول، اعجاز، امثال قرآن، اقسام قرآن، خواص قرآنی، طبقات مفسران، غرائب قرآن، ایجاز و اطناب در قرآن و ... سخن گفته

و برخی از آثار نگاشته شده در این موضوعات را معرفی کرده است. «۴»

صدیق خان قنوجی، در «بانس بریلی» «۵» دیده به جهان گشود و در روزهای آغازین زندگی، مادرش او را به «قنوج» «۶» برد، در

شش سالگی پدرش را از

(۱). قصص العلماء / ۷۰ به بعد.

(۲). ریحانة الأدب، ۳ / ۳۸۱؛ معجم المؤلفی الشیعه / ۱۰۸؛ معجم المؤلفین، ۳ / ۳۳۵.

(۳). به سال ۱۲۹۶ در هند نشر یافته است، معجم الدراسات القرآنیة / ۶۲۴.

(۴). ابجد العلوم، ۲ / ۴۸۵ به بعد.

(۵). بانس بریلی، شهری است در شمال هند که با دهلی ۱۲۲ میل فاصله دارد (الهند فی العهد الاسلامی / ۸۰).

(۶). قنوج، شهری است در ناحیه فرخ آباد و ۵۰ میلی رود گنگ که آنرا محمود بن سبکتکین گشود (لغتنامه دهخدا، ۱۱ / ۵۶۸۸).

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۲۶

دست داد. دانش‌اندوزی را در «قنوج» آغاز کرد و برای ادامه تحصیل، به «فرخ آباد» رفت، آنگاه به مراکز علمی دیگری رخت برکشید و از محضر عالمان بسیاری بهره گرفت تا به جایگاه بلندی در دانش دست یافت.

قنوجی در موضوعات مختلف اسلامی قلم زده است، در تفسیر، فقه و حدیث، آثاری خواندنی و سودمند سامان داده است. تفسیر وی با عنوان «فتح البیان فی مقاصد القرآن» از جمله تفاسیر ارجمند این قرن است.

قنوجی گرایش‌های سلفی‌گری داشته و از جریان فکری وهابی‌گری حمایت می‌کرده و در آن راه می‌کوشیده است. زندگانی قنوجی پرفراز و فرود است. او از جمله مفسران و فقیهانی است که با حکومت نیز در آمیخته و سالها به مسند حکومت تکیه زده و یا به تعبیر دقیق‌تر در حکومت تشریک مساعی داشته اما نه در حد ریزی محدود، بلکه در جایگاه مشاور حاکم و دارای اختیار و سلطه. با این همه او در نشر فکر و فرهنگ، آثار و مآثر، سخت کوش بوده و در تألیف و تصنیف از هیچ کوششی باز نمی‌ایستاده است. او در تاریخ ۱۳۰۷ / ۶ / ۲۹ زندگی را بدرود گفت. «۱»

(۱). بنگرید به: فهرس الفهارس، ۱ / ۲۶۹؛ تاریخ آداب اللغه العربیة، ۴ / ۲۶۴؛ الأعلام، ۷ / ۳۶؛ الأعلام الشرقیة، ۱ / ۳۸۵؛ معجم المطبوعات العربیة، ۲ / ۱۲۰۱ و نیز بنگرید به: قرن الأعیان و مسرّة الأذهان فی مآثر محمد صدیق خان؛ نور الحسن صدیق خان و «الصدیق حسن القنوجی، آراؤه الاعتقادیة و موقفه من عقیده السلف»، اختر جمال لقمان.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۲۷

قرن چهاردهم

اشاره

قرن چهاردهم، قرن تحوّل و دگرگونی است. تحوّل در تمام ابعاد فکری و دگرگونی در همه سوی اندیشه جامعه اسلامی. در قرن چهاردهم پژوهش‌های سامان یافته در علوم اسلامی یکسر دیگرسان شده است، هم به لحاظ ساختار ظاهری و هم به لحاظ اشتغال بر موضوعات و مباحث و هم به لحاظ نگاهی که پژوهشیان بر مسایل اسلامی داشته‌اند و منظری که از آن به مسایل و موضوعات اسلامی نگریسته‌اند.

اکنون مجال گزارش چگونگی این تحوّل، زمینه‌ها، روندها و فرایندهای آن نیست. این بحث را پژوهشی دراز دامن سزامنند است تا ابعاد آن را بکاود و علل و عوامل بوجود آمدن جریان‌های فکری آن قرن را- که نکته آموز است و تبه آفرین- نشان دهد. «۱» از این روی آثار تدوین

(۱). این بنده در پژوهشی بلند در باب تاریخ تفسیر قرآن کریم و به هنگام بحث از تفسیر در قرن چهاردهم که بدان عنوان «دوره تجدید» داده‌ام در حدّ مجال و آگاهی‌هایم به این موضوع پرداخته‌ام و زمینه‌ها و عوامل برآمدن آن تحوّل و به ویژه در حوزه تفسیر قرآن کریم را واگفته‌ام.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۲۸

یافته در این قرن در سنجش با سده‌های پیشین بسی پربرگ‌تر و پربارتر است، و موضوع ما نیز از مجموع پژوهش‌های حوزه فرهنگ اسلامی جدا نیست، و در آستانه قرآن کریم نیز در این قرن پژوهش‌های بس ژرف و گسترده‌ای سامان یافته است. در باب «علوم قرآنی» نیز آثار فخیم و ارجمندی شکل گرفته است.

با عنایت به آنچه اشاره رفت سبک و سیاق گزارش نگارش‌های علوم قرآنی در این قرن را تغییر می‌دهیم و گزینه‌ی از نگاه‌های این قرن را بر اساس برخی موضوعات علوم قرآنی، گزارش می‌کنیم و این گزارشها را از عنوان نو ظهوری که از جمله عناوین شکل گرفته در این قرن است آغاز می‌کنیم.

تاریخ قرآن:

عنوان «تاریخ قرآن» در پژوهش‌های قرآنی چنانکه اشاره کردیم نو ظهور است. در منابع کهن از این عنوان نشانه‌ای نیست، محققان «البرهان فی علوم القرآن» در ذیل نوع سیزدهم از کتاب برهان که ویژه بحث از جمع و حفظ قرآن است، خود بدان عنوان فرعی «تاریخ قرآن و اختلاف مصاحف» داده و در گزارش منابع آن نوشته: «تاریخ القرآن» للمروزی، جعفر بن أحمد بن العباس (م ۲۷۴) و این عنوان را به «الفهرست» مستند ساخته‌اند. «۱» ابن ندیم تنها منبع یاد کرد این مروزی است، که درباره‌اش

(۱). البرهان، ۱/ ۲۳۳.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۲۹

گفته است:

یکی از گردآوردگان و نویسندگان کتابهاست در انواع دانشها، کتاب‌های بسیاری دارد و او از آغازین کسانی است که در مسالک و ممالک کتاب نوشته است، از کتاب‌های اوست:

المسالک و الممالک، الآداب الکبیر، الآداب الصغیر، کتاب الناجم، کتاب «تاریخ آی القرآن لتأیید کتب السلطان»، کتاب البلاغه و الخطابه. «۱» سیر نگارهای علوم قرآنی ۲۲۹ تاریخ قرآن: ص: ۲۲۸

قوت حموی (م ۶۲۶) که همان یادکرد ابن ندیم را از مروزی گزارش کرده است، از این کتاب با عنوان «تاریخ القرآن لتأیید کتب السلطان» یاد کرده است، «۲» و چنین است یادکرد، صفدی «۳» و برخی از نسخه‌های فهرست ابن ندیم. «۴» با توجه به پسوندی که نام کتاب دارد: «لتأیید کتب السلطان» نباید تردید کرد که در قسمت اول نام تصحیف و تحریفی رخ داده است. از شرح حال و آثار ابو العباس مروزی، بجز ابن ندیم هیچ منبعی یاد نکرده است، تا به کمک آن گزارش‌ها موضوع دقیق‌تر بررسی شود. بهر حال این عنوان را، «تاریخ القرآن» مصطلح نتوان دانست.

برخی از فاضلان به استناد «سعد السعود» سید بن طاووس (رض)، به

(۱). الفهرست / ۱۶۷، چاپ رضا تجدد.

(۲). معجم الأدياء، ۷ / ۱۵۱.

(۳). الوافی بالوفیات، ۱۱ / ۹۶.

(۴). الفهرست / ۱۶۷، چاپ فلوگل.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۳۰

علی بن عیسی بن داود بن جرّاح (م ۳۳۴) نیز کتابی با عنوان «تاریخ القرآن» نسبت داده‌اند. سعد السعود چنانکه پیشتر یاد کرده‌ایم

گزینه‌هایی است از تفسیرها و کتاب‌های قرآنی موجود در کتابخانه سید بن طاووس. بدیگر سخن این کتاب فهرست موضوعی کتابخانه آن بزرگوار است مشتمل بر وصف‌هایی از کتاب‌های قرآنی با گزینه‌ای از مطالب آنها. وی به بخش‌های گزیده شده عنوان فصل داده و همه را در آغاز کتاب یاد کرده است و به هنگام یادکرد کتاب علی بن عیسی آمده است:

فصل فیما نذکره من الکتاب المنسوب الی علی بن عیسی بن داود بن جرّاح و اسمه تاریخ القرآن «۱»

امّا مراجعه به متن کتاب و موضع نقل از آن نشانگر آن است که در فهرست، عنوان کتاب تصحیف شده است و عنوان درست آن «تاریخ القرآن» است. سید (ره) به هنگام نقل از آن نوشته است:

فصل فیما نذکره من الکتاب المنسوب الی علی بن عیسی بن داود بن الجرّاح و اسمه «تاریخ القرآن» بالجیم المنقطه من تحتها نقطه واحده و «۲»

سید بن طاووس در ادامه آن می‌گوید، کتاب ۶۲ باب دارد ... آنگاه بخشی از مطالب آن را نقل می‌کند که نشانگر آن است که این کتاب نوعی تفسیر است، تفسیر آیاتی گزینش شده. ابن ندیم در ضمن کتابهای

(۱). سعد السعود / ۲۳.

(۲). همان / ۲۷۴.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۳۱

نگاشته شده در «معانی القرآن و مشکله و مجازه» از کتاب علی بن عیسی بدین سان یاد کرده است:

کتاب ابی الحسن علی بن عیسی بن داود بن الجرّاح الوزیر فی معانی القرآن و تفسیره و مشکله. «۱»

امّا به هنگام یادکرد «علی بن عیسی» نوشته است:

او راست کتاب «معانی القرآن و تفسیره» که در نگارش آن ابو الحسن خزّاز و ابو بکر بن مجاهد او را یاری رسانده‌اند. «۲»

با توجه به آنچه سید بن طاووس از متن کتاب نقل کرده است، و نیز با توجه به اینکه جز این عنوان در میان آثار وی اثر مرتبط با قرآن دیده نمی‌شود، اگر این انتساب درست باشد، احتمال اتان گلبرگ، استوار به نظر می‌رسد که نوشته است: «تاریخ القرآن» همان «معانی القرآن و تفسیره» می‌باشد. «۳»

بدین سان روشن است که این کتاب نیز ارتباطی با عنوان «تاریخ قرآن» ندارد و علی بن عیسی کتابی با این عنوان نداشته است.

مستشرقان و تاریخ قرآن:

اشاره

اگر آنچه را آوردیم تردید در کهن بودن عنوان یاد شده را استوار بدارد، و

(۱). الفهرست / ۱۴۷.

(۲). همان / ۳۷.

(۳). کتابخانه ابن طاووس و احوال و آثار او. ۵۶۰

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۳۲

نشان دهد که از این عنوان در آثار پیشینیان نشانی نبوده است که چنین هست. باید قاطعانه گفت اولین کسی که این عنوان را بکار

برده مستشرق آلمانی «تئودور نولدکه» است «۱». «تاریخ قرآن» وی، رساله دکتری اوست که به سال ۱۸۵۸ از آن دفاع کرده است؛ و سپس با

(۱). «تئودور نولدکه» (۱۸۳۶ - ۱۹۳۱) که به گفته عبد الرحمن بدوی، «شیخ المستشرقین» آلمان به شمار است، از خاور شناسان پراطلاعی است که پژوهشها و مطالعات وی را در تاریخ، ادبیات و اساطیر ژرف و گسترده دانسته‌اند. برای آگاهی از شخصیت علمی و آثار وی ر. ک: موسوعه المستشرقین / ۵۹۵؛ نقد آثار خاورشناسان / ۶۱؛ آراء المستشرقین حول القرآن الکریم و تفسیره، ۲ / ۴۹۶ به بعد.

آراء و اندیشه‌های او در میان خاورشناسان از جایگاه بلندی برخوردار است و در پژوهش‌های مرتبط با نزول، جمع و تاریخ قرآن آرای وی به شدت بر انکار دیگران سایه افکنده است. گلد زیهر، از او به عنوان «پیشوای بزرگ» یاد می‌کند (مذاهب التفسیر الاسلامی / ۷) وی در کتاب یاد شده مکرر به آراء و اندیشه‌های نولدکه استناد کرده است. آرتور جفری نیز ضمن ستایش شیوه بحث نولدکه، می‌گوید: «اکنون پژوهش او در اروپا بنیاد تمام پژوهش‌های علوم قرآنی است (المصاحف، سجستانی، مقدمه / ۴ چاپ مصر).

بلاشر، نیز در مقدمه ترجمه قرآن، که پس از نشر ترجمه‌اش آن را بازنگاری کرده و به گونه کتابی مستقل منتشر کرده است بیشترین تکیه را بر کتاب «نولدکه» دارد. (در آستانه قرآن، بلاشر، ترجمه: رامیار / ۴).

کتاب نولدکه، ترجمه نشده است، نه به عربی و نه به فارسی، اما گزارشهایی از متن آن نشان می‌دهد که برخی از اظهار نظرهای وی بس تنک مایه و کژ اندیشانه است، از جمله وی بر این باور است که «حروف مقطعه» اشاره‌ای است به نام‌های صحابیان!! (آراء المستشرقین ...، ۱ / ۱۸۶ و ۲ / ۴۹۱ و ۴۹۶ و ...).

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۳۳

بازنگری گسترده با همکاری یکی از شاگردانش، آن را نشر داده است.

چاپ دوم کتاب نولدکه به سال ۱۹۱۹ نشر یافته است. نولدکه در آن کتاب کوشیده است آیات و سوره‌های قرآنی را بر اساس نزول سامان دهد، و چگونگی شکل‌گیری مصحفها و کتابت قرآن را بازگوید او پس از آنکه سوره‌ها و آیه‌ها را در دو بخش

کلی: مکی و مدنی گزارش کرده، در چگونگی محتوای سوره‌ها و مراحل نزول و شکل‌گیری سوره‌ها بحث کرده است. «۱» به هر حال این نامگذاری، بیشتر و بیشتر از هر چیز برخاسته از نوع نگاه نولدکه و همگنان اوست به قرآن. به نگاه او قرآن چونان هر کتاب دیگر بشری سیر شکل‌گیری دارد، و در این شکل‌گیری و سامان‌یابی، سامان‌دهنده آن از محیط، فرهنگ و آگاهی‌هایش نیز بهره می‌گیرد. به مثل وی بر اساس برخی از گزارش‌های قطعا ناستوار و بلکه موهوم، در صحت «سوره حمد» تردید می‌کند. نهایت منقول نولدکه، که قالب دعا دارد، به گفته مفسر بزرگ شیعه، علامه شیخ جواد بلاغی «۲»، نه تنها همسوی با بلاغت قرآن نیست، که از کم‌ترین استواری ادبی عربی نیز برخوردار نیست. به هر حال بکارگیری این عنوان از سوی نولدکه، و گسترش بکارگیری آن در بیان و بنان خاورشناسان، و به لحاظ تأثیر پذیری قرآن پژوهان اسلامی از خاورشناسان، این عنوان، خوش،

(۱). نقد آثار خاورشناسان، به نقل از تاریخ قرآن نولدکه، ۲ / ۳۶، متن آلمانی.

(۲). آلاء الرحمن فی تفسیر القرآن، ۱ / ۲۲.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۳۴

خوشک در میان عناوین علوم قرآنی جایی یافت و اکنون عنوانی است مقبول و پذیرفته شده؛ و چون چنین است و عنوانی است

برساخته و نو، آنهم از سوی خاورشناسان و رویکردی درباره قرآن، بدان گونه که اشارت رفت، از این روی در مباحث علوم قرآنی برای پژوهشیان علوم قرآنی محدوده مشخصی نداشته و ندارد و چنانکه در ضمن معرفی برخی از آثار نگاشته شده با این عنوان خواهیم دید، مؤلفان در ذیل این عنوان مباحث مختلفی را آورده‌اند و هرگز در جغرافیای بحث یک داستان نبوده‌اند. اکنون بپردازیم به معرفی گذرا و کوتاهی از آنچه با این عنوان به قلم آمده است:

۱. تاریخ القرآن و المصاحف، موسی جار الله ترکستانی

ظاهراً ترکستانی در میان مؤلفان اسلامی اولین کسی است که این عنوان را بکار گرفته است. کتاب وی به سال ۱۳۲۳ همراه با «مع عقيله أتراب القصاید» نشر یافته است (۱). کتاب را اکنون در اختیار نداریم تا چگونگی محتوای آن را گزارش کنیم.

۲. تاریخ القرآن، ابو عبد الله زنجانی

دومین اثری است که عنوان «تاریخ قرآن» را بر پیشانی خود دارد. این کتاب در ده باب سامان یافته است مؤلف در ابواب دهگانه کتاب به

(۱). معجم المطبوعات العربیه، ۱/ ۶۷۰، البرهان، ۱/ ۳۲۶ (پانوش).
سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۳۵

مباحث ذیل پرداخته است: آغاز نزول وحی، کتابت قرآن و چگونگی آن، تربیت نزول قرآن (مکی و مدنی)، چگونگی جمع و تدوین آن، اعجام [– سجاوندی] و نقطه گذاری و اعراب گذاری آن، ترجمه قرآن به زبانهای فرنگی، فواتح سوره‌ها و آراء برخی از عالمان غرب درباره تاریخ سوره‌های قرآن.

کتاب «تاریخ القرآن» در محافل علمی جهان عرب تلقی به قبول شد و عالمان و پژوهشیان بدیده عنایت بدان نگرستند، احمد امین بر چاپ مصر آن مقدمه‌ای نگاشته و ضمن ستایش از مؤلف، کتاب را نیز ستوده و آن را با همه گزیده نگاری، سودمند و کارآمد دانسته است، محمد کرد علی نیز پس از نشر آن در مقاله‌ای کوتاه به اهمیت آن توجه داده و کتاب را ستوده است. «۱» «تاریخ القرآن» بارهای بار و به گونه‌های مختلف چاپ شده است «۲».

«تاریخ القرآن» را آقای محمد عبد الرحیم، تصحیح و تحقیق کرده و دار الحکمه دمشق به سال ۱۴۱۰ آن را نشر داده است. وی در این چاپ، آیات و احادیث را مرجع یابی کرده است. برخی از واژه‌های دشواریاب

(۱). مجله الرساله، شماره ۱۹۰، ص ۱۳۱۹، تاریخ القرآن، تحقیق محمد عبد الرحیم / ۱۷.

(۲). تاریخ القرآن، ابو عبد الله الزنجانی، القاهره مطبعة لجنة التألیف و الترجمة و النشر، ۱۹۳۵ م، این چاپ به سال ۱۳۸۷ در تهران و به گونه افست و به وسیله «مکتبه الصدر» نشر یافته است، و نیز به سال ۱۴۰۴ از سوی سازمان تبلیغات اسلامی، با حروف نگاری جدید.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۳۶

متن را و نیز اعلام و جای‌های یاد شده در متن را در پانوشتها توضیح داده است. «۱» و در پایان با تنظیم فهرست‌های گونه‌گون فنی، دستیابی به مطالب کتاب را آسان ساخته است. این چاپ مقدمه کوتاه و سودمند محمد کرد علی را نیز به همراه دارد.

«تاریخ القرآن» را روانشاد ابو القاسم سحاب به فارسی برگردانده که با عنوان «تاریخ قرآن و مختصری از شرح حال حضرت محمد

(ص) پیامبر اسلام و گواهی اروپائیان درباره قرآن» و مقدمه علامه جلیل القدر روانشاد واعظ چرندابی به سال ۱۳۴۱ منتشر شده است.

ابو عبد الله زنجانی فرزند شیخ الاسلام میرزا نصر الله زنجانی به سال ۱۳۰۹ در زنجان دیده به جهان گشود و در همان دیار بالید و دانش آموخت. سپس به تهران رفت و در تعمیم و تعمیق دانش خود کوشید.

آنگاه به زنجان بازگشت، و برای بهره‌گیری از سرچشمه‌های جوشان دانش دینی در نجف اشرف، با برادرش میرزا فضل اله شیخ الاسلام به سال ۱۳۳۰ آهنگ آن حوزه کهنسال کرد و در کنار مضع مطهر مولی الموحیدین علی (ع) از محضر استادان بلند آوازه آن، از جمله آیات عظام:

سید ابو الحسن اصفهانی، حاج آقا ضیاء عراقی، میرزا حسین نائینی و ... بهره گرفت و به جایگاه والای اجتهاد دست یافت، او به سال ۱۳۳۸ به زنجان بازگشت و به تدریس و تألیف پرداخت و برای نشر اندیشه و

(۱). تاریخ القرآن، ابو عبد الله الزنجانی، تحقیق محمد عبد الرحیم، تقدیم: الأستاذ المرحوم محمد کرد علی، دار الحکمه، دمشق، ۱۴۱۰.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۳۷

ابلاغ حقایق دینی به شهرهای مختلف ایران و نیز کشورهای اسلامی سفر کرد. او در یکی از سفرها و پس از یک سخنرانی مهم در مصر به سال ۱۳۵۴ مورد توجه قرار گرفت، که نشر اثر ارجمند وی «تاریخ القرآن» در جهان عرب مرهون این سفر است. وی از جمله عضو «مجمع العلمی العربی بدمشق» بود و در سالهای پایانی عمر در دانشکده معقول و منقول آن روزگار تفسیر، تاریخ و اخلاق را تدریس می‌کرد. وی به سال ۱۳۲۰ زندگی را بدرود گفت. (۱)

۳. تاریخ قرآن، محمود رامیار

این کتاب نخست بار به سال ۱۳۴۶ در تهران نشر یافت، و توجه عالمان و قرآن پژوهان را به خود جلب کرد. مؤلف سپس در طول حدود دو دهه به بازنگری و بازنگاری آن پرداخت، و بیش از نیمی از آن را یکسر دگرگون ساخت (تاریخ قرآن، مقدمه/ نه). تاریخ قرآن روانشاد رامیار اثری است فرا بنیادی و استوار، با استناد فراوان به منابع کهن، نثر استوار و جذّاب، ارزیابی و تحلیل، رعایت احتیاط و انصاف در کلام، از جمله ویژگی‌های این اثر مهم علوم قرآنی است. تاریخ قرآن در هفده فصل سامان یافته است. در فصل اول با عنوان فروتنانه «گامی کوتاه و لرزان در پیشگاه قرآن»

(۱). شخصیات ادرکتها، سید صالح شهرستانی/ ۷۳، مقدمه تاریخ القرآن و ترجمه فارسی آن.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۳۸

از شأن و مقام قدسی قرآن سخن گفته است و در فصل دوم به بحث درباره برخی از نامها و اوصاف قرآن کریم پرداخته است. فصل سوم، بحث از آغاز وحی است و حالات رسول الله (ص) در آستانه فراگیری وحی الهی و به مناسبتی بحثی در باب حنیف و حنفاء. فصل چهارم چگونگی وحی را باز می‌گوید، و به مناسبت به نقد سخن خاورشناسان درباره وحی می‌پردازد. این بحث هوشمندانه و مواردی از آن در اثبات سلامت روحی رسول الله (ص) و استوار گامی او در تلقی وحی مبتکرانه است.

در فصل پنجم با عنوان در مدار وحی، به فلسفه وحی پرداخته است انواع آن، و فرق آن با الهام و در ذیل آن بحثی است عالمانه و ژرف در نقد «افسانه غرائق» یعنی افسانه بی‌بنیان و تباهی که به منابع کهن تفسیری و تاریخی راه یافته و دستاویز معاندان اسلام و

خاور شناسان قرار گرفته و در سال‌های اخیر، سلمان رشدی مرتد در اثر موهن خود آن را پرداخته و کتابش را از آن گزارش تباه برگرفته است.

فصل ششم از نزول قرآن سخن می‌راند و از انواع نزول و چگونگی کلمات قرآن بحث می‌کند. فصل هفتم گزارشگر چگونگی تألیف و تدوین قرآن است در روزگار رسول الله (ص) و یادی است از کاتبان وحی و ...

فصل هشتم جمع قرآن را پس از پیامبر به بحث نهاده است، که بر روی هم تا پایان فصل یازدهم جریان جمع قرآن و یکی کردن مصاحف در زمان عثمان را بحث کرده است. بحث مرحوم رامیار در جمع قرآن، بحثی

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۳۹

است محققانه و محتاطانه و سرشار از استناد و استنتاج.

چگونگی خط قرآن، اعجاز و نقطه گذاری آن، سخنی کوتاه درباره مکی و مدنی بودن سوره و آیات قرآن و معیارها و ملاکهای شناخت آن، اسباب نزول و چگونگی آن در فصل‌های بعدی کتاب آمده است و بالآخره در فصل هفدهم از ترجمه قرآن سخن رفته است و از چگونگی آن. و گزارشی از ترجمه‌های قرآن نیز در پی آن آمده است. بدون هیچ گونه گزافه گویی «تاریخ قرآن» رامیار را باید فصل نوینی در پژوهش‌های قرآن شناسی تلقی کرد و به پاس این خدمت عظیم در آستانه قرآن به روان آن دانشی مرد درود فرستاد.

محمود رامیار، به سال ۱۳۰۱ در مشهد دیده به جهان گشود و تحصیلات ابتدایی و متوسطه را در همان دیار گذراند. سپس به تهران رخت برکشید و در مدرسه سپهسالار آن روزگار به فراگیری علوم و معارف اسلامی پرداخت، به سال ۱۳۲۶ از دانشکده معقول و منقول فارغ التحصیل شد و به سال ۱۳۲۸ در دانشکده حقوق و علوم سیاسی، در رشته حقوق دکتری گرفت. به سال ۱۳۴۹ به مشهد بازگشت و ریاست دانشکده الهیات و معارف اسلامی را به عهده گرفت. او به سال ۱۳۵۳ به دانشگاه ادینبورگ انگلستان رفت و در رشته تاریخ ادیان به دریافت درجه دکتری نایل آمد، سال ۱۳۵۶ به مشهد بازگشت و به سال ۱۳۵۹ با سمت استادی بازنشسته شد و در بیستم شهریور ۱۳۶۳ زندگی را بدرود گفت. افزون بر کتاب یاد شده آن دانشی مرد در آستانه قرآن

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۴۰

، پژوهش‌های ارجمند دیگری نیز سامان داده است از جمله: «فهارس القرآن» که فهرست الفاظ است و نیز موضوعات، اولی با سبکی کارآمد و سهل الوصول و دومی یکی از بهترین فهرستهای موضوعی قرآن مجید

«در آستانه قرآن» ترجمه‌ای است از مقدمه بلاشر بر ترجمه فرانسوی وی که پس از بازنگری مستقل نشر یافته است، رامیار افزون بر ترجمه روان و یکدست آن، جای جای در پانوش‌ها، توضیحات روشنگرانه‌ای افزوده و گاه اشتباهای مؤلف را تصحیح کرده است. آخرین تلاش رامیار، آهنگ ترجمه تفسیر گونه‌ای از قرآن کریم بوده است. ترجمه‌ای مستند همراه با شرح و تعلیقاتی گویا، ساده، روان و کارآمد، که متأسفانه اجل مهلت اتمام آن را به وی نداد و بیش از پنج سوره آن نوشته نشد. که شایسته است همین مقدار نیز نشر یابد که بی گمان سودمند خواهد بود. «۱»

۴. تاریخ القرآن و غرائب رسمه و حکمه

محمد طاهر بن عبد القادر الکردی المکی کردی کتابش را در شش باب پرداخته است. در باب اول و در ضمن پنج فصل از قرآن، جایگاه والای آن، اعجاز قرآن، چگونگی آغاز وحی، چگونگی نزول، اقسام وحی، اولین و آخرین آیات نازل شده بر رسول الله (ص) سخن گفته است. فصل دوم ویژه جمع قرآن است که در

(۱). ر. ک: بینات، شماره، ۳۲ / ۶، مقاله «قرآن پژوهی ژرفنگر».

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۴۱

ضمن آن از جمع و تدوین قرآن به روزگار رسول الله (ص)، جمع قرآن در زمان ابو بکر و روزگار عثمان سخن گفته است او به کار عثمان عنوان «جمع قرآن» داده که قطعاً نادرست است. آنگاه و پس از شرح حال برخی از عاملان جمع، از «معنی نزول قرآن به لغت قریش» بحث کرده است، و چگونگی گزینش مصحف عثمان را باز گفته است. مؤلف فصل چهارم را ویژه ترتیب آیات قرآن و سور آن ساخته است، او بدون هیچ تردیدی چنین آیات در سوره‌ها را توقیفی می‌داند، اما در ترتیب سوره‌ها هر دو دیدگاه را گزارش می‌کند بدون اینکه موضعی را برگزیند. سپس از مصاحف صحابیان سخن گفته است و پس از آن از معنی «نزول القرآن علی سبعة احرف» بحث کرده است و در ابواب بعدی «رسم الخط مصحف» را گزارش کرده و این بحث را در میان نهاده است که آیا رسم الخط توقیفی است یا نه؟ و چگونگی این موضوع را با توجه به نمونه‌های عینی آن گسترانده است، در پایان باب ششم، از تلاوت قرآن و آداب قرائت آن بحث کرده، و از فواید اختلاف قرائتها سخن گفته است.

«تاریخ القرآن» کردی برای دومین بار به سال ۱۳۷۲ در مصر چاپ و نشر شده است. «تاریخ القرآن» را آقای محمد صالح سعیدی به فارسی ترجمه کرده که به عنوان «تاریخ قرآن و شگفتی‌های رسم الخط و دستور، ترتیب و نگارش آن» و به سال ۱۳۷۰ توسط انتشارات مسعود نشر یافته است.

محمد طاهر کردی، در مکه مکرمه و به سال ۱۳۲۱ بزاد، و در همان

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۴۲

دیار بالید و تحصیلات ابتدایی را گذرانده، سپس به الأزهر رفت، و در تکمیل و توسعه دانشش کوشید. پس از آن به مکه برگشت و به تعلیم و تدریس و تألیف پرداخت، او از خطاطان و مورخان به نام مکه است و دارای آثار فراوانی از جمله «التاریخ القویم لمکه و بیت الله الکریم». در علوم قرآنی نیز افزون بر کتاب یاد شده اثری پرداخته است با عنوان «حفظ التنزیل من التغبیر و التبذیل». کردی به سال ۱۴۰۰ زندگی را بدرود گفته است. (۱)

۵. تاریخ القرآن، ابراهیم الیاری

کتاب ایاری نگاهشده‌ای است کوتاه که آن را با سخنی کوتاه درباره «امی» بودن پیامبر (ص) آغاز و با بحث از چگونگی نزول وحی، و ترتیب نزول سوره‌ها و گزارش سوره‌های مکی و مدنی ادامه می‌دهد. حکمت نزول تدریجی، نزول قرآن بر هفت حرف، جمع قرآن، مصحف عثمانی، چگونگی مصحفها، آرای مختلف درباره قرائتها، کتابت مصحف، ناسخ و منسوخ، محکم و متشابه و ... از جمله بحث‌هایی است که مؤلف در این اثر بدانها پرداخته است. بحث‌های ایاری کوتاه و گزیده نگارانه است. این اثر وی سپس در دائرة المعارف بزرگ قرآنی وی

(۱). ر. ک: محمد طاهر الکردی الخطاط، حیات و آثاره، عبد اللطیف بن عبد الله بن دهیش، معجم مؤرخى الجزيرة العربیه / ۱۲۶،

موسوعة الادباء و الکتب السعودین، ۳ / ۱۲۶، تکملة معجم المؤلفین / ۵۰۱.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۴۳

با عنوان «الموسوعة القرآنیة» بخشی از جلد اول را تشکیل داده است. (۱)

ایاری در طنطا به دنیا آمد و در همن دیار دانش آموخت، وی پس از پایان تحصیلات دانشگاهی در بخش ادبی «دار الکتب المصریه» قاهره به پژوهش پرداخت. و در تحقیق و تصحیح آثار بسیاری شرکت جست و یا خود به انجام آنها پرداخت. به او عنوان

«شیخ محقق التراث» داده‌اند، مهم‌ترین اثر تألیفی وی «الموسوعه القرآنیه» اوست در دوازده جلد که بخش‌هایی از آن را با همکاری عبد الصبور مرزوق نگاشته است.

تحقیق «العقد الفرید»، «نهایه‌ الارب فی معرفه الانساب العرب»، «لطائف المعارف»، «فقه اللغه و سرّ العربیه»، «الوزراء و الکتاب»، «قضاء قرطبه»، «اعراب القرآن المنسوب الی الزجاج»، «السیره النبویه» ... از جمله پژوهش‌های اوست. ایاری به سال ۱۴۱۴ زندگی را بدرود گفته است. (۲)

۶. تاریخ القرآن، عبد الصبور شاهین

کتاب شاهین از آثار دقیق و هوشمندانه این موضوع است. او کتاب را در هفت فصل سامان داده است. وی در مقدمه کتاب موضوع بحث را بدرستی روشن کرده و از مشکلات کار پژوهش در آن زمینه سخن گفته است، سپس از مغالطات و اشکال تراشی‌های خاورشناسان

(۱). الموسوعه القرآنیه، ۱/ ۳۲۳-۴۰۴.

(۲). تکمله معجم المؤلفین، ۱۱ و ۶۴۹.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۴۴

سخن گفته و شیوه پژوهش آنان را عیار سنجی کرده است. شاهین منابع کار خود را نیز ارزیابی کرده و چگونگی بهره‌گیری از آن را نشان داده است.

آنگاه در فصل اول احادیث «نزل القرآن علی سبعة احرف» را بررسی کرده و در پی آن در فصل دوم از نقل قرآن و چگونگی انتقال آن از مرحله وحی به مردم و نسل‌های بعدی سخن گفته است. او در این فصل از نص قرآنی، ضبط کتبی و نقل شفاهی آن به دقت بحث کرده است و چگونگی آن را بروزگار رسول الله (ص) واریسیده است. فصل سوم، ویژه رسم الخط قرآنی است در عصر پیامبر؛ و در فصل چهارم، از نقل به معنی (-قرائت به معنی) بحث کرده و این نکته را یادآوری کرده است که برخی از قرائت‌های آن روزگاران افزودنی‌هایی داشته است، اما نشان داده است که این افزونی‌ها را هرگز مسلمانان، قرآن تلقی نمی‌کردند. او در همین بحث به نقش خاورشناسان در این بحث پرداخته و نااستواری دیدگاه‌های آنان را نشان داده است.

نص قرآن پس از پیامبر، مصاحف منسوب به صحابیان و تابعان، دانش قرائت، قرائت‌های مختلف، قرائت‌های شاذ از جمله بحث‌های سودمند شاهین در این کتاب است.

کتاب شاهین، به سال ۱۹۶۶ در قاهره نشر یافته است.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۴۵

۷. تاریخ القرآن، محمد حسین علی صغیر

کتاب آقای صغیر کم‌برگ است اما پر بار. به هنگام نشر مجدد کتاب به گونه‌ای افسس در ایران گزارشی کوتاه از محتوای آن را ارائه دادم که اکنون با اندکی بازنگری آن را می‌آورم. آقای صغیر در این کتاب با استواری تام و تمام قلم زده و آرای تازه‌ای عرضه کرده است.

در این کتاب، در فصل اول از «وحی قرآن» سخن رفته و ابعاد گونه‌گون آن بررسی شده و با توجه به تفسیر ناهنجار مستشرقان از وحی به نقد و رد دیدگاه‌های آنان پرداخته شده است.

فصل دوم ویژه بحث از نزول قرآن و چگونگی آن است. مؤلف در این فصل به دو گونگی نزول قرآن: دفعی و تدریجی، پرداخته و آن را با توجه به دلایلی، استوار دانسته است.

در ادامه این فصل به حکمت‌ها و رازهای نزول تدریجی پرداخته و نکات سودمندی را یاد کرده است، آنگاه به بررسی دیدگاه‌ها درباره آیات و سوره‌های مکی و مدنی توجه کرده و ضمن توضیح و تبیین ضوابط و ملاک‌های مکی و مدنی، فهرستی از سوره‌ها و آیات مکی و مدنی را ارائه داده و موارد اختلافی را مشخص کرده است.

چنانکه می‌دانیم، عالمان علوم قرآنی بر این باورند که سوره‌ها یا مکی هستند و یا مدنی و ممکن است در ضمن سوره‌ای مدنی، آیاتی مکی باشد و بالعکس. مؤلف بزرگوار این کتاب نیز بر این باور بحث را استوار داشته است. اما ظاهراً این دیدگاه نقد پذیر باشد. برخی از عالمان بر اینکه سوره‌ها یکسر مدنی است و یا مکی تصریح کرده‌اند و تبعیض را

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۴۶

بر نتابیده‌اند «۱»، و برخی دست کم در اینکه در میان سوره‌های مدنی آیات مکی باشد را قطعاً منتفی دانسته‌اند. به هر حال این مطلب نیز جای گفت‌گو بسیار دارد و آنچه را پیشینیان بدون هیچ نقد و تحلیلی آورده‌اند، یکسر نمی‌شود پذیرفت.

فصل سوم عهددار بحث از جمع قرآن است. وی بنیاد بحث را بر پژوهش دقیق و نقد و تحلیل استوار مرحوم آیت الله العظمی حاج سید ابو القاسم خوئی (ره)، از روایات جمع قرآن در اثر گران قدرش «البیان» پی نهاده و با افزونی‌هایی هوشمندانه و نگرش دقیق به منابع دیگر و گردآوری قراین و دلایلی فراوان نتیجه بحث را بدین سان رقم زده است:

تحقیق علمی نشان می‌دهد که تمام قرآن در زمان پیامبر نگاشته شده و جمع شده بوده، چنانکه ابن حجر به آن تصریح کرده است. (ص ۸۵)

وی آنگاه به نقد و تحلیل دیدگاه‌های دیگران پرداخته و در نهایت تئوری‌های دیگر را در جمع قرآن به نقد کشیده و رد کرده است.

در فصل چهارم به مباحث مهم قرائت‌ها پرداخته و ضمن چگونگی شکل‌گیری قرائت‌ها، عوامل اختلاف و پیدایش قرائت‌های گونه‌گون و گسترش آن را گزارش کرده و با نقدی عالمانه ارتباط حدیث احرف سبعة را با قرائت‌های هفتگانه گسسته است. (ص ۱۰۱)

آنگاه نقش ابن مجاهد (م ۳۲۴) را در «تسبیح» قرائت‌ها بازگفته و

(۱). بنگرید به: رساله الاسلام (القاهره، دار التقریب بین المذاهب الاسلامیه)، ۱۲/۳۵۶، ۳۶۱.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۴۷

چرایی گزینش قرائت‌های قاریان هفتگانه را به نقد کشیده است.

(صص ۱۰۶-۱۱۸)

با نگاهی به نگرش تاریخی و دقیق وی و پژوهشگران دیگر در این بحث، به روشنی می‌توان دریافت که تواتر قرائت‌های هفتگانه و اتصال آن به زمان پیامبر پنداری بیش نیست و هرگز پژوهشگر استوار اندیش بدان خستو نمی‌شود. مؤلف با اشاره‌ای به چگونگی قرائت‌های دهگانه و چهارده گانه این فصل را نیز به پایان می‌برد.

در فصل پنجم با عنوان «شکل القرآن» به چگونگی کتابت، رسم الخط و نقطه گذاری آن پرداخته است. در این فصل وی نشان می‌دهد که مسلمانان در آغاز، به ثبت و ضبط نص قرآنی پیراسته از هر آرایه‌ای تأکید داشتند، اما پس از گذشت سالها و به وجود آمدن مشکلاتی در قرائت، به اعراب و نقطه گذاری روی آوردند. (ص ۱۳۰) آنگاه نقش ابو ال‌اسود دوئلی را در نقطه گذاری

قرآن بازگفته و چگونگی تداوم آن را به وسیله شاگردانش گزارش کرده و نقش خلیل بن احمد فراهیدی را در زدودن مشکلات به وجود آمده شناسانده است. (صص ۱۳۳-۱۳۵) در ادامه بحث، مطالب سودمندی را در چگونگی کتابت مصحف در سده‌های آغازین و واپسین و مسایل پیرامون آن آورده است.

فصل ششم با گزیده نگاری تمام و استواری استدلال، به سلامت قرآن از تحریف پرداخته است. او در این فصل پندارهای بی بنیاد مستشرقان را در این باره باز گفته و به انگیزه آنان از نشر این گونه مطالب

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۴۸

اشاره کرده و آنگاه با نگاهی به ابعاد مسأله تحریف و با توجه به سیر تاریخی ثبت و ضبط آیات قرآن و فرضیه‌های تحریف در پرتو دلایل تاریخی، روایی و عقلی، بی‌پایگی این پندار را مبرهن ساخته است.

مؤلف جای در جای این بحث دیدگاه‌ها و آرای متفکران و قرآن پژوهان اسلامی را آورده و بر استواری دیدگاه خود در تحریف ناپذیری قرآن افزوده است. کتاب آقای صغیر، کتابی است کم حجم اما پر ماده و خواندنی، کتابی پیراسته از افزونی‌های غیر لازم و استوار در نگارش و عرضه و مستند و دقیق.

۸. بحث فی تاریخ القرآن و علومه، سید ابو الفضل میر محمدی

این کتاب نیز از جمله آثاری است که با عنوان «تاریخ قرآن»، عملاً به بحث و بررسی عناوینی از علوم قرآنی پرداخته است. و دامنه بحث را در ذیل عنوان یاد شده گسترده‌تر از آثار دیگر گفته است.

مؤلف در آغاز از چگونگی نزول قرآن سخن گفته است و از چگونگی وساطت جبرئیل امین در ابلاغ وحی و رساندن پیام الهی. سپس به حدیث معروف «نزول قرآن بر هفت حرف» رسیدگی کرده است و به این نتیجه رسیده است که مراد از «سبعه احرف» وجوه معانی و تأویلات گونه‌گون از الفاظ قرآنی است.

آیا سوره‌ها یکجا نازل شده‌اند یا به گونه متفرق، چگونگی آغاز و پایان سوره‌ها، چرایی اختلاف در تعداد آیات سوره‌ها، از جمله سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۴۹

بحث‌هایی است که در ضمن سه فصل بررسی شده است. تعدد نزول قرآن، الفاظ قرآن و چگونگی چینش آنها در آیات سوره‌ها، تقسیم سوره‌ها به آیات، توقیفی بودن آیات در سوره‌ها که وی به توقیفی بودن آنها می‌گراید و فراتر از آن به اینکه ترتیب سوره‌ها نیز نبوی است از دیگر بحث‌های کتاب است.

در بخش دیگر کتاب مؤلف ارجمند تنی چند از کاتبان وحی را شناسانده است، و بر اینکه معاویه کاتب وحی باشد خط بطلان کشیده است.

جمع قرآن در زمان پیامبر (ص) و چگونگی آن، جمع قرآن پس از پیامبر (ص) کیفیت خط قرآن در زمان پیامبر، مصاحف مختلف، اعجام و نقطه گذاری قرآن و موضوع قرائت‌های هفتگانه از دیگر مباحث این کتاب است.

سپس مؤلف محقق به بحث از اعجاز قرآن، ناسخ و منسوخ در قرآن و آیات محکم و متشابه پرداخته است. نقد ادله تحریف قرآن و اثبات سلامت قرآن از فزونی و کاستی که در نهایت اختصار آمده است از دیگر مباحث کتاب است.

بیشتر اشاره کردیم که در بحث آیات و سور مکی و مدنی از جمله بحث‌هایی که از دیرباز قرآن پژوهان بدان پرداخته‌اند وجود آیات مکی در سوره‌های مدنی و بالعکس است. و اشاره کردیم که برخی از قرآن پژوهان معاصر این دیدگاه‌ها نپذیرفته‌اند و بر این باور رفته‌اند که سوره‌ها

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۵۰

یکسری یا مدنی هستند و یا مکی و نه جز آن. مؤلف محقق این کتاب نیز بر این باور رفته است و در اینکه آیاتی مکی در سوره‌های مدنی و بالعکس وجود داشته باشد تردید روا داشته است. «بحوث فی تاریخ القرآن و علومه»، به سال ۱۴۰۰ در بیروت نشر یافته است و ترجمه آن با عنوان «تاریخ و علوم قرآن» و به خامه مؤلف در قم منتشر شده است.

۹. پژوهشی در تاریخ قرآن کریم، سید محمد باقر حجتی

این کتاب از هیجده فصل بهم آمده است. مؤلف پس از مقدمه که در آن از چگونگی شکل گیری کتاب سخن گفته و ضمن یاد خیری از استاد شهید مرتضی مطهری به اهمیت بحث از «تاریخ قرآن» توجه داده، و به کوشش‌های خاورشناسان در این زمینه اشاره کرده است. عناوین و اسامی قرآن فصل اول کتاب را تشکیل می‌دهد، و در بخش دوم از وحی و گونه‌های آن سخن رفته است و نیز چگونگی وحی. در فصل سوم و با عنوان «نزول قرآن کریم» از نزول قرآن، کیفیت نزول، نزول دفعی و تدریجی قرآن، رازهای نزول تدریجی، آغازین و آخرین آیات نازل قرآن و ... بحث شده است. معنای آیه، چگونگی ترتیب آیات در سوره‌ها، تعداد آیات سوره‌ها و آیه‌های مکی و مدنی، فواید شناخت آنها و راه‌های شناخت ... موضوع بحث فصل چهارم است.

سوره، معنای لغوی و اصطلاحی آن، ترتیب سوره‌ها در قرآن، توقیفی بودن و اجتهادی بودن ترتیب سوره‌ها در قرآن، دلایل طرفداران

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۵۱

دو قول در فصل پنجم آمده است که مؤلف پس از نقد و بررسی آرای آنان، دیدگاه سومی ارایه داده‌اند و نوشته‌اند: ترتیب موجود در بخش عمده‌ای نزدیک به تمام سوره‌های قرآن توقیفی است و ترتیب بخش اندک طبق رأی و اجتهاد صحابه انجام گرفته است. «۱» در پی این فصل بحثی است درباره حروف مقطعه با گزارش و نقد و بررسی اقوال مختلف در آن زمینه.

کتابت قرآن در عصر پیامبر (ص) و به دنبال آن بحثی درباره مفهوم «امّی» و چگونگی «امّی» بودن رسول الله (ص)، نوشت افزارهایی که قرآن کریم بدانها نگاشته می‌شد و بر آنها ثبت و ضبط می‌گردید، قرائت قرآن و چگونگی آن، لهجه قرآن کریم و منشأ اختلاف قرائتها، موضوع بحث فصل‌های ده تا چهارده این کتاب است. جمع و تدوین قرآن کریم پس از رحلت پیامبر (ص) و چگونگی مصحف علی (ع)، سرنوشت آن مصحف، و چگونگی ترتیب سوره‌های نازل شده در مکه و مدینه در فصل پانزدهم آمده است.

جمع و نگارش قرآن همزمان با خلافت ابو بکر، نقش زید بن ثابت در جمع قرآن، چگونگی این جمع و ترتیب سوره‌ها در آن، تدوین و جمع قرآن در حاکمیت عثمان، موضع ابن مسعود و برخی از صحابی‌ان در برابر کار عثمان، سرنوشت مصحف عثمانی، موضوع بحث در فصل‌های شانزده و هفده این کتاب است، فصل پایانی کتاب را بحث‌هایی در چگونگی کتابت قرآن، اصلاح شیوه نگارش، «نقط و اعجام» (- نشانه

(۱). پژوهشی در تاریخ قرآن کریم / ۹۰.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۵۲

گذاری و اعراب گذاری آن) و سیر تاریخی آن تشکیل داده است.

در نهایت گزارشی است از اهم نسخه‌های کهن و تفسیر قرآن کریم و نمونه‌هایی از آن، و بالاخره فهرست‌های فنی.

«پژوهشی در تاریخ قرآن کریم»، کتابی است خوش دست و خوشخوان، و از جمله متون درسی در دانشگاه‌ها و مراکز آموزش عالی که با اقبال شایان توجه جست‌وجوگران معارف قرآنی مواجه شده و بارها ی بار چاپ شده است.

۱۰. تاریخ قرآن، محمد هادی معرفت

این کتاب بر اساس سرفصل‌های درسی دانشگاه برای تدریس در دوره کارشناسی رشته علوم قرآن و حدیث و به ارزش چهار واحد و به سفارش «سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها» - سمت - تدوین شده است. کتاب در شش فصل سامان یافته است. در فصل اول از وحی سخن رفته است و چگونگی آن در قرآن گزارش شده است، اقسام وحی، کیفیت نزول وحی، نقد افسانه غرائق و نگاهی گذرا به کاتبان وحی از دیگر مباحث این فصل است. در فصل دوم چگونگی «نزول قرآن» به تفصیل کاویده شده است، آغاز نزول، مدت نزول، اولین و آخرین سوره نازل شده، شناخت مکی و مدنی سوره‌ها و آیه‌ها فواید و راه‌های شناخت آنها، ترتیب نزول، سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۵۳

سوره‌هایی که آیاتی در آنها مورد گفت و گو است (سوره مدنی با آیات مکی و بالعکس)، اسباب نزول، تأویل و تنزیل، اسامی و اوصاف قرآن، سوره و مفهوم آیه و معنای آن از جمله بحث‌های این بخش است. از جمله بحث‌های نزول قرآن، بحث از چند گونگی و چند گانگی نزول است که مفسران و قرآن پژوهان بسیاری بر آن باور دارند و از جمله برای قرآن دو نزول (- نزول دفعی و تدریجی) تصویر می‌کنند که البته چگونگی این تعدد نزول نیز مورد گفت و گو است، مؤلف محقق این اثر ارجمند ضمن نقد آرا بر این باور رفته است که قرآن جز یک نزول تدریجی، نزول دیگری ندارد.

در فصل سوم از جمع و تألیف قرآن بحث شده است؛ و این بحث با وصف «مصحف علی (ع)» آغاز شده است. روش زید در جمع قرآن، مصاحف صحابه، مصحف ابن مسعود، ابی بن کعب، توحید مصحفها، موضع صحابه در برابر این اقدام، مراحل انجام توحید و یکی کردن مصحفها، مصحف‌های عثمانی، شکل و نشانه‌گذاری قرآن از جمله بحث‌های این فصل است. فصل چهارم ویژه قرائت است و نیز معرفی قاریان، که با تعریف قرائت آغاز می‌شود و با گزارش عوامل اختلاف قرائتها ادامه می‌یابد، و آنگاه شناسایی و شناساندن «قراء سبعة» و راویان آنها است. بحث از تواتر و عدم تواتر قرائتها، حدیث معروف «احرف سبعة» نیز در این فصل به بحث نهاده شده است که مؤلف، مراد از آن را «هفت لهجه» می‌داند و

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۵۴

هفت را عدد کثرت.

آنگاه بحث از حجیت قرائت‌های هفتگانه است و در نهایت قرائت حفص، اهمیت و حجیت آن، اشاره مؤلف به چگونگی بررسی و اهمیت قرائت حفص شایان توجه است که در «التمهید» تفصیل آن را گزارش کرده‌اند. نگاهی گذرا به «تحریف ناپذیری» قرآن کریم و دلایل آن در فصل پنجم آمده است و بالاخره در فصل ششم از ترجمه قرآن، چگونگی ترجمه، شیوه‌های ترجمه مخالفان ترجمه و دلایل آنان، موافقان ترجمه و دلایل آنان، پیشینه ترجمه در جهان اسلام، شرایط مترجم و یادکرد شماری از ترجمه‌های قرآن، بحث شده است.

«تاریخ قرآن» را مؤلف از پس سالیانی کوشش و تلاش در علوم قرآنی و تدریس و تنقیح مبانی و مسایل آن نگاشته و از این روی در عین اختصار و گزیده نگاری، از استواری شایان توجهی برخوردار است.

یک نکته (نگاهی به آغاز وحی در کتاب‌های تاریخ قرآن)

چنان که پیشتر آوردیم در آثار نگاشته شده با عنوان «تاریخ قرآن» از جمله بحث‌هایی که مطرح شده است، بحث از وحی، آغاز وحی و چگونگی پیوند پیک وحی با پیامبر (ص) است. قرآن پژوهان چگونگی آغاز وحی و اولین برخورد رسول الله (ص)، با

بیک وحی را بر اساس آثار حدیثی و تاریخی رقم زده‌اند. در چگونگی آغاز وحی، منابع حدیثی و تاریخی، روایت‌هایی را گزارش کرده‌اند، گاه به نقل از عایشه و

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۵۵

دیگر گاه به نقل از برخی صحابی‌ان دیگر و بسیاری این نقلها را تلقی به قبول کرده‌اند، اکنون ابتدا متن یک روایت را بیاوریم و آن‌گاه چگونگی گزارش قرآن پژوهان را و موضع آنان در برابر این نقلها را:

آن‌گاه که محمد (ص) در غار حراء با خدای خود خلوت کرده بود، ناگهان ندایی به گوشش رسید که او را می‌خواند. سر بلند کرد تا بداند کیست؛ با موجودی هولناک مواجه گردید. وحشت زده به هر طرف می‌نگریست، همان صورت وحشتناک را می‌دید که آسمان را پر کرده بود.

از شدت وحشت و دهشت از خود بیخود شد و در این حال مدتها ماند.

خدیجه که از تأخیر او نگران شده بود، کسی را به دنبال او فرستاد، ولی او را نیافت تا آنکه پیامبر (ص) به هوش آمد و به خانه رفت، ولی با حالتی هراسناک و خود باخته. خدیجه پرسید: تو را چه می‌شود؟ گفت: از آنچه می‌ترسیدم بر سرم آمد. پیوسته در بیم آن بودم که مبادا دیوانه شوم، اکنون دچار آن شده‌ام! خدیجه گفت: هرگز گمان بد به خود راه مده. تو مرد خدا هستی و خداوند تو را رها نمی‌کند. حتماً نوید آینده روشنی است ... سپس برای رفع نگرانی کامل پیغمبر (ص)، او را به خانه ورقه بن نوفل برد و شرح ماجرا را به او گفت. ورقه پرسش‌هایی از پیغمبر (ص) کرد، در پایان به وی گفت: نگران نباش، این همان بیک حق است که بر موسی کلیم نازل شده و اکنون بر تو نازل گردیده است و نبوت تو را نوید می‌دهد. گویند اینجا بود که پیغمبر اکرم (ص) احساس آرامش کرد و فرمود: دانستم که پیامبرم. «فعد ذلك اطمأن باله و ذهب

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۵۶

روعه و ایقن أنه نبی.» (۱)

چگونگی آغاز وحی در منابع اهل سنت چنانچه گفتیم گونه‌گون گزارش شده است، آنچه را ما آوردیم متن تاریخ طبری است، منابع دیگری را که در پانوشتها یاد کرده‌ایم کما بیش آنچه را که آوردیم گزارش کرده‌اند. «۲» این نقلها نه با چگونگی پیوند رسولان با ملکوت سازگاری دارد و نه با نقل‌هایی که روشنگر آن است که پیامبر پیش از هنگامه بعثت حقایق علوی را چونان روز روشنی در می‌یافت (و این حقیقت از خود عایشه نیز نقل شده است)، نه با عصمت پیامبر سازگار است و نه ...

شگفتا محمد (ص)، بیک وحی را می‌بیند، و او به صراحت رسالت او را اعلام می‌کند، اما محمد بجای آنکه دلش آرام گیرد و با این پیوند ملکوتی جاننش بشکفد، ناآرامی وجودش را فرا می‌گیرد و فقط با کلام «ورقه بن نوفل» آرام می‌گیرد!! محتوای یکی از این نقلها را علامه سید

(۱). سیره ابن هشام، ۱/۲۳۷؛ تاریخ طبری، ۲/۳۰۰؛ جامع البیان، ۱/۳۱۷؛ صحیح مسلم، ۱/۲۵۲؛ صحیح بخاری، ۱/۴؛ الروض الأنف، ۲/۳۹۶؛ الوسیط فی تفسیر القرآن المجید، ۵/۵۲۸؛ المحرر الوجیز، ۵/۵۰۱؛ مجمع البیان، ۱۰/۵۱۴؛ روض الجنان (تفسیر ابو الفتوح رازی)، ۲۰/۳۳۴.

(۲). آقای علی دوانی در مقاله‌ای بلند و ارجمند تمام این نقلها را آورده و نقد کرده‌اند، و افزون بر آن چون تباه بودن محتوای این نقلها را در چگونگی آغاز وحی نشان داده‌اند، با تکیه بر روایات منقول از معصومان (ع) چهره‌ای پذیرفتنی و شایسته از آغاز وحی را ترسیم کرده‌اند، یادنامه طبری، مقاله «آغاز وحی و بعثت پیامبری در تاریخ و تفسیر طبری»، صص ۱۵۷-۲۰۸

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۵۷

شرف الدین عاملی در ضمن نامه‌ای بلند و در پاسخ ناهنجار گویی‌های دانشمند بلند آوازه دمشقی محمد کرد علی علیه تشیع، به نقد کشیده و نشان داده است که به لحاظ سند اعتبار ندارد و به لحاظ محتوا با اصول مسلم خداشناسی و پیامبر شناسی در تضاد و تنافی است، «۱» اما متأسفانه قرآن پژوهان و بسیاری از آنانکه در علوم قرآنی قلم زده‌اند از پی آمده‌های ناشایسته این نقلها آگاه نگشته، هر یک به گونه‌ای چگونگی آغاز وحی یا اولین آیات نازل از قرآن را به این نقلها مستند کرده‌اند.

آقای ابو عبد الله زنجانی (ره)، روایتی را که در صحیحین آمده است، آورده و بر اساس آن آغاز وحی را گزارش کرده است. بر اساس این نقل، فرشته وحی بر پیامبر ظاهر می‌شود و چنان او را می‌فشد که پیامبر احساس می‌کند در حال جان دادن است و می‌گوید: «بخوان»!! و پیامبر می‌گوید: نمی‌توانم بخوانم و ...، آن‌گاه چون به خانه برمی‌گردد و سراسر وجودش را تردید و دلهره فرا می‌گیرد و ...، بالاخره خدیجه به نزد ورقه بن نوفل می‌رود و او از پیامبری محمد (ص) خبر می‌دهد و دل پیامبر آرام می‌گیرد. «۲» این متن همان است که علامه شرف الدین آن را نقادی کرده است و از

(۱). الی المجمع العلمی العربی بدمشق / ۸۲، علامه شرف الدین بدین حدیث در کتاب بس ارجمند خویش «النص و الاجتهاد» نیز پرداخته است. چگونگی نقد این بزرگوار در هر دو کتاب یکسان است. النص و الاجتهاد / ۴۲۰.

(۲). تاریخ القرآن / ۶۶، ۸۸، از چاپ آقای محمد عبد الرحیم.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۵۸

جمله در نقد آن نوشته است:

بر اساس این روایت العیاذ بالله پیامبر پس از گفت و گو با فرشته وحی نیز در امر رسالت تردید دارد ... ما در فشردن فرشته وحی پیامبر را ... اندیشیدیم و علت شایسته‌ای بدان نیافتیم ... به ویژه آنکه برخی از شارحان صحیح بخاری گفته‌اند این حالت ویژه پیامبر بوده است.

پیامبر در جواب فرشته وحی گفت: نمی‌توانم بخوانم!! آیا محمد (ص) چنین پنداشت که فرشته وحی می‌گوید چیزی را بخوان (که متأسفانه برخی نیز چنین پنداشته‌اند) «۱» یعنی فرشته وحی انجام چیزی را خواست که مقدر رسول الله نبود و «۲»

این نقل را قرآن پژوهان دیگری نیز به هنگام بحث از چگونگی آغاز وحی آورده و آن را پذیرفته‌اند، مرحوم دکتر محمود رامیار در ذیل عنوان «آغاز وحی» گونه‌هایی از این روایات را آورده و به ویژه بر حدیث عایشه تکیه کرده و آن را «معتبرتر» شمرده است. «۳» آقای دکتر سید محمد باقر

(۱). الروض الأنف، ۲ / ۳۹۶.

(۲). النص و الاجتهاد، پیشین. شگفتا که برخی از عالمان و محدثان اهل سنت، این روایت را استوار دانسته و بدین روایت استناد کرده‌اند که «تکلیف ما لا یطاق» جایز است. فتح الباری، ۸ / ۵۵۱، ارشادی الساری، ۱ / ۶۳، الصحیح من سیره النبی الأعظم، ۲ / ۲۹۷.

(۳). تاریخ قرآن / ۵۶.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۵۹

حجتی نیز چگونگی آغاز وحی را بر پایه این روایات و با گزینش از کتاب مرحوم رامیار گزارش کرده است. «۱» محمد طاهر کردی مکی نیز بحث از آغاز وحی را بر روایت عایشه و به نقل از صحیح بخاری استوار داشته است؛ «۲» و چنین است ابراهیم ایبیری و دیگر محققان و قرآن پژوهان اهل سنت. آقای معرفت، گونه مفصل نقل را که ما آوردیم، آورده‌اند، و به نیکویی به نقد آن پرداخته‌اند و در پانویس آنرا به برخی از منابعی که ما نیز یاد کردیم ارجاع داده‌اند. «۳» یادآوری کنم آنچه وی آورده است

چنانکه پیشتر اشاره کردیم است، متن تاریخ طبری است. اما آنچه در صحیحین آمده است که وی نیز به آن ارجاع داده‌اند همان است که بدان اشاره کردیم و گفتیم علامه شرف الدین به نقد آنها پرداخته است. این نقد را متأسفانه آقای معرفت در جایی دیگر پذیرفته‌اند. «۴» و در تعیین آغازین سوره قرآن بدان استناد کرده‌اند که روشن است آن نقل نیز تباه است و استناد به آن ناستوار. این یک نمونه از تأثیر آثار پیشینیان و نقلها و گزارش‌های صحابیان و تابعان در بحث‌های علوم قرآنی و تفسیر است که مؤلفان و مفسران بدون نقد و تحلیل و بدون توجه به پی‌آمدهای آن گزارش کرده‌اند و آن گزارش‌ها به پژوهش‌های بعدی سایه انداخته و کم‌کم تلقی

(۱). پژوهشی در تاریخ قرآن کریم / ۳۵.

(۲). تاریخ القرآن / ۲۶.

(۳). التمهید، ۷۸ / ۱، تاریخ قرآن / ۱۸.

(۴). التمهید، ۱۲۴ / ۱ و نیز تاریخ قرآن / ۴۳.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۶۰

به قبول شده است، این نکته را به مناسبت سخن از «تاریخ قرآن» به بیان آوردیم و به برخی از آثار تفسیری اشاره کردیم. اکنون بیفزاییم که این چگونگی از سوی غالب مفسران و سیره نگاران تلقی به قبول شده است و به مثل روانشاد استاد محمد تقی شریعتی با این تعبیر که «عموم سیره نویسان» آنرا نقل کرده‌اند، «۱» بدون هیچ تردید روایت را آورده است، اما مفسر بی بدیل روزگار اخیر علامه سید محمد حسین طباطبایی آنرا نپذیرفته و نوشته‌اند:

داستان خالی از اشکال نیست، سبک‌ترین اشکال آن، تردید پیامبر در وحی الهی و تردید بلکه گمان وی به چیرگی شیطان بر او و بدتر از آن آرامش یافتنش با کلام مردی نصرانی است و «۲»

این نکته را فقط به لحاظ اینکه «تاریخ قرآن» نگاران در گزارش آن سهل‌انگاری کرده بودند آوردیم، در نقل و گزارش روایات منابع کهن، از این دست فراوان است. که عالمان و به ویژه پژوهشگران که آهنگ نقد و تحلیل دارند باید بدانها توجه کنند.

(۱). تفسیر نوین / ۲۵۰.

(۲). المیزان، ۲۰ / ۳۲۹.

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۶۱

فهرست‌ها:

اشاره

۱. اعلام ۲. کتاب‌ها

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۶۳

اعلام

الف ابان بن تغلب / ۱۹ / ۲۱ / ۲۲ / ۲۴

- ابشیطی شافعی / شهاب الدین احمد بن اسماعیل بن ابی بکر / ۱۴۸
 ابن ابی الاصبغ، عبد العظیم بن عبد الواحد زکی الدین / ۹۴ / ۹۵
 ابن إخشید، ابو بکر احمد بن علی / ۴۰
 ابن الخیمی، مهذب الدین محمد بن علی بن علی / ۹۰
 ابن القطان، محمد بن علی بن محمد سمهودی مصری / ۱۳۳
 ابن الهائم، احمد بن محمد بن عماد الدین علی مصری مقدمی / ۱۳۴
 ابن انباری / ۴۲
 ابن انباری، ابو البرکات عبد الرحمن بن محمد / ۷۸
 ابن بطوطه / ۱۱۰
 ابن بندار، ابو العز محمد بن الحسین واسطی قلانسی / ۷۳
 ابن تیمیه، تقی بن احمد حرآنی / ۱۰۹ / ۱۱۱ / ۱۱۰ / ۱۲۱
 ابن جراح، علی بن عیسی بن داود بن جراح / ۲۳۰ / ۲۳۱
 ابن جماعه، محمد بن ابراهیم بن سعد الله بن جماعه حموی الشافعی / ۱۱۲
 سیر نگار شهای علوم قرآنی، ص: ۲۶۴
 ابن جوزی، ابو الفرج عبد الرحمن بن علی بن عبد الله بن جوزی / ۸۲ / ۸۳ / ۸۴ / ۲۱
 ابن حجر / ۱۲۲ / ۱۷۲ / ۲۴۶
 ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی بن محمد / ۱۴۴ / ۱۴۵
 ابن خلدون / ۱۲۴
 ابن خلکان / ۸۷
 ابن درید، ابو بکر محمد بن الحسن ازدی / ۳۹
 ابن زبیر ثقفی، احمد بن ابراهیم بن زبیر / ۱۰۶ / ۱۰۵
 ابن سراقه، ابو بکر محمد بن احمد بن محمد / ۹۷
 ابن سلامه، ابو القاسم هبه الله بن سلامه / ۱۰۸
 ابن سیار، ابو عبد الله احمد بن محمد بن سیار / ۴۴
 ابن شحنه، عبد البر بن محمد حلبی / ۱۶۹ / ۱۷۰
 ابن شهر آشوب، محمد بن علی بن شهر آشوب / ۸۰ / ۸۱
 ابن طاووس حلبی، جمال الدین احمد بن موسی بن جعفر بن طاووس حلبی / ۱۰۱
 ابن عبد السلام، عین الدین / ۱۶۷
 ابن عتایقی حلبی، کمال الدین عبد الرحمن بن محمد / ۱۲۶ / ۱۲۷
 ابن عربی / ۱۴۳
 ابن عزائر، محمد بن علی شلمعانی / ۴۰
 ابن عساکر / ۱۴۴
 ابن عطیه اندلسی، قاضی ابی محمد عبد الحق بن غالب بن عطیه اندلسی / ۷۴

- ابن عماد آق‌فہسی / ۱۰۲
- ابن فرحون / ۴۲
- ابن قدامہ، ابو محمد موفق الدین عبد اللہ بن محمد قدامہ / ۸۸ / ۸۹
- ابن قیم الجوزی، شمس الدین محمد بن ابی بکر / ۱۱۹ / ۱۲۰ / ۱۲۱
- ابن کثیر قرشی دمشقی، ابو الفداء اسماعیل بن کثیر / ۱۲۵
- ابن کثیر کتانی، ابو محمد عبد اللہ بن کثیر کتانی / ۱۱۷
- ابن کمال پاشا، شمس الدین احمد بن
- سیر نگار شهای علوم قرآنی، ص: ۲۶۵
- سلیمان / ۱۷۳ / ۱۷۴
- ابن لثبان، ابو عبد اللہ محمد بن احمد / ۱۱۸ / ۱۱۹
- ابن متوج، احمد بن عبد اللہ بن محمد بن علی بن احسن / ۷۸ / ۱۳۷ / ۱۳۸
- ابن مجاهد، ابو بکر احمد بن موسی بن عباس بن مجاهد / ۱۸۹ / ۲۴۶
- ابن محیصن / ۱۹۰
- ابن مسعود / ۲۵۳
- ابن مغربی، ابو القاسم حسین بن علی بن الحسین / ۵۳
- ابن ملقن، سراج الدین عمر بن علی بن احمد بن محمد بن عبد اللہ انصاری اندلسی / ۱۳۱ / ۱۳۲ / ۱۳۳
- ابن نقیب، شمس الدین محمد بن نقیب / ۱۲۱
- ابن نقیب، محمد بن سلیمان بن حسن جمال الدین / ۱۰۳
- ابن ہشام / ۱۲۴ / ۱۲۵
- ابن حرب، ابو الفضل جعفر بن حرب / ۳۲
- ابن شہاب زہری، محمد بن مسلم / ۲۰
- ابن عباس / ۱۲ / ۱۳ / ۱۴ / ۱۵ / ۱۹ / ۱۳۷
- ابن قتیبہ، ابو محمد عبد اللہ بن مسلم / ۳۴ / ۷۶
- ابن ندیم / ۱۲ / ۲۲ / ۲۸ / ۳۱ / ۳۳ / ۳۷ / ۲۲۸ / ۳۹ / ۲۲۹ / ۲۳۰
- ابو زید، بکر / ۴۰ / ۱۲۱
- ابو عمرو الدانی، عثمان بن سعید / ۵۸ / ۵۹ / ۸۱ / ۱۴۱
- ابو الاسود دثولی / ۲۴۷
- ابو الحسن اشعری، ابو الحسن علی بن اسماعیل بن اسحق / ۴۲
- ابو الحسن خراز / ۲۳۱
- ابو المکارم، مبارک بن حسن بن احمد شہرزوری بغدادی / ۷۵
- ابو بکر / ۲۴۱
- ابو بکر احمد بن مجاهد / ۳۸
- ابو بکر بن مجاهد / ۲۳۱

- ابو جعفر، یزید بن قعقاع / ۱۸۹
- ابو جناح، صاحب / ۱۲۴
- ابو حیان نحوی، محمد بن یوسف / ۱۱۶ / ۱۱۸ / ۱۲۲ / ۱۳۲
- سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۶۶
- ابو زرعه، عبد الرحیم بن حسین مصری شافعی / ۱۳۲
- ابو شامه، شمس الدین بعد الرحمن بن اسماعیل / ۹۹ / ۱۰۰
- ابو عبیده، معمر بن المثنی / ۲۹ / ۳۰
- ابو علی فارسی، حسن بن احمد بن عبد الغفار / ۴۴ / ۴۵ / ۵۱ / ۶۴
- ابو معشر، یعقوب بن اسحاق بن زید بن عبد الله حضری / ۶۴ / ۶۵
- ابی الفضائل رازی / ۷۰
- ابی بن کعب / ۲۵۳
- ابی زینب نعمانی، ابو عبد الله محمد بن ابراهیم / ۴۳
- ابی طالب القیسی، ابو محمد مکی بن ابی طالب قیسی / ۵۸
- ابی عبید، قاسم بن سلام / ۱۶ / ۳۰
- ابی نعیم لیثی، ابو عبد الرحمن نافع بن ابی نعیم لیثی / ۱۱۷
- ایباری، ابراهیم / ۲۴۲ / ۲۴۳ / ۲۵۹
- اتان گلبرگ / ۲۳۱
- احمد بن عبد الله / ۱۳۸
- احمد، امین / ۲۳۵
- الادفوی، محمد بن علی / ۴۷
- ادنه، احمد بن محمد / ۱۹۱
- ارقه‌دان، صلاح الدین ارناؤط، عبد القادر / ۱۰۲
- ازمیری، مصطفی بن عبد الرحمن / ۲۱۰ / ۲۱۱
- استرابادی، عماد الدین علی قاری / ۱۹۶ / ۱۹۷
- اسدی کوفی، ابو الخطاب محمد بن مقلاس / ۲۰۹
- اسدی کوفی، عاصم بن ابی النجود اسدی کوفی / ۱۱۷ / ۱۲۳
- اسدی، حفص بن سلیمان اسدی / ۱۲۳
- اسکندرانی، محمد بن احمد / ۲۱۶ / ۲۱۷ / ۲۱۸
- اسلامی، محمد جعفر / ۱۵۶ / ۱۳۷
- آشتیانی، جلال الدین / ۱۸۳ / ۱۸۴
- اشعری قمی، ابو القاسم سعد بن عبد الله / ۳۵
- اشعری، احمد بن محمد بن عیسی / ۳۲
- اشعری، سعد بن عبد الله / ۴۳

- سیر نگارشهای علوم قرآنی، ص: ۲۶۷
 اصفهانی باقولی، علی بن حسین / ۷۳
 اصفهانی، ابو الحسن / ۲۳۶
 اعمش، سلیمان بن مهران / ۲۴
 افغانی، سعید / ۵۲
 افندی، عاطف / ۷۶
 افندی، عبد الله / ۱۳۸ / ۱۸۶
 افندی، ولی الدین / ۱۹۲ / ۱۹۸
 آلوسی / ۱۵۹
 امین، بکری / ۸۶
 اندلسی، ابو محمد علی بن احمد بن سعید بن حزم ظاهری / ۶۰
 انصاری اندلس، عبد الواحد بن احمد بن علی بن عاشر / ۱۸۱
 انصاری شافعی، شیخ الاسلام زکریا بن محمد / ۱۷۱ / ۱۷۲
 انصاری، عبد الله بن یوسف بن احمد بن هشام / ۱۲۴
 ب بازمول، محمد بن عمر بن سالم / ۱۵۵ / ۱۵۶
 باقلانی، ابو بکر محمد بن الطیب / ۴۸ / ۴۹ / ۵۰ / ۱۵۹
 باقی، محمد شریف بن عبد الله / ۲۲۲ / ۲۲۳
 باهلی، محمد بن عمر بن سعید / ۳۰ / ۳۵
 بحرانی، سید ماجد / ۱۸۸
 بحرانی، سید هاشم حسینی / ۲۰۱ / ۲۰۲
 بحرانی، شهاب الدین احمد / ۷۸
 بخاری، محمد بن اسماعیل / ۱۳
 بدیع السید اللحام / ۱۶۰
 بزار بغدادی، ابو محمد خلف بن هشام / ۱۴۰
 بصری، ابو عمرو بن علاء بصری / ۱۷۲
 بصری، حسن / ۱۷
 بقاعی شافعی، ابراهیم بن عمر بن حسن / ۱۴۹
 بقری شافعی، محمد بن عمر بن قاسم بن اسماعیل / ۲۰۳
 بلاشر / ۲۴۰
 بلاغی، جواد / ۲۳۳
 بلخی، ابو زید احمد بن سهل / ۳۹ / ۴۰
 بلقینی، شیخ الاسلام جلال الدین / ۱۵۲ / ۱۵۳
 سیر نگارشهای علوم قرآنی، ص: ۲۶۸

- بلنسی، ابو عبد الله محمد بن علی / ۱۲۸
- بلیسی، شمس الدین محمد بن محمد بن علی / ۱۴۶
- بنت الشاطی، عایشه / ۱۴
- البنداری، عبد الغفار سلیمان / ۶۰
- بهاء بن عقیل / ۱۳۳
- بهایبی، شیخ / ۱۸۴
- بهبهانی، محمد علی / ۲۲۰
- بهبهانی، وحید / ۲۱۳ / ۲۱۴ / ۲۱۵
- البواب، علی حسین / ۹۲
- بولوط، احمد / ۱۳
- ت تودور نولدکه / ۲۳۲ / ۲۳۳
- تبریزی، رجبعلی / ۱۹۶
- ترکستانی، موسی جار الله / ۲۳۴
- تشار مصری، عمر بن قاسم انصاری / ۱۷۲ / ۱۷۳
- تمیمی، ابو عمرو بن علاء زبان بن عمار / ۲۳
- تنکابنی، محمد بن سلیمان / ۲۲۳ / ۲۲۴ / ۲۲۵
- تهرانی، شیخ آقا بزرگ / ۱۹۲ / ۱۹۴ / ۱۹۵ / ۲۱۴ / ۱۹۷ / ۲۱۶
- تونسی حنفی ترکی، محمد معاویة بن محمود / ۲۲۲
- ج جاحظ، ابو عثمان عمرو بن بحر بن محبوب / ۳۳ / ۴۶
- جامی / ۱۹۲
- جبوری، سلطان بن ناصر بن احمد / ۲۰۶ / ۲۰۷
- جزائری، نعمت الله / ۲۱۶
- جزری، شمس الدین محمد بن محمد بن محمد بن علی بن یوسف / ۱۳۸ / ۱۳۹ / ۱۴۰ / ۱۴۱ / ۱۴۲ / ۱۴۴ / ۱۷۰ / ۱۷۱ / ۲۱۱
- جعبری، برهان الدین ابراهیم بن عمر جعبری / ۸۲ / ۱۱۱ / ۱۱۲ / ۱۴۵
- جفری، آرتور / ۷۴
- جمیلی، السید / ۱۶۴
- سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۶۹
- جویجانی، بشیر / ۴۵
- چ چرندابی، واعظ / ۲۳۶
- ح حائری قزوینی، سید مهدی / ۱۵۶
- حاج خلیفه / ۳۱
- حجتی، محمد باقر / ۸۱ / ۱۴۰ / ۱۹۵ / ۲۵۰ / ۲۵۸
- حدیثی، خدیجه / ۹۳

- حراستانی، عصام فارس / ۱۲۰
- حریری، ابی محمد قاسم بن علی بن محمد بن عثمان / ۷۲
- حسن، محمد عبد الغنی / ۵۱
- حسنون، عبد الله بن الحسین السامرین / ۱۶
- حسینی قاری، عبد الجلیل / ۱۳۷
- حسینی نجفی، سید ناصر بن سید حسین / ۱۹۳
- حضر می بصری، ابو محمد یعقوب اسحاق / ۱۴۰
- حضر می، ابی عمرو بن علاء / ۱۹۷
- حفص بن سلیمان / ۱۴۳
- حفنی، محمد شرف / ۹۵ / ۹۴
- حکیم، حسن / ۱۹
- حلبی، سمیر حسین / ۱۶۱
- حمادتی، احمد / ۱۶۳
- حمدی ذهبی، جمال / ۱۲۹
- حمران بن اعین / ۲۴
- حمزه بن حبیب / ۲۴
- حمصی، نعیم / ۱۷۴
- حموی شافعی، هبه الله بن عبد الرحیم بارزی / ۱۱۳
- الحمیدان، عصام بن عبد المحسن / ۶۱
- حنبلی، ابو العباس / ۱۰۸
- حنبلی، سلیمان بن عبد القوی / ۱۰۷
- حوفی، ابو الحسن علی بن ابراهیم بن سعید / ۵۴ / ۵۵ / ۵۶
- خ خدیجه / ۲۵۷ / ۲۵۵
- سیر نگارشهای علوم قرآنی، ص: ۲۷۰
- خزار، محمد بن محمد / ۱۸۱
- خراسانی، آخوند / ۱۱
- خزاعی، محسن بن الحسین / ۶۱
- خضری، محمد بن مصطفی / ۲۲۱
- خطابی، ابو سلیمان حمد بن محمد بن ابراهیم / ۴۷ / ۴۸ / ۱۵۹
- خطیب اسکافی، محمد بن عبد الله / ۵۴ / ۶۹
- خطیب بغدادی / ۵۱
- خفاف، حامد / ۷۲ / ۸۷
- خلف بن هشام / ۱۸۹

- خلف الله، محمد / ۴۶
- خوبی، ابو القاسم / ۲۴۶
- د داراین، حسین سلیم اسد / ۸۳
- داودی / ۱۹۱ / ۸۱
- داوودی، صفوان عدنان / ۶۸
- دراز، عبد الله / ۱۵۹
- دقاق، احمد یوسف / ۴۵
- دمشقی نووی شافعی، یحیی بن شرف بن مری / ۱۰۲ / ۱۰۱
- دمشقی، عبد الغنی بن اسماعیل / ۲۱۰
- دمیاطی، شهاب الدین احمد بن محمد بن احمد بن عبد الله / ۲۰۵ / ۲۰۴
- دهمان، محمد احمد / ۵۹
- دوری / ۱۴۳
- ذ ذهبی / ۲۲۱ / ۲۲۰ / ۵۹
- ر الرازی الاصفهانی، محمد بن عیسی بن رزین الیتمی / ۱۷۵
- رازی، فخر الدین / ۷۰
- الرازی، محمد بن ابی بکر / ۱۰۰
- راغب اصفهانی، ابو القاسم حسین بن محمد / ۸۶ / ۶۹ / ۶۸ / ۶۷
- رافعی / ۱۵۹
- رافعی، صادق / ۴۶
- سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۷۱
- رامیار، محمود / ۲۳۷ / ۲۳۸ / ۲۳۹ / ۲۴۰ / ۲۵۸
- راوندی، ابو الحسن سعید بن عبد الله بن الحسن بن هبة الله راوندی / ۷۸ / ۷۷
- رباح، عبد العزیز / ۴۵
- رشید رضا، محمد / ۶۳
- رضوان دایه، محمد / ۱۰۱ / ۶۳
- رعینی، ابو عبد الله محمد بن شریح / ۶۳
- رمانی، ابو الحسن علی بن عیسی رمانی / ۹۸ / ۴۶ / ۴۵
- رهنی، ابو الحسن محمد بن بحر / ۹۸
- ریاضی، علی بن محمد بن حسین / ۱۴۲
- ز زاغوانی، ابو الحسن علی بن عبید الله حنبلی / ۷۱
- زبیدی مقری، محمد / ۱۴۰
- زبیدی، عبد الکریم / ۱۶۲
- زرزور، عدنان / ۱۱۰

- زرقانی، عبد العظیم / ۷ / ۵۵ / ۱۵۹
- زرکشی، بدر الدین محمد بن عبد الله / ۱۲ / ۱۲۹ / ۱۳۰ / ۱۵۳
- زغلی، محمد ابراهیم / ۱۲۰
- زمخشری، محمود بن عمر / ۷۱ / ۷۲ / ۷۳ / ۱۳۶
- زملکانی، کمال الدین عبد الواحد بن عبد الکریم / ۹۲ / ۹۳ / ۱۵۹
- زنجانی، ابو عبد الله / ۲۳۴ / ۲۳۶ / ۲۵۷
- زنجانی، نصر الله / ۲۳۶
- زهري اندلسی، محمد بن سلیمان زهري / ۸۸
- زوزنی، ابو جعفر بن محمد بن خلیل / ۷۶
- زیات کوفی، حمزه بن حبیب / ۱۹۷
- زید بن ثابت / ۲۵۱
- زید بن علی / ۱۸ / ۱۹ / ۱۱۷
- زیدی، محمد بن مطهر بن یحیی / ۱۰۸ / ۱۰۹
- زین المشایخ، ابو الفضل محمد بن ابو القاسم بایحول / ۷۳
- س ساجقلی زاده، محمد بن ابی بکر / ۲۱۲
- سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۷۲
- سبکی / ۱۱۸
- سجستانی بصری، ابو حاتم سهل بن محمد بن عثمان / ۳۴
- سجستانی، ابو بکر عبد الله بن سلیمان / ۳۹
- سجستانی، ابو بکر محمد بن عزیز / ۴۲ / ۱۸۵
- سحاب، ابو القاسم / ۲۳۶
- سقاوی، ابو الحسن علی بن محمد / ۹۱ / ۹۲ / ۱۹۲
- سدی صغیر، محمد بن مروان / ۱۳۶
- سدی، ابو محمد اسماعیل بن عبد الرحمن / ۲۰
- سزگین، فؤاد / ۱۳ / ۲۱ / ۲۹
- سعید، ایوب / ۱۱۱
- سعیدی، محمد صالح / ۲۴۱
- سفاقی، ابو اسحاق ابراهیم بن محمد / ۱۱۵
- سلام، محمد زغلول / ۴۶
- سلمی، ابو عبد الرحمن عبد الله بن حبیب سلمی / ۱۲۳
- سمین، احمد بن یوسف عبد الدائم بن محمد حلبی / ۱۲۱ / ۱۲۲
- سهیلی، ابو القاسم عبد الرحمن بن عبد الله / ۷۸ / ۸۰ / ۱۲۷ / ۱۴۴
- سیبویه / ۱۲۵

سید ابن طاووس، علی بن موسی بن جعفر بن طاووس / ۴۶ / ۹۷ / ۹۸ / ۲۳۰ / ۲۲۹

سید رضی، ابو الحسن محمد بن الحسین / ۴۸ / ۵۰ / ۵۱

سید طلب، عبد الحمید / ۱۶

سید عثمان، عامر / ۱۷۰

سید مرتضی (علی الهدی)، ابو القاسم علی بن الحسین / ۵۶ / ۵۷ / ۲۰۰ / ۴۳

سیوطی / ۱۰ / ۱۲ / ۱۳ / ۱۴ / ۴۲ / ۴۷ / ۹۵ / ۹۷ / ۱۰۲ / ۱۴۸ / ۱۵۱ / ۱۵۲ / ۱۵۸ / ۱۵۹ / ۱۵۷ / ۱۵۶ / ۱۵۴ / ۱۶۰ / ۱۶۱ / ۱۶۲ / ۱۶۳ / ۱۶۴

۱۶۵ / ۱۶۶ / ۱۶۷

ش شاطبی، ابو محمد قاسم بن فیره بن خلف شاطبی / ۸۱ / ۸۲ / ۹۱ / ۱۱۴ / ۱۱۷ / ۱۲۲ / ۱۷۰

سیر نگار شهای علوم قرآنی، ص: ۲۷۳

شافعی مصری، مصطفی بن حنفی / ۲۲۰

شافعی، احمد بن عمر بن احمد / ۱۲۳

شافعی، عبد الرحمن بن علی بن اسحاق / ۱۴۵

شاکر، محمود محمد / ۶۳

شاه طهماسب / ۱۹۷ / ۱۹۸

شاهین، عبد الصبور / ۱۷۰ / ۲۴۳ / ۲۴۴

شحاته، عبد الله محمود / ۲۳

شریعتی، محمد تقی / ۲۶۰

شریف مصری، عبد الله / ۹۱

شعبان محمد اسماعیل / ۲۰۴

شلبی، دکتر / ۴۵

شمس الدین، احمد / ۱۷۴

شنبودی، ابو الفرجه محمد بن احمد / ۱۹۰

شوکانی / ۱۳۳ / ۱۷۰

شیخ الاسلام، میرزا فضل الله / ۲۳۶

ص صابونی، محمد علی / ۱۷۱

صالحی کرمانی، محمد رضا / ۱۱

صبحی، صالح / ۳۸ / ۴۱ / ۴۲ / ۴۴ / ۴۷

صدر المتألهین، محمد بن ابراهیم بن یحیی / ۱۸۲ / ۱۸۳ / ۱۸۴

صرخندی، حمد بن سلیمان بن عبد الله / ۱۱۵

صعیدی مالکی شاذلی، ابی الصلاح علی بن محسن / ۲۰۶

صغیر، محمد حسین علی / ۲۴۵ / ۲۴۸

الصفار، ابتسام مرهون / ۱۷۳

صفدی / ۶۹ / ۱۱۴ / ۲۲۹

- صقر، احمد / ۵۰ / ۶۱
- صلاح، شعبان / ۹۳
- صنعانی، محمد بن ادريس زیدی صنعانی / ۱۰۹
- ض ضامن، حاتم صلاح / ۲۰ / ۲۴
- الضباع، علی محمد / ۱۳۹
- ط طباطبایی، عبد العزيز / ۷۸
- طباطبایی، محمد حسین / ۱۶۵ / ۲۶۰
- الطباع، ایاد خالد / ۱۶۰
- سیر نگار شهای علوم قرآنی، ص: ۲۷۴
- طبرسی، ابو علی فضل بن حسن / ۷۵
- طبری، ابو معشر عبد الکریم بن عبد الصمد / ۶۴
- طریحی، فخر الدین / ۱۸۵ / ۱۸۶ / ۱۸۷
- طریحی، محمد کاظم / ۱۸۶
- طه، طه عبد الحمید / ۷۸
- طوسی، ابو جعفر محمد بن الحسن / ۲۱ / ۶۱ / ۱۹۳
- طوفی / ۱۰۷ / ۱۰۸
- طیبی الشافعی، احمد بن احمد بن ابراهیم / ۱۷۴ / ۱۷۵
- ع عاصم / ۱۴۳ / ۱۴۴
- عاملی، زین الدین بن علی عاملی / ۱۱۳
- عاملی، سید شرف الدین / ۲۵۶ / ۲۵۷
- عاملی، سید صدر الدین / ۲۲۰
- عاملی، عز الدین حسین بن عبد الصمد / ۱۹۸
- عایشه / ۲۵۶ / ۲۵۸
- عبد الباقي، محمد فؤاد / ۱۴
- عبد العال سالم مکرم / ۱۶۶
- عبد القادر احمد عطاء / ۷۰ / ۱۲۹ / ۱۶۴ / ۱۶۶
- عبد القادر، حسن / ۱۰۸
- عبد القادر، فرید / ۱۵۳
- عبد، محمد / ۶۳
- عتر، ضیاء الدین / ۳۸ / ۵۶ / ۸۳
- عثمان / ۲۴۱ / ۲۵۱
- عجلی، حمزة بن حبيب / ۱۱۷
- عراقی، آقا ضیاء / ۲۳۶

- عربی، ابی بکر محمد بن عبد الله / ۱۰
 عزّ، ابو محمد عبد العزيز بن عبد السلام / ۹۶
 عزت حسن / ۵۹
 عطاء بن ابی ریحاح / ۱۳
 عکبری بغدادی، محب الدین ابو البقاء عبد الله بن حسین / ۸۷
 عکرمه / ۱۳
 علوی، یحیی بن حمزه علوی / ۱۱۶ سیر نگارشهای علوم قرآنی ۲۷۴ اعلام ص : ۲۶۳
 ی بن ابی طلحه / ۱۳
 عماد الدین شرف، عماد الدین علی بن عماد الدین علی بن نجم الدین محمود / ۱۹۷
 سیر نگارشهای علوم قرآنی، ص : ۲۷۵
 عوض، ابراهیم عطو / ۱۰۰
 عوفی، محمد بن احمد / ۱۷۹
 غ غزالی، ابو حامد محمد بن محمد / ۷۰
 غسانی اندلسی، محمد بن علی / ۱۲۷
 ف فؤاد عبد المنعم احمد / ۱۴۶
 فؤاد علی مخیمر / ۹۰
 فاسی، عبد الواحد اندلس / ۱۸۲
 فایز دایه، محمد / ۶۳
 فتونی، ابو الحسن بن محمد طاهر / ۲۰۹
 فخر الدین رازی، محمد بن عمر بن الحسین بن علی / ۸۵ / ۸۶ / ۸۷
 فزّاء، یحیی بن زیاد / ۲۷
 فراهیدی، خلیل بن احمد / ۲۴۷
 فرحات، احمد حسن / ۶۹
 فرید خراسان، ابو الحسن ظهیر الدین علی بن زید انصاری اوسی / ۷۶
 فضال، حسن بن علی / ۳۱
 فضلی، عبد الهادی / ۱۲۶
 الفلاح، سعید / ۱۰۵ / ۱۰۶
 فهمی حسین نمر / ۹۰
 فیروز آبادی، مجد الدین محمد بن یعقوب / ۱۳۴ / ۱۳۵ / ۱۳۶ / ۱۳۷
 فیض کاشانی، محمد بن مرتضی بن محمود / ۱۸۷ / ۱۸۸ / ۱۹۶
 ق قاسمی، حنیف حسن / ۱۲۸
 قاضی ابی ذرعه، عبد الرحمن بن محمد / ۵۱ / ۵۲
 قاضی سعید، محمد سعید بن محمد مفید قمی / ۱۹۵ / ۱۹۶

قاضی عبد الجبار، عماد الدین ابو الحسن عبد الجبار بن احمد همدانی اسد آبادی / ۱۵۹ / ۵۲

قاضی عیاض، ابو الفضل عیاض بن موسی / ۷۴

قالون / ۱۴۳

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۷۶

قرطاجنی، حازم بن محمد / ۱۰۳ / ۱۰۲

قسطلانی، شهاب الدین احمد بن محمد / ۱۷۱ / ۱۷۰

قمی، علی بن ابراهیم / ۱۲۶

القنوجی، صدیق بن حسن / ۲۲۵ / ۲۲۶

قهوجی، بدر الدین / ۴۵

قولاج، طیار آلتی / ۹۹

قیاقبی، محمد بن خلیل بن ابی بکر بن محمد / ۱۹۰

قیروانی، ابو محمد عبد الله بن عبد الرحمن / ۴۶

ک الکاتب، سیف الدین عبد القادر / ۱۶۴

کازرونی، عبد اللطیف / ۲۰۸

کاسی، میرزا مصطفی افغان بن محمد سعید / ۱۹۴

کافیجی، ابو عبد الله محیی الدین / ۱۵۳

کافیجی، محمد بن سلیمان / ۱۴۶ / ۱۴۸

کحاله، عمر رضا / ۸۹ / ۱۱۹ / ۱۳۴ / ۲۰۶

کریاسی، حاجی / ۲۲۰

کرخی، محمد بن علی بن محمد / ۴۴

کردش، ابو علی حسن بن علی بن نصر طوسی / ۳۷

کرد علی، محمد / ۲۳۵ / ۲۵۷

الکردی المکی، محمد طاهر بن عبد القادر / ۲۴۰ / ۲۴۱ / ۲۴۲ / ۲۵۹

کردی، ابراهیم عبد الله / ۱۲۹

کرمانی، ابو القاسم محمود بن حمزة / ۷۰

کرمی مقدسی، مرعی بن یوسف بن ابی بکر بن احمد / ۱۸۰

کسائی، علی بن حمزة / ۱۱۷

کلبی، محمد بن سائب / ۲۲

گگ گرگانی، عبد القاهر بن عبد الرحمن / ۶۲ / ۶۳ / ۳۷ / ۸۵ / ۹۲

ش لاشین، عبد الفتاح / ۵۳

سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۷۷

م میزد، ابو العباس محمد بن یزید بصری / ۳۵

المتوکل علی الله، عبد العزیز بن یعقوب بن محمد / ۱۶۱

- مجلسی، محمد باقر / ۴۳ / ۴۴ / ۱۹۹ / ۲۰۰
- محاسبی، حارث بن اسد / ۳۲
- محبی / ۱۷۸ / ۱۸۱ / ۱۹۰
- محدث اندلسی، ابو عبد الله محمد بن احمد بن حزم / ۶۰
- محقق، مهدی / ۷۶
- محمد ابو الفضل ابراهیم / ۱۵۵
- محمد بن خلف بن حیان / ۳۸
- محمد بن سعود / ۱۸۰
- محمد عبد الرحیم / ۲۳۵
- محمد حسن عقیل موسی / ۶۴
- محولی، محمد بن مرزبان / ۳۷
- محسن، محمد سالم / ۸
- مخرومی مدنی قاری، ابو جعفر یزید بن قعقاع / ۱۴۰
- مخلوف، عبد الرؤف / ۴۹
- مدون نیشابوری، شهاب الدین احمد / ۱۹۲
- مدرس تبریزی / ۱۹۵ / ۲۲۴
- مدینی، علی بن عبد الله بن جعفر / ۳۱
- مرزوق، عبد الصبور / ۲۴۳
- مرعشلی، ندیم / ۶۸
- مرعشلی، یوسف / ۴۲ / ۵۹ / ۱۲۹
- مرورودی، حسین بن علی / ۴۰
- مروزی، جعفر بن احمد / ۲۲۸ / ۲۲۹
- مزاخی مصری، سلطان بن احمد بن سلامه بن اسماعیل / ۱۸۹ / ۱۹۰
- مسالکی، محمد حداد بن علی بن خلف / ۲۱۸
- مسعود / ۲۴۱
- مسمعی، ابو محمد عبد الله بن عبد الرحمن اصم / ۳۱
- مشکاه، محمد / ۵۱ / ۱۳۷
- مصری، ابو عمرو زبان بن علاء / ۱۱۶
- مصطفوی، حسن / ۶۸
- مطرزی خوارزمی، ابو الفتح ناصر بن عبد السید بن علی / ۸۷
- سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۷۸
- مطرودی، ناصر بن محمد / ۱۴۷
- مطلوب، احمد / ۹۳

- مطهری، مرتضی / ۲۵۰ / ۹
- معالی موصلی، فخر الدین محمد بن ابو الفرج / ۸۹
- معاویه / ۲۴۹
- معرفت، محمد هادی / ۲۹ / ۲۵۲ / ۲۵۹
- مفید، محمد بن محمد بن النعمان / ۵۲
- مقاتل بن سلیمان / ۲۲ / ۲۳
- مقاتل بن سلیمان / ۷۶ / ۱۴۶
- مقدس اعرجی کاظمی، سید محمد علی بن سید کاظم بن سید محسن / ۲۱۶
- المکناسی، ابو عبد الله محمد بن احمد / ۱۶۹
- ملاً صدرا / ۱۸۸
- ملا علی قاری، نور الدین علی بن محمد بن سلطان / ۱۷۷
- منتجب الدین، شیخ / ۶۱
- منتجب، حسین بن ابی العزّ بن رشید الهمدانی / ۹۰ / ۹۱
- منتوری، محمد بن عبد الملک / ۱۴۲
- المنجد، صلاح الدین / ۱۶ / ۲۰
- منصور بن یعقوب / ۱۰۲
- مهایمی دکنی هندی، علی بن احمد بن ابراهیم بن اسماعیل / ۱۴۲ / ۱۴۳
- مهنا، عبد الله / ۸۰
- موسوی اصفهانی، محمد حسن / ۲۱۹
- موسی بن هارون / ۲۴
- موسی کلیم / ۲۵۵
- موصلی حنبلی، محمد بن احمد بن محمد / ۹۵ / ۹۶
- میرداماد / ۱۸۴ / ۱۸۸
- میر محمدی، ابو الفضل / ۲۴۸
- میسرة الخراسانی، عطاء بن ابی مسلم / ۲۱
- نائینی، میرزا حسین / ۲۳۶
- ناجی میهی شافعی، علی بن عمر بن احمد / ۲۱۸
- ناشری، عفیف الدین عثمان بن عمر بن ابی بکر / ۱۴۳ / ۱۴۴
- ن نافع بن ازرق / ۱۴
- سیر نگارشهای علوم قرآنی، ص: ۲۷۹
- نباتی فتونی، ابو الحسن بن محمد / ۲۰۷
- نجاشی / ۲۱ / ۳۹
- نحاس، ابو جعفر احمد بن محمد بن نحاس / ۴۳

- نحوی، محمد بن برکات بن هلال / ۷۲
 نشانی، احمد بن عمر / ۱۲۴
 نصیری طوسی، محمد رضا / ۱۹۲
 النّظام، ابو اسحاق ابراهیم / ۳۳
 نعمانی، محمد بن ابراهیم / ۲۰۰
 نوبختی، حسن بن موسی / ۳۸
 نوری، میرزا حسین / ۴۴
 نویهض، عادل / ۵۴
 ه هبه الله بن سلامه / ۵۲
 هزاری، موسی / ۱۹۲
 هندی، محمد صادق / ۲۲۲
 هورینی، برکات بن یوسف / ۲۲۱
 و واحدی نیشابوری، ابو الحسن علی بن احمد / ۶۱ / ۶۲ / ۱۱۲ / ۱۶۰
 واسطی، محمد بن یزید / ۳۷ / ۴۶ / ۶۲
 واقدی، محمد بن عمر / ۲۸
 وجدانی، علی / ۱۵۶
 وجیهی، عمر بن موسی / ۱۸
 ورش، عثمان بن سعید مصری / ۱۷۵
 ورقه بن نوفل / ۲۵۵ / ۲۵۶ / ۲۵۷
 وفاپی فضائلی شافعی، سیف الدین بن عطاء الله / ۱۷۸
 ی یاقوت، حموی / ۳۹ / ۶۹ / ۲۲۹
 یحصبی، عبد الله بن عامر / ۱۱۷ / ۱۷
 یحیی بن یعمر / ۱۷
 یزیدی، یحیی بن مبارک / ۱۹۰
 یسری سید محمد / ۱۲۱
 یعقوب بن اسحاق / ۱۱۷ / ۱۸۹
 سیر نگارهای علوم قرآنی، ص: ۲۸۱

کتابها

- الابانه عن معانی القرائه / ۵۸
 الابانه من معرفه اسماء کتب الخزانة / ۹۷
 ابجد العلوم الوشی المرقوم فی بیان احوال العلوم / ۲۲۵
 ابراز المعانی من حرز المعانی و وجه النهانی فی القراءات / ۱۰۰

- اتحاف البررة بما سكت عنه العشرة / ۲۱۱
- اتحاف فضلاء البشر فى القراءات الاربع عشر / ۲۰۴
- الاتقان فى علوم القرآن / ۱۳ / ۱۴ / ۱۵۲ / ۱۵۳ / ۱۵۴ / ۱۵۵ / ۱۵۸
- الاتقان فى علوم القرآن / ۹۵ / ۱۰۲
- الاتقان فى فضائل القرآن من المرفوع و الموقوف / ۱۴۴
- الاثير فى قرائه ابن كثير / ۱۱۷
- اجوبه عن اسئلة القراءات / ۱۹۰
- احتجاج القراءات / ۳۵
- الاحكام لبيان ما فى القرآن من الابهام / ۱۴۴
- احياء علوم الدين / ۷۰
- اختلاف القراء بالحجاز و الشام و العراق / ۷۳
- اختلاف المصاحف / ۳۵
- اختلاف اهل الكوفة و البصرة و الشام فى المصاحف / ۲۷
- اختلاف مصاحف الشام و الحجاز و العراق / ۱۸
- الاداب الصغير / ۲۲۹
- الاداب الكبير / ۲۲۹
- سیر نگار شهای علوم قرآنی، ص: ۲۸۲
- ادب الشهود فى التصوف / ۹۷
- اراز المعانى من حرز الامانى / ۸۲
- اربعون حديثا فى فضائل القرآن / ۱۷۷
- الاربعينات / ۱۹۵
- ارشاد الاخوان لهداية الصبيان ... / ۲۱۸
- ارشاد الاذهان الى تجويد القرآن / ۱۹۶
- ارشاد السارى فى شرح البخارى / ۱۷۰
- ارشاد المبتدى و تذكرة المنتهى / ۷۳
- اسئلة القرآن مع الاجوبة / ۷۷
- اسئلة القرآن و اجوبتها، «تفسير رازى» انموذج جليل فى اسئلة و اجوبه من غرائب آى التنزيل / ۱۰۰
- اسئلة القرآن، فخر الدين رازى / ۸۶
- اسباب النزول، ابن حجر / ۱۴۴
- اسباب النزول، جعبرى / ۱۴۵
- اسباب النزول، راوندى / ۷۷
- اسباب النزول، مدينى / ۳۱ / ۳۲
- اسباب النزول، واحدى / ۶۱ / ۱۱۲ / ۱۶۰

- الاسباب و النزول على مذهب آل الرسول / ۸۱
- اسباع القرآن / ۲۴
- الاستغناء (الاستفتاء) في علوم القرآن / ۴۷
- اسرار البلاغة / ۸۵
- اسرار التكرار في القرآن / ۷۰
- اسرار التنزيل و انوار التأويل / ۸۶
- الاسفار الاربعة / ۱۸۲
- الاشارة الى الایجاز في بعض انواع المجاز / ۹۶
- الاشباه و النظائر / ۲۳
- الاصول المختصره على القراءات السبع / ۱۷۸
- اصول قرائة ابی عمرو بروایتی الدوری و السومی / ۱۹۷
- اصول قراءه حمزة بروایتی خلف و خلاء / ۱۹۷
- اصول قرائة نافع بروایتی قالون و ورش / ۱۹۷
- اصول قرائة الکسایی بروایتی الدوری و ابی الحارث / ۱۹۷
- الاعجاب بتبيان الاسباب / ۱۴۴
- الاعجاز البياني للقرآن / ۱۴
- اعجاز القرآن / ۲۹ / ۳۰
- اعجاز القرآن في آية يا ارض ابلعي / ۱۴۱
- سیر نگارشهای علوم قرآنی، ص: ۲۸۳
- اعجاز القرآن في سورة الكوثر / ۷۱
- اعجاز القرآن في نظمه و تأليفه / ۳۷ / ۶۲
- اعجاز القرآن و الكلام في وجوهه / ۵۲
- اعجاز القرآن، ابن کمال پاشا / ۱۷۳
- اعجاز القرآن، ابن سراقه / ۹۷
- اعجاز القرآن، باقلانی / ۴۹ / ۵۰
- اعجاز القرآن، باهلی / ۳۶
- اعجاز القرآن، جرجانی / ۸۵
- اعجاز القرآن، خزاعی / ۶۱
- اعجاز القرآن، فرید خراسان / ۷۷
- اعجاز القرآن، قاضی عیاض / ۷۴
- اعجاز القرآن، قیروانی / ۴۶
- اعراب الشواذ من القراءات / ۸۸
- اعراب القرآن المنسوب الى الزجاج / ۲۴۳

- اعراب القرآن، ابن قتیبه / ۳۴
- اعراب القرآن، ابو عیید / ۲۹
- اعراب القرآن، سجستانی / ۳۵
- اعراب القرآن، مبرد / ۳۵
- اعراب القرآن، نحاس / ۴۳
- اعراب مواضع من القرآن / ۱۲۴
- اعلام الموقعین / ۱۲۰
- اعلان بتکمیل مورد الظمان / ۱۸۱
- افاده الشیوخ بمقدار الناسخ و المنسوخ / ۲۲۵
- الاقتصاد فی النطق بالصاد / ۲۱۰
- الاکسیر الابریز فی تفسیر القرآن العزیز / ۱۰۹
- الاکسیر فی اصول التفسیر / ۲۲۵
- الاکسیر فی علم التفسیر / ۱۰۷
- الاکلیل فی استنباط التنزیل / ۱۶۴
- الالفیه فی القراءات العشر / ۱۶۷
- الامالی، خزاعی / ۶۱
- امثال القرآن، ابن الخیمی / ۹۰
- امثال القرآن، ابن قیم / ۱۲۰
- املاء ما من به الرحمن من وجوه الاعراب و القراءات فی جمیع القرآن / ۸۷ / ۸۸
- انشاد الشریذ فی رسم القرآن / ۱۶۹
- انوار التنزیل / ۱۴۶
- انوار التنزیل / ۲۲۲
- انوار القرآن و اسرار العرفان / ۱۷۸
- سیر نگارشهای علوم قرآنی، ص: ۲۸۴
- الاهتداء فی الوقف و الابتداء / ۱۱۲
- الاهتداء فی الوقف و الابتداء / ۵۹
- الایات المتشابهات / ۲۳
- الایات المحکمات و المتشابهات / ۱۸۰
- آیه الایات / ۱۹۲
- الایجاز فی معرفه ما فی القرآن من منسوخ و ناسخ / ۷۲
- ایضاح الدرۃ المضییئه فی قراءات الائمة الثلاثه المرضیه / ۱۴۴
- ایضاح الوقف و الابتداء فی القرآن الکریم / ۴۱
- الایضاح فی ناسخ القرآن و منسوخه / ۵۸

- بحار الانوار / ۴۳ / ۱۹۹
- البحث عن التأویلات / ۴۰
- البحث عن كيفية التأویلات / ۴۰
- البحر المحيط فی التفسیر، ابو حیان نحوی / ۱۱۶
- بحر المعانی و كنز سبع المثانی / ۱۷۹
- بحر المحيط / ۱۹
- بحوث فی تاریخ القرآن و علومه / ۲۴۸
- بدائع البرهان علی عمدة العرفان فی وصف حروف القرآن / ۲۱۱
- بدائع البرهان فی علوم القرآن / ۲۱۱
- البدور الزاهرة فی القرائة العشر المتواترة / ۱۷۲
- بديع القرآن / ۹۴ / ۹۵
- بديع القرآن، حموی شافعی / ۱۱۴
- البرهان القاصف عن اعجاز القرآن / ۱۰۳
- البرهان الكاشف عن اعجاز القرآن / ۹۳
- البرهان فی تفسیر القرآن / ۲۰۱
- البرهان فی تفسیر القرآن، بناطی / ۲۰۸
- البرهان فی تناسب سور القرآن / ۱۰۵
- البرهان فی توجيه متشابه القرآن / ۷۰
- البرهان فی علوم القرآن «البرهان فی بیان القرآن» «البرهان فی حقیقة القرآن» / ۸۹
- البرهان فی علوم القرآن / ۱۲۹ / ۱۳۰ / ۱۵۴ / ۱۷۳ / ۲۲۸
- البرهان فی علوم القرآن، حوفی / ۵۴ / ۵۵
- البرهان فی قرائة القرآن / ۸۶
- البرهان فی مسائل القرآن / ۸۸
- البرهان فی تفسیر القرآن / ۱۱۴
- سير نگارشهای علوم قرآنی، ص: ۲۸۵
- بسط السهل «تسهیل السهل فی قرائة السبع» / ۱۳۳
- البشارة / ۱۴۷
- بصائر ذوی التمییز فی لطائف الكتاب العزیز / ۱۳۴
- بغیة الطالبین و رغبة الراغبین / ۲۰۳
- بغیة الواصل الی معرفة الفواصل / ۱۰۷
- بلاغة القرآن فی آثار القاضي عبد الجبار و اثره فی الدراسات البلاغیة / ۵۳
- بلوغ الامانی فی قرائة ورش من طریق الاصبهانی / ۱۷۴
- بیان اسلوب الحکیم، «رسالة فی تحقیق اعجاز القرآن» «اعجاز القرآن» ابن کمال پاشا / ۱۷۳ / ۱۷۴

- بیان اعجاز قرآن / ۴۷
- بیان البرهان فی اعجاز القرآن / ۹۵
- البيان الوفی بقراءة حفص عن عاصم الكوفی / ۱۲۳
- البيان فی انواع علوم القرآن / ۵۲
- البيان فی شواهد القرآن / ۷۴
- البيان فی عد آی القرآن، دانی / ۵۹
- البيان فی غریب القرآن / ۷۸
- البيان فیما ابهم من الاسماء فی القرآن / ۸۸
- پژوهشی در تاریخ قرآن کریم / ۲۵۰
- تاریخ القرآن و غرائب رسمه و حکمه / ۲۴۰ / ۲۴۱
- تاریخ القرآن و المصاحف / ۲۳۴
- تاریخ القرآن، ابن جراح / ۲۳۰
- تاریخ القرآن، ایاری / ۲۴۲
- تاریخ القرآن، زنجانی / ۲۳۴ / ۲۳۵ / ۲۳۶ / ۲۳۷
- تاریخ القرآن، شاهین / ۲۴۳
- تاریخ القرآن، صغیر / ۲۴۵
- تاریخ القرآن، مروزی / ۲۲۸
- التاریخ القویم لمکة و بیت الله الکریم / ۲۳۲
- تاریخ طبری / ۲۵۹
- تاریخ قرآن و شگفتی‌های رسم الخط و دستور، ترتیب و نگارش / ۲۴۱
- تاریخ قرآن، رامیار / ۲۳۷ / ۲۳۹
- تاریخ قرآن، معرفت / ۲۵۲
- تاریخ و علوم قرآن / ۲۵۰
- سیر نگارشهای علوم قرآنی، ص: ۲۸۶
- تأویل مشکل القرآن / ۳۴ / ۷۶
- التبصرة فی القراءات / ۵۸
- تبصیر الرحمن و تیسیر المنان لبعض ما یشیر الی اعجاز القرآن / ۱۴۲
- التبیان فی آداب حملة القرآن / ۱۰۱
- التبیان فی اعراب القرآن / ۸۸
- التبیان فی اقسام القرآن، ابن قیم / ۱۲۰
- التبیان فی تفسیر القرآن / ۱۳۴
- التبیان فی تفسیر القرآن / ۶۱
- التبیان فی علم البیان، المطلاع علی اعجاز القرآن / ۹۲ / ۹۳

- التیان فی نزول القرآن / ۱۱۰
- التیان لمبهمات القرآن / ۱۱۳
- تبیین المتشابه عن الايات و الاحاديث المتشابهات / ۱۱۸
- تمتة البيان لما اشكل من متشابه القرآن / ۱۰۰
- تحرير التيسير / ۱۴۱
- التحبير في علم التفسير / ۱۵۱ / ۱۵۲ / ۱۵۳
- تحرير التحبير في صناعة الشعر و النثر و بيان اعجاز القرآن / ۹۴ / ۹۵
- تحرير النشر من طريق العشر، يا «رسالة في تحرير كتاب النشر من السهو» / ۲۱۱
- تحفة الاخوان في نظم التیان في اداب حملة القرآن / ۱۰۲
- تحفة الاريب بما في القرآن من الغريب / ۱۱۷
- التحفة الشاهية / ۱۹۷
- تحقيق البيان في تأويل القرآن / ۶۸
- تذكرة السامع و المتكلم في ادب العالم و المتعلم / ۱۱۳
- ترتيب سور القرآن / ۱۶۴
- ترجمان قرآن / ۷۶
- ترجمه خلاصة الاتقان ... / ۱۵۵
- الترغيب في علم القرآن / ۲۸
- الترغيب في علم المغازي و غلط الرجال / ۲۸
- تشفيف السمع بتحديد السبع / ۱۶۷
- التعريف و الاعلام فيما ابهم من الاسماء و الاعلام في القرآن الكريم / ۷۸ / ۱۲۷ / ۱۴۴
- تفسير ابو على جبابي / ۹۸
- سیر نگارشهای علوم قرآنی، ص: ۲۸۷
- تفسير الائمة، نصیری طوسی / ۱۹۳
- تفسير الايات المتشابه من القرآن / ۵۷
- التفسير الكبير «تفسير فخر رازی» / ۸۵ / ۱۳۸
- تفسير الم / ۱۴۳
- تفسير المبهمات / ۱۲۸
- تفسير جلالين / ۶۰
- تفسير على بن عيسى رمانی / ۹۸
- تفسير غريب القرآن / ۱۹
- تفسير غريب القرآن / ۲۲
- تفسير غريب القرآن، ابن قتيبه / ۳۴
- تفسير غريب القرآن، ابن ملقن / ۱۳۱

- تفسیر غریب القرآن، طریحی / ۱۸۵ / ۱۸۶
- تفسیر قاضی عبد الجبار / ۹۸
- تفسیر مشکل اعراب القرآن / ۷۲
- تفسیر منسوب به علی بن ابراهیم قمی / ۱۲۶
- تفصیل الدرر فی القراءات / ۱۶۹
- تقریب النافی فی قرائه الکسائی / ۱۱۷
- تقریب النشر فی القراءات العشر / ۱۳۹
- التکمیل و الاتمام لکتاب التعریف و الاعلام / ۱۲۸
- تلخیص البیان فی مجازات القرآن / ۵۰ / ۵۱
- التلخیص فی القراءات الثمان / ۶۴
- التلخیص فی علل القرآن / ۷۵
- تناسق الدرر فی تناسب السور / ۱۶۳ / ۱۶۴
- التنبیه فی اعجاز القرآن / ۷۳
- التنزیل / ۳۱
- تنزیل القرآن بمکه و المدینه / ۲۰
- التنزیل و التحریف (القراءات) ابن سيار / ۴۴
- تنزیه القرآن عن المطاعن / ۵۳
- التنزیه و ذکر متشابه القرآن / ۳۸ و ۳۹
- تنویر المقباس من تفسیر ابن عباس / ۶۰ / ۱۳۶
- تنیه الخللان فی علم رسم القرآن / ۱۸۱
- التهدیب لما تفرد به کل واحد من القراء السبعة / ۵۹
- تهذیب و ترتیب الاتقان فی علوم القرآن / ۱۵۵
- توشیح التفسیر / ۲۲۳ / ۲۲۴
- تیسیر الفاتحه الالهاف فی تفسیر فاتحه الكتاب / ۱۳۶
- سیر نگارشهای علوم قرآنی، ص: ۲۸۸
- التیسیر فی القراءات السبع / ۵۹ / ۸۱ / ۱۴۰ / ۱۴۱ / ۱۴۷
- التیسیر فی علوم التفسیر / ۱۱۱
- التیسیر فی قواعد علم التفسیر / ۱۳۳
- التیسیر فی قواعد علم التفسیر، کافیحی / ۱۴۶
- ثلاث الرسائل فی اعجاز القرآن / ۶۲
- ثلاث رسائل فی اعجاز القرآن / ۴۸
- ثواب القرآن / ۴۴
- جامع ابی معشر «سوق العروس» / ۶۵

- جامع البيان فى القراءات السبع / ۵۹
جامع التفسير / ۶۸ / ۶۹
الجدول النورانية لتسهيل الايات القرآنية / ۱۹۴
جمال القراء و كمال الاقراء، سخاوى / ۹۲
الجمع و التثنية فى القرآن / ۲۷
جهد المقل فى فن التجويد / ۲۱۲
الجوابات فى القرآن / ۲۳
جوامع البيان در ترجمان قرآن / ۷۵ / ۷۶
الجواهر الفريد فى رسم القرآن المجيد / ۲۲۱
جواهر القرآن / ۷۰
الجواهر المضيئة / ۱۷۸
الجواهر المضيئة فى طبقات الحنابلة / ۱۹۲
الجواهر المكلمة لمن رام الطرق المكلمة / ۱۷۹
الجواهر اليمانية فى رسم المصحف العثمانية / ۱۷۹
حاشية على تفسير البيضاوى / ۱۷۸
حاشيه بر بيضاوى / ۱۴۷
حاشيه بر كشاف / ۱۴۷
حاشيه شيخ زاده / ۲۲۲
حاصل كورة الخلاص فى فضائل سورة الاخلاص / ۱۳۶
الحاوى فى علوم القرآن / ۳۷
الحجة للقراء السبعة / ۴۵ / ۶۴
حجة القراءت، ابى ذرعة / ۵۱ / ۵۲
حجيت ظواهر الكتاب / ۲۱۵
حجية ظواهر الكتاب و عدم تحريفه / ۲۱۶
حدث الامانى بشرح حرز الامانى / ۱۷۷
حديقة السور فى عد آى السور / ۱۱۱
حرز الامانى و وجه التهانى / ۸۱ / ۱۳۹ / ۱۴۰ / ۱۶۶ / ۲۰۵
سير نگارشهای علوم قرآنی، ص: ۲۸۹
حروف القرآن / ۹۰
الحروف المقطعه فى اوائل السور / ۴۰
الحسام المرهف فى تفسير غريب المصحف / ۱۰۹
حسن المحاضره سيوطى / ۱۹۲
حفظ التنزيل من التغيير و التبديل / ۲۳۲

- الحیل الشرعیة / ۹۷
- خصائص القرآن، ابن مغربی / ۵۳
- خلاصة الأبحاث / ۱۱۲
- خلاصة الأقوال / ۱۹۷ / ۱۹۸
- خمائل الزهر فی فضائل السور، «جمال الزهر فی فضائل السور» و «الدر التنظيم فی فضائل القرآن العظیم» / ۱۶۶ / ۱۶۷
- دائرة المعارف قرآن / ۱۵۶
- در آستانه قرآن / ۲۴۰
- الدر الحسان فی حل مشکل قوله تعالى «الان» / ۲۰۶
- الدر المصون و علوم الكتاب المکنون / ۱۲۲
- الدر المنثور / ۱۵۱
- الدر النظیم / ۱۳۶
- الدرة / ۱۴۰
- الدرة البارزیه فی حل القصیده الشاطیئة / ۱۱۴
- دره التنزیل و غره التأویل فی بیان الايات المتشابهات فی کتاب الله العزیز / ۵۳ / ۵۴ / ۶۹ / ۸۶
- الدره الفریده فی شرح القصیده / ۹۱
- الدره المزیئه فی الايات المنسوخة الفقهیة / ۱۰۹
- الدره المزیئه فی قرائه الاثمه الثلاثه المرضیة / ۱۴۰
- الدره المزیئه فی قرائه الاثمه الثلاثه المرضیة / ۲۰۵ / ۲۰۶
- دره الناظم لروایة حفص من روایة عاصم / ۱۴۳
- الدرر اللوامع فی قرائه النافع / ۱۴۲
- الدقائق المحکمه فی شرح المقدمه / ۱۷۱ / ۱۷۲
- دلائل الاعجاز / ۶۳ / ۹۲
- دلائل الاعجاز، جرجانی / ۸۵
- دلیل الحیران / ۱۸۱
- سیر نگارشهای علوم قرآنی، ص: ۲۹۰
- ذات الرشد فی الخلاف بین اهل العدد / ۹۵ / ۹۶
- الرد علی من خالف مصحف عثمان / ۴۱
- رد معانی الايات المتشابهات الی معانی الايات المحکمات / ۱۱۹
- رسائل فلسفی / ۱۸۴
- رسائل، ابن کمال پاشا / ۱۷۴
- رساله الايات البینات فی تفسیر بعض آيات متشابهات القرآن الکریم / ۱۰۳
- رساله المحکم و المتشابه / ۴۳
- الرساله الواضحه لاستخراج الايات القرآنیة / ۱۹۴

- رسالة في اجوبة المسائل العشرين التي رفعها بعض القرنين / ۱۹۰
- رسالة في القراءات / ۳۹
- رسالة في القراءات السبع، بقري / ۲۰۳
- رسالة في بيان الاعجاز في سورة قل يا أيها الكافرون / ۸۷
- رسالة في تفسير غريب القرآن، شافعي مصري / ۲۲۰
- رسالة في شرف علم التفسير / ۶۲
- رسالة في معاني المتشابهات / ۸۶
- رسالة وجيزه عزيزة في اعجاز القرآن المجيد / ۲۱۹
- الرغيب في علم القرآن و غلط الرجال / ۲۸
- الرمزة في قراءة حمزه / ۱۱۷
- الروض الانف في شرح السيرة النبوية لابن هشام / ۸۰
- الروض الباسم في قراءة عاصم / ۱۱۷
- روضات الجنان في تفسير القرآن / ۱۱۴
- زاد المسير في علم التفسير / ۸۴
- السراج المنير / ۱۷۱
- سعد السعود للنفوس المنضود من كتب وقف على بن موسى بن طاووس / ۹۷ / ۹۸ / ۴۶ / ۲۳۰ / ۲۲۹
- السهل في قراءة السبع / ۱۳۳ / ۱۳۴
- سور و آيات مكى و مدنى / ۱۱۱
- السيرة النبوية / ۲۴۳
- الشاطبية / ۸۱
- الشافية / ۶۲ / ۶۳
- سیر نگارشهای علوم قرآنی، ص: ۲۹۱
- شرح الدرر اللوامع في قراءة النافع / ۱۴۲
- شرح الشاطبية / ۱۶۶
- الشرح الصغير / ۶۲
- شرح حديث انزل القرآن على سبعة احرف / ۱۱۰
- الشرعة في القراءات السبعة، حموى شافعي / ۱۱۴
- الشرعة في القراءات السبعة / ۱۱۲
- الشفاء بتعريف حقوق المصطفى / ۷۴
- شواهد القرآن / ۱۰۱
- الشواهد من القرآن [من كتاب الله] / ۳۱
- الصفافي في شرح كلام الله الوافي / ۱۸۷
- صحيح البخارى / ۱۷۰ / ۱۷۱ / ۲۵۸ / ۲۵۹

- صحیح مسلم / ۱۰۲
- صلة الجمع و عائد التذیل لموصول کتابی الاعلام و التکمیل / ۱۲۸
- صنوف آیات القرآن / ۴۳
- الضوء اللامع سخاوی / ۱۹۲
- الضوابط و الاشارات لاجزاء علم القراءات / ۱۴۹
- طبقات القراء / ۶۵
- طبقات القراء / ۱۳۲
- طبقات المفسرين، ادنه / ۱۹۱
- طبقات المفسرين، داوودی / ۱۹۱
- طبقات مفسران / ۸۱
- الطراز المتضمن لاسرار البلاغة و علوم حقائق الاعجاز / ۱۱۶
- طیبة النشر فی القراءات العشر / ۱۳۹
- العباب فی بیان الاسباب / ۱۴۴
- عجائب القرآن، کرمانی / ۷۰
- عجائب علوم القرآن / ۴۱
- العدد / ۶۵
- عدد آی القرآن / ۱۷
- عدد آی القرآن / ۳۰
- عدد آی القرآن، ابن حیان / ۳۸
- عدد آی القرآن، عکبری / ۸۸
- عقد الدرر فی عد آی السور / ۱۱۱
- العقد الفريد / ۲۴۳
- عقد اللالی فی القراءات السبع العوالی «عقد اللالی فی القراءات» «اللامیة فی القراءات» / ۱۱۷
- سیر نگارشهای علوم قرآنی، ص: ۲۹۲
- العقد النضید فی شرح القصید / ۱۲۲
- العقل و فهم القرآن / ۳۲
- عقود الجمان فی تجوید القرآن / ۱۱۲
- العقود السنیة فی شرح المقدمة الجزیة / ۱۷۰
- عقود العقیان فی الناسخ و المنسوخ من القرآن / ۱۰۸
- عقود اللالی و المرجان فیما یتعلق بالقرآن / ۱۶۹ سیر نگارشهای علوم قرآنی ۲۹۲ کتابها ص : ۲۸۱
- یلة اتراب القصائد فی اسنی المقاصد (الرائیة فی الرسم) / ۹۱
- العلم باسباب النزول / ۱۱۰
- العلوم المستنبطة / ۱۶۴

- علوم قرآن - صبحی / ۴۲
- علوم قرآن، صبحی / ۳۸
- عمده العرفان / ۲۱۱
- عمده المفید و عدة المجید فی معرفة لفظ التجوید / ۹۲
- غایه المطلوب فی قرائه یعقوب / ۱۱۷
- غایه النهایه فی طبقات القراء / ۱۴۱
- غور البیان فی مبهمات القرآن / ۱۱۳
- غریب القرآن / ۱۳ / ۱۹
- غریب القرآن / ۲۱
- غریب القرآن، ابن درید / ۳۹
- غریب القرآن، ابن شحنه / ۱۶۹
- غریب القرآن، ابو عیید / ۳۰
- غریب القرآن، عزیز سجستانی / ۴۲
- غریب القرآن، معمر بن المثنی / ۲۹
- فاطمه الزهر فی اعداد آیات السور / ۸۲
- فتح الجلیل للعبد الذلیل فی الانواع البدیعیه المستخرجه من قوله تعالی: اللَّهُ وَلِيُّ الَّذِينَ آمَنُوا / ۱۶۵
- فتح الدانی فی شرح حرز الامانی / ۱۷۰
- فتح الرحمن بکشف ما یلتبس فی القرآن / ۱۷۱
- فتح المنان شرح ارجوزه مورد الظمان فی رسم احرف القرآن / ۱۸۱
- فرائد الفکر فی الامام المهدي المنتظر / ۱۸۰ / ۱۸۱
- فرائد فوائد قلاند المرجان و موارد منسوخ القرآن / ۱۸۰
- سیر نگارشهای علوم قرآنی، ص: ۲۹۳
- الفرید فی اعراب المجید / ۹۰
- فصوص الحکم / ۱۴۳
- فضائل القرآن، ابن کثیر / ۱۲۵
- فضائل القرآن، ابو عیید / ۳۰
- فضائل القرآن، سجستانی / ۳۹
- فضائل القرآن، قاسم بن سلام / ۳۰
- فقه القرآن المنتزع من کلام الملك الדיان / ۷۷
- فقه اللغه و سرّ العربیة / ۲۴۳
- فنون الافنان فی عیون علوم القرآن / ۸۲ / ۸۳
- فهارس القرآن / ۲۴۰
- الفهرست / ۲۲ / ۲۸ / ۴۰ / ۲۲۸

- فهم القرآن و حقیقه معناه / ۳۲
- فوائد العز بن عبد السلام «اعجاز القرآن» / ۹۶
- الفوائد المشوق الى علوم القرآن و علم البيان / ۱۲۱
- فوائد حائریه / ۲۱۴
- فواصل الآی / ۱۰۷
- الفيض السماوی فی تخريج قراءات الیضاوی / ۱۷۷
- القاموس المحيط / ۱۳۶
- قراءات / ۲۱ / ۲۲
- القراءات الاربع الزائده علی العشر / ۱۸۹
- القراءات السبع یا السبعه فی القراءات / ۱۸۹
- القراءات، ابن قتیبه / ۳۴
- القراءات، سجستانی / ۳۵
- القراءات، قاسم بن سلام / ۳۰
- القراءات، کسائی / ۲۵
- القراءة / ۱۸
- القراءة، حمزه بن حبيب / ۲۴
- قرائن آیات القرآن / ۷۷
- قصص العلماء / ۲۲۴ / ۲۲۵
- قضاة قرطبه / ۲۴۳
- قطبه الخشاف شرح خطبة الكشاف / ۱۳۶
- القطری المصری فی قرائه ابی عمرو بن العلاء المصری / ۱۷۲ / ۱۷۳
- قطف الازهار فی كشف الاسرار، «اسرار التنزیل» / ۱۶۲ / ۱۶۳
- قلائد المرجان فی الناسخ و المنسوخ من القرآن / ۱۸۰
- سیر نگارشهای علوم قرآنی، ص: ۲۹۴
- قوائد فی القراء و شیوخهم و روائهم / ۲۱۱
- قوارع القرآن / ۴۰
- القواعد المقررة و الفوائد المحررة / ۲۰۳
- القول القاسم فی قرائه حفص عن عاصم / ۲۱۰
- القول المبين فی التكبير سنة المکین / ۲۰۷
- القول المبين فی القراءات السبع / ۲۰۶
- القول المفيد فی اصول علم التجويد / ۱۴۹
- القول الوجيز فی احكام الكتاب العزيز / ۱۲۲
- الكافی فی القراءات السبع / ۶۴

- کتاب آداب تلاوة القرآن / ۱۸۸
- کتاب الامثال / ۹۵
- کتاب البلاغة و الخطابه / ۲۲۹
- کتاب الحروف فى معانى القرآن / ۳۵
- کتاب الخواطر السوانح فى اسرار الفواتح / ۹۵
- کتاب الفضائل / ۲۲
- کتاب القراءات / ۲۴
- کتاب القرائه / ۱۷
- کتاب الناجم / ۲۲۹
- کتاب الهاءات المکنى بها فى القرآن / ۲۵
- کتاب آى القرآن لتأيد كتب السلطان / ۲۲۹
- کتاب حدود آى القرآن / ۲۴
- کتاب غريب القرآن / ۱۳
- کتاب فى اعجاز القرآن و تفسير سورة الكوثر / ۷۷
- کتاب فى القرآن و تقسيمه الى اجزاء و اعشار / ۸۸
- کتاب مقدمات علم القرآن / ۹۸
- کتاب مقطوع القرآن و موصوله، کسائى / ۲۵
- الكشاف / ۷۱ / ۱۳۶ / ۱۳۸
- كشف الاسرار النورانية القرآنية فيما يتعلق بالاجرام السماوية و الارضية و الحيوانات و النباتات و الجواهر المعدنية / ۲۱۶
- كشف الايات / ۱۹۳
- كشف السرائر فى معنى الوجوه و النظائر / ۱۴۶
- كشف المشكلات و ايضاح المعضلات فى علل القراءات / ۷۴
- كشف المعانى فى المتشابه المثانى / ۱۱۳
- الكشف عن القراءات السبع / ۱۹۵
- سير نگارشهای علوم قرآنی، ص: ۲۹۵
- الكشف عن وجوه القراءات السبع و عللها و حججها / ۵۸
- كفاية المبتدى و تذكرة المنتهى فى القراءات العشر / ۷۳
- كفاية المستفيد علم التجويد، دمشق / ۲۱۰
- كنز المعانى فى شرح حرز الامانى / ۱۱۱ / ۱۱۲
- كنز المعانى فى شرح حرز الامانى / ۸۲
- كنوز الطاف البرهان فى رموز اوقاف القرآن / ۲۲۲
- لباب التأويل / ۷۰
- لباب النقول فى اسباب النزول / ۱۵۹ / ۱۶۰

لطائف الاشارات بفنون القراءات / ۱۷۰

لطائف المعارف / ۲۴۳

لغات القبائل الواردة في القرآن الكريم / ۱۶

لغات القرآن، فراء / ۲۷

اللغات في القرآن / ۱۳ / ۱۵

اللغات في القرآن، مقاتل بن سليمان / ۲۳

لغة القرآن / ۱۵

لغت نامه دهخدا / ۷۶

ما اتفقت الفاظه و اختلف معانيه في القرآن / ۳۵

ما اشبه من لفظ القرآن و تناظر من كلمات الفرقان / ۲۵

ما وقع في القرآن من غير لغة العرب / ۱۴۴ / ۱۴۵

ما اغلق من غريب القرآن (غريب القرآن، بلخي) / ۳۹

الماد من البحر / ۱۱۶

مبادئ التفسير / ۲۲۱

المباني في نظم المعاني / ۷۴

متشابه القرآن / ۲۴

متشابه القرآن و الحديث / ۱۱۸

متشابه القرآن و مختلفه، ابن شهر آشوب / ۸۰

متشابه القرآن، ابن حرب / ۳۲

متشابه القرآن، قاضي عبد الجبار / ۵۳

متشابهات القرآن، عكبري / ۸۸

المتوكلي / ۱۶۱ / ۱۶۲

مجاز الفرسان الى مجاز القرآن / ۱۶۷

مجاز القرآن، ابن عبد السلام / ۱۶۷

سیر نگارشهای علوم قرآنی، ص: ۲۹۶

مجاز القرآن، ابو عبيد / ۲۹

مجلة العلمی العراقي / ۲۰

مجمع البحرين / ۱۸۶

مجمع البيان لعلوم القرآن / ۷۵ / ۱۳۸

المجيد في اعجاز القرآن المجيد / ۹۳

المجيد في اعراب القرآن المجيد، سفاقي / ۱۱۵

المحجّة البيضاء في تهذيب الاحياء / ۱۸۸

المحرر الوجيز في تفسير الكتاب العزيز / ۷۴

- المحکم فی نقط المصاحف / ۵۹
- المحکم و المتشابه، سید مرتضی / ۵۷
- محکم و متشابه، صدر المتألهین / ۱۸۴
- مختاح التنزیل / ۷۳
- مختار البیان / ۱۰۲
- المخترن فی علوم القرآن / ۴۲ / ۴۳
- مختصر اسباب النزول / ۱۱۲
- مختصر اعراب القرآن / ۱۱۵
- مختصر مقاله فی الفتح و الاماله / ۱۷۹
- مختصر طبقات المفسرین بیضاوی / ۱۹۲
- مختصر فی علم فضائل القرآن / ۶۲
- مدد الرحمن فی اسباب نزول القرآن / ۱۴۵
- مذهب الحمزه فی تحقیق الهمزه / ۱۷۴
- مرآة الانوار و مشکوة الاسرار / ۲۰۷
- مراصد المطالع فی تناسب المقاطع و المطالع / ۱۶۵
- المرشد الوجیز فیما یتعلق بالقرآن العزیز / ۹۹ / ۱۰۰
- المرشد الی مقاصد القرآن العظیم / ۱۳۶
- المزن الهامر فی قرائة ابن عامر / ۱۱۶ / ۱۱۷
- المسائل السفریة فی النحو / ۱۲۴
- مسائل فی اعراب القرآن / ۱۲۴
- مسائل نافع به الارزق / ۱۳ / ۱۴ / ۱۵
- مسائل و اجوبه فی علوم متعددة فی القرآن و الحدیث و الفقه / ۹۶
- المسائل و الاجوبه فی الحدیث و التفسیر / ۳۴
- المسالك و الممالک / ۲۲۹
- مشکل اعراب القرآن و معانیه / ۲۷
- مشکل اعراب القرآن، ابی طالب القیسی / ۵۸
- المشکل فی معانی القرآن / ۴۱
- المصاحف، سجستانی / ۳۹
- سیر نگارشهای علوم قرآنی، ص: ۲۹۷
- المصادر فی القرآن / ۲۷
- مصاعد النظر للاشراف علی مقاصد السور / ۱۴۹
- مع عقیلة اتراب القصاید / ۲۳۴
- معارض نهج البلاغه / ۷۷

معانی الايات المتشابهة في معاني الايات المحكمات / ۱۱۹

معانی القرآن / ۲۲

معانی القرآن و تفسیره / ۲۳۰

معانی القرآن، ابو عبید / ۲۹

معانی القرآن، فراء / ۲۷

معانی القرآن، کسائی / ۲۵

معانی القرآن، نحاس / ۴۳

معترك الاقران / ۱۵۲ / ۱۵۷ / ۱۵۸ / ۱۵۹ / ۱۶۴

معترك الاقران في مشترك الاقران / ۱۵۷

المعتضد / ۶۲

معجم الادباء / ۲۸

معجم غريب القرآن / ۱۴

معرفة الناسخ و المنسوخ، اندلسی / ۶۰

معرفة مقاطع القرآن من مبادیة / ۷۷

المغازی / ۲۸

المغنی / ۸۸

مغنی اللیب / ۱۲۵

مفاتيح الغیب / ۱۸۳

مفتاح التفاسیر الجمیلة و مصباح الايات الجلیلة الفرقانیة / ۲۲۲

مفحمت الاقران في مبهمات القرآن / ۱۶۰

المفردات في الفاظ القرآن «المفردات في غريب القرآن» / ۶۷ / ۶۸

المفید في علم التجوید / ۱۷۴

المقاصد في تخريج ما في النشر من الفوائد / ۲۱۱

مقامات / ۷۲

مقدمة في اصول التفسیر / ۱۱۰

المقصد لتلخیص ما في المرشد / ۱۷۲

المقصود و الممدود، قاسم بن سلام / ۳۰

المقطوع و الموصول / ۱۸

المقطوع و الموصول في القرآن، حمزة بن حبيب / ۲۴

سير نگارشهای علوم قرآنی، ص: ۲۹۸

المقنع في معرفة رسم مصاحف الامصار / ۵۹

المكتفی في الوقف و الابتداء، ابی عمرو الدانی / ۵۹

المكرر فيما تواتر من القراءات و تحرر، يا «المكرر في علم القراء السبعة- البدور النور» / ۱۷۳

ملاک التأویل القاطع بذوی الالحاد و التعطیل فی توجیه المتشابه اللفظ من آی التنزیل / ۱۰۶

مناهل العرفان / ۷

منجد المقرئین و مرشد الطالبین / ۱۴۱

المنح الالهیه بشرح الدرۃ المضیئه فی علم القراءات الثلاثه المرضیه / ۲۰۶

المنح الفکریه بشرح المقدمه الجزریه / ۱۷۷

منظومه فی القراءات / ۱۷۴

منظومه تفسیر غریب القرآن، «الفیه» / ۱۳۲ / ۱۳۳

منظومه شاطبیه / ۵۹

منهاج البراعه فی شرح نهج البلاغه / ۷۷

منهاج البلغاء / ۱۰۳

منهاج البلغاء و سراج الادباء / ۱۰۲

منیه المرید فی ادب المفید و المستفید / ۱۱۳

المهذب فیما وقع فی القرآن من المعرب / ۱۶۱ / ۱۶۲

موارد الظمان فی رسم احرف القرآن / ۱۸۱

مواقع العلوم فی مواقع النجوم / ۱۵۲ / ۱۵۳

المورد الغمر فی قرائه ابی عمر / ۱۱۶

الموسوعه القرآنیه / ۲۴۳

الموضح عن جهه اعجاز القرآن یا «المعرفه فی اعجاز القرآن» یا «کتاب الصرفه» / ۵۷

ناسخ القرآن و منسوخه «نواسخ القرآن» / ۸۳

الناسخ القرآن و منسوخه و محکمه و متشابه / ۳۵

ناسخ القرآن و منسوخه و محکمه و متشابه / ۴۳

ناسخ القرآن و منسوخه، ابشیطی / ۱۴۸

ناسخ القرآن و منسوخه، حموی شافعی / ۱۱۴

ناسخ و منسوخ، عتایقی / ۱۲۶

الناسخ و المنسوخ / ۲۰

الناسخ و المنسوخ فی القرآن الکریم / ۱۰۸

سیر نگارشهای علوم قرآنی، ص: ۲۹۹

الناسخ و المنسوخ فی القرآن، سیوطی / ۱۶۷

الناسخ و المنسوخ فی القرآن، محمد بن شهاب / ۲۰

الناسخ و المنسوخ فی القرآن، مقاتل بن سلیمان / ۲۳

الناسخ و المنسوخ، ابن سلامه / ۵۲

الناسخ و المنسوخ، اشعری / ۳۲

الناسخ و المنسوخ، اندلسی / ۶۰

- الناسخ و المنسوخ، بارزی / ۱۴۸
- الناسخ و المنسوخ، راوندی / ۷۷
- الناسخ و المنسوخ، سجستانی / ۳۹
- الناسخ و المنسوخ، فضال / ۳۱
- الناسخ و المنسوخ، قاسم بن سلام / ۳۰
- الناسخ و المنسوخ، مسمعی / ۳۱
- الناسخ و المنسوخ، نحاس / ۴۳
- النافع فی قرائه نافع / ۱۱۷
- نبذه المرید فی علم التجوید / ۸۹
- نجوم الفرقان / ۱۹۴
- نزهة البررة فی القراءات العشرة / ۱۱۲
- نزهة الفكر فی اسرار فواتح السور / ۲۲۲
- نزهة القلوب / ۱۸۵
- نزول القرآن / ۱۷
- النشر فی القراءات العشر / ۱۳۹ / ۱۴۰
- نظم الدرر فی تناسب الای و السور / ۱۴۹
- نظم القرآن / ۳۳
- نظم القرآن، ابن اخشید / ۴۱
- نظم القرآن، ابن عزائر / ۴۰
- نظم القرآن، بلخی / ۴۰
- نظم القرآن، سجستانی / ۳۹
- نظم القرآن، کردش / ۳۷
- نفحات الانس من حضرات الندس جامی / ۱۹۲
- نفی تحریف عن القرآن / ۶۲
- نقل القرآن / ۴۱
- نکت الانتصار لنقل القرآن / ۵۰
- نکت القرآن الدالة علی بیان فی انواع العلوم و الاحکام المنبه عن اختلاف الانام / ۴۴
- النکت فی اعجاز القرآن / ۴۵
- نهاية الارب فی معرفة الانساب العرب / ۲۴۳
- سير نگارشهای علوم قرآنی، ص: ۳۰۰
- نهاية الايجاز الی دراية الاعجاز / ۸۵ / ۸۶
- نهاية التأمیل فی اسرار التنزیل / ۹۳
- النهج القويم فی تفسير القرآن الکریم / ۱۰۹

- نهج البلاغه / ۵۰ / ۷۷
- نهر النجاه فی بیان مناسبات آیات الكتاب / ۲۱۲
- النیر الجلی فی قرائة زید بن علی (ع) / ۱۱۷
- الهاءات فی کتاب الله / ۴۱
- هجاء المصاحف / ۶۵
- هدایة الصبیان لفهم بعض مشاكل القرآن / ۲۱۸
- هدایة المراتب و غایة الحفاظ و الطلاب فی متشابه الكتاب / ۹۱
- الهدایة فی القراءات / ۱۴۴
- الهیات السنیة العلمیه علی ابیات الشاطیبة الرائیة / ۱۷۷
- واسط / ۱۷
- الوافی بالوفیات / ۲۸
- الوجوه النیره فی قرائة العشر / ۱۷۲
- وجوه قرآن، ابو المکارم / ۷۵ / ۷۶
- الوجوه و النظائر فی القرآن الکریم / ۲۳
- الوجوه و النظائر فی القرآن الکریم، موسی بن هارون / ۲۴
- الوجیز فی تفسیر کتاب الله العزیز / ۱۲۷
- الوزراء و الكتاب / ۲۴۳
- الوسیلة الی کشف العقلیة / ۹۱
- وفیات الاعیان / ۱۹۲
- الوقف و الابتداء / ۲۳
- الوقف و الابتداء، ابی معشر / ۶۵
- یتیمه الدرر فی النزول و آیات السور / ۹۵
- الحمد الله اولاً و آخر

درباره مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان

بسم الله الرحمن الرحيم
 جاهدوا بأموالکم و أنفسکم فی سبیل الله ذلکم خیر لکم إن کنتم تعلمون (سوره توبه آیه ۴۱)
 با اموال و جانهای خود، در راه خدا جهاد نمایید؛ این برای شما بهتر است اگر بدانید حضرت رضا (علیه السلام): خدا رحم نماید
 بنده‌ای که امر ما را زنده (و برپا) دارد ... علوم و دانشهای ما را یاد گیرد و به مردم یاد دهد، زیرا مردم اگر سخنان نیکوی ما را (بی
 آنکه چیزی از آن کاسته و یا بر آن بیافزایند) بدانند هر آینه از ما پیروی (و طبق آن عمل) می کنند
 بنادر البحار-ترجمه و شرح خلاصه دو جلد بحار الانوار ص ۱۵۹

بنیانگذار مجتمع فرهنگی مذهبی قائمیه اصفهان شهید آیت الله شمس آبادی (ره) یکی از علمای برجسته شهر اصفهان بودند که در
 دلدادگی به اهل بیت (علیهم السلام) بخصوص حضرت علی بن موسی الرضا (علیه السلام) و امام عصر (عجل الله تعالی فرجه

الشریف) شهره بوده و لذا با نظر و درایت خود در سال ۱۳۴۰ هجری شمسی بنیانگذار مرکز و راهی شد که هیچ وقت چراغ آن خاموش نشد و هر روز قوی تر و بهتر راهش را ادامه می دهند.

مرکز تحقیقات قائمیه اصفهان از سال ۱۳۸۵ هجری شمسی تحت اشراف حضرت آیت الله حاج سید حسن امامی (قدس سره الشریف) و با فعالیت خالصانه و شبانه روزی تیمی مرکب از فرهیختگان حوزه و دانشگاه، فعالیت خود را در زمینه های مختلف مذهبی، فرهنگی و علمی آغاز نموده است.

اهداف: دفاع از حریم شیعه و بسط فرهنگ و معارف ناب ثقلین (کتاب الله و اهل البیت علیهم السلام) تقویت انگیزه جوانان و عامه مردم نسبت به بررسی دقیق تر مسائل دینی، جایگزین کردن مطالب سودمند به جای بلوتوث های بی محتوا در تلفن های همراه و رایانه ها ایجاد بستر جامع مطالعاتی بر اساس معارف قرآن کریم و اهل بیت علیهم السلام با انگیزه نشر معارف، سرویس دهی به محققین و طلاب، گسترش فرهنگ مطالعه و غنی کردن اوقات فراغت علاقمندان به نرم افزار های علوم اسلامی، در دسترس بودن منابع لازم جهت سهولت رفع ابهام و شبهات منتشره در جامعه عدالت اجتماعی: با استفاده از ابزار نو می توان بصورت تصاعدی در نشر و پخش آن همت گمارد و از طرفی عدالت اجتماعی در تزریق امکانات را در سطح کشور و باز از جهتی نشر فرهنگ اسلامی ایرانی را در سطح جهان سرعت بخشید.

از جمله فعالیتهای گسترده مرکز:

الف) چاپ و نشر ده ها عنوان کتاب، جزوه و ماهنامه همراه با برگزاری مسابقه کتابخوانی

ب) تولید صدها نرم افزار تحقیقاتی و کتابخانه ای قابل اجرا در رایانه و گوشی تلفن همراه

ج) تولید نمایشگاه های سه بعدی، پانوراما، انیمیشن، بازیهای رایانه ای و ... اماکن مذهبی، گردشگری و ...

د) ایجاد سایت اینترنتی قائمیه www.ghaemiyeh.com جهت دانلود رایگان نرم افزار های تلفن همراه و چندین سایت مذهبی دیگر

ه) تولید محصولات نمایشی، سخنرانی و ... جهت نمایش در شبکه های ماهواره ای

و) راه اندازی و پشتیبانی علمی سامانه پاسخ گویی به سوالات شرعی، اخلاقی و اعتقادی (خط ۲۳۵۰۵۲۴)

ز) طراحی سیستم های حسابداری، رسانه ساز، موبایل ساز، سامانه خودکار و دستی بلوتوث، وب کیوسک، SMS و ...

ح) همکاری افتخاری با دهها مرکز حقیقی و حقوقی از جمله بیوت آیات عظام، حوزه های علمیه، دانشگاهها، اماکن مذهبی مانند مسجد جمکران و ...

ط) برگزاری همایش ها، و اجرای طرح مهد، ویژه کودکان و نوجوانان شرکت کننده در جلسه

ی) برگزاری دوره های آموزشی ویژه عموم و دوره های تربیت مربی (حضور و مجازی) در طول سال

دفتر مرکزی: اصفهان/خ مسجد سید/ حد فاصل خیابان پنج رمضان و چهارراه وفائی / مجتمع فرهنگی مذهبی قائمیه اصفهان

تاریخ تأسیس: ۱۳۸۵ شماره ثبت: ۲۳۷۳ شناسه ملی: ۱۰۸۶۰۱۵۲۰۲۶

وب سایت: www.ghaemiyeh.com ایمیل: Info@ghaemiyeh.com فروشگاه اینترنتی:

www.eslamshop.com

تلفن ۲۵-۲۳-۲۳۵۷۰۲۳ (۰۳۱۱) فکس ۲۳۵۷۰۲۲ (۰۳۱۱) دفتر تهران ۸۸۳۱۸۷۲۲ (۰۲۱) بازرگانی و فروش ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹ امور

کاربران (۰۳۱۱)۲۳۳۳۰۴۵

نکته قابل توجه اینکه بودجه این مرکز؛ مردمی، غیر دولتی و غیر انتفاعی با همت عده ای خیر اندیش اداره و تامین گردیده و لی جوابگوی حجم رو به رشد و وسیع فعالیت مذهبی و علمی حاضر و طرح های توسعه ای فرهنگی نیست، از اینرو این مرکز به فضل

و کرم صاحب اصلی این خانه (قائمیه) امید داشته و امیدواریم حضرت بقیه الله الاعظم عجل الله تعالی فرجه الشریف توفیق روزافزونی را شامل همگان بنماید تا در صورت امکان در این امر مهم ما را یاری نمایند انشاءالله.

شماره حساب ۶۲۱۰۶۰۹۵۳، شماره کارت: ۶۲۷۳-۵۳۳۱-۳۰۴۵-۱۹۷۳ و شماره حساب شبیا: ۰۶۲۱-۰۰۰۰-۰۰۰۰-۰۱۸۰-۰۰۰۰-۹۰ IR
۵۳-۶۰۹ به نام مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان نزد بانک تجارت شعبه اصفهان - خیابان مسجد سید
ارزش کار فکری و عقیدتی

الاحتجاج - به سندش، از امام حسین علیه السلام -: هر کس عهده دار یتیمی از ما شود که محنت غیبت ما، او را از ما جدا کرده است و از علوم ما که به دستش رسیده، به او سهمی دهد تا ارشاد و هدایتش کند، خداوند به او می‌فرماید: «ای بنده بزرگوار شریک کننده برادرت! من در گُرم کردن، از تو سزاوارترم. فرشتگان من! برای او در بهشت، به عدد هر حرفی که یاد داده است، هزار هزار، کاخ قرار دهید و از دیگر نعمت‌ها، آنچه را که لایق اوست، به آنها ضمیمه کنید».

التفسیر المنسوب إلى الإمام العسکری علیه السلام: امام حسین علیه السلام به مردی فرمود: «کدام یک را دوست تر می‌داری: مردی اراده کشتن بینوایی ضعیف را دارد و تو او را از دستش می‌رهانی، یا مردی ناصبی اراده گمراه کردن مؤمنی بینوا و ضعیف از پیروان ما را دارد، اما تو دریچه‌ای [از علم] را بر او می‌گشایی که آن بینوا، خود را ببدان، نگاه می‌دارد و با حجت‌های خدای متعال، خصم خویش را ساکت می‌سازد و او را می‌شکند؟».

[سپس] فرمود: «حتماً رهاندن این مؤمن بینوا از دست آن ناصبی. بی‌گمان، خدای متعال می‌فرماید: «و هر که او را زنده کند، گویی همه مردم را زنده کرده است»؛ یعنی هر که او را زنده کند و از کفر به ایمان، ارشاد کند، گویی همه مردم را زنده کرده است، پیش از آن که آنان را با شمشیرهای تیز بکشد».

مسند زید: امام حسین علیه السلام فرمود: «هر کس انسانی را از گمراهی به معرفت حق، فرا بخواند و او اجابت کند، اجری مانند آزاد کردن بنده دارد».

مرکز تحقیقات و ترجمه

اصفهان

گام‌ها

WWW

برای داشتن کتابخانه های تخصصی
دیگر به سایت این مرکز به نشانی

www.Ghaemiyeh.com

www.Ghaemiyeh.net

www.Ghaemiyeh.org

www.Ghaemiyeh.ir

مراجعه و برای سفارش با ما تماس بگیرید.

۰۹۱۳ ۲۰۰۰ ۱۰۹

